

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/43075>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Peter Bootsma en Carla Hoetink

OVER LIJKEN

*Ontoelaatbaar taalgebruik
in de Tweede Kamer*

Boom

OVER LIJKEN

‘Als het gaat om opmerkingen of uitslatingen waarvan de voorzitter meent dat de betreffende spreker ze terug dient te nemen, lijkt mij dit van generlei waarde te zijn voor historisch onderzoek.’

A.J. Kaland

Peter Bootsma en Carla Hoetink

OVER LIJKEN

*Ontoelaatbaar taalgebruik
in de Tweede Kamer*

Afbeelding omslag: Marcus Bakker, fractievoorzitter van de CPN in de Tweede Kamer, plaatst een interruptie tijdens het debat over de gevluchte oorlogsmisdadiger Menten, november 1976. Linksachter, onder de hand van Bakker, is nog net zichtbaar hoe Kamervoorzitter Anne Vondeling vanuit zijn zetel meeluistert (Foto: Vincent Mentzel)

Omslagontwerp: Mesika Design, Hilversum

Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer

Druk en afwerking: Drukkerij Bariet, Ruinen

© 2006 CPN, Peter Bootsma en Carla Hoetink, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervaelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 90 8506 179 2

NUR 680

EAN 9789085061793

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Over lijken – Een woord vooraf 7

HOOFDSTUK 1

Van logisch sluitstuk tot loos artikel. De schrapbepaling in het
Reglement van Orde der Staten-Generaal 11

Strafmaatregelen in het Reglement van Orde – Van de Franse tijd
tot de Eerste Wereldoorlog 13

Strafmaatregelen in het Reglement van Orde –
Het interbellum tot 1934 18

‘Een zeer bedenkelijke fascistische plant van onkruid in het
parlementaire hof’ – De aanscherping van het Reglement
van Orde in 1934 22

Aan de schrapbepaling wordt niet getornd 27

Het historisch besef van de Staten-Generaal 30

Gedane uitspraken nemen geen keer 33

HOOFDSTUK 2

Parlementaire lijkschouwing. Het lijkendossier en de
geschreven weergave van het gesprokene 37

Boom met verboden vruchten – Het lijkendossier nader beschouwd 43

Profielschets van een lijkredenaar – De herkomst van de geschrapte
woorden en zinsneden 45

Verbannen woorden – Over verbale fatsoensnormen in
de Tweede Kamer 50

Kritiek van de Kamer op de Kamer 55

Tijdsgebonden taal en de trukendoos van Kamerleden 57

Vaste regels bij het schrappen? 60

HOOFDSTUK 3

Ontoelaatbaar taalgebruik in het interbellum (1934-1940) 63

De Kamervoorzitters in het interbellum 63

De SGP – Geïsoleerd maar rotsvast 66

De SDAP – ‘Onze partij kan hij niet kapot krijgen’ 70

De communisten – Rode retoriek 74

De revolutionair-socialisten en de communisten – Tegen elkaar en
tegen de rest van de wereld 82

De NSB – ‘Het parlementarisme met al zijn uitwassen opdoeken!’ 91

De affaire-Oss – Driemaal bal voor de NSB 98

HOOFDSTUK 4

Ontoelaatbaar taalgebruik tijdens de wederopbouw (1945-1963) 107

Kortenhorst – Van lijkredenaar tot langjarig voorzitter 108

‘Het gaat om de ondergang van een Rijk!’ – De kwestie van de
Indonesische onafhankelijkheid in het lijkendossier 115

De CPN – Kou in de lucht 123

HOOFDSTUK 5

Ontoelaatbaar taalgebruik sinds de jaren zestig 135

De Kamervoorzitters vanaf 1963 136

De Boerenpartij – ‘Daar zijn wij teeg’n’ 143

De Centrumpartij/Centrumdemocraten – Janmaat als paria van
het parlement 153

De CPN – Alfa en omega van het lijkendossier 164

Uit onverdachte hoek – Ontoelaatbaar taalgebruik bij de
gevestigde partijen 169

Het lijk is dood, leve de openbaarheid? 179

Over lijken – Ter nagedachtenis 187

Noten 193

Lijst met afkortingen 207

Lijst van geraadpleegd materiaal 211

Personenregister 219

Over lijken – Een woord vooraf

Een volle Tweede Kamer hoorde in mei 1950 aan hoe de antirevolutionair Pieter Sjoerds Gerbrandy – gewezen premier en sinds jaar en dag vurig verdediger van het behoud van de Nederlandse koloniën – voor de zoveelste maal uithaalde naar het regeringsbeleid ten aanzien van Indonesië. Bron van ergernis was ditmaal de bestuurscrisis, die nog geen half jaar na de soevereiniteitsoverdracht en de vorming van de Verenigde Staten van Indonesië was ontstaan. In een van de langste redevoeringen van die dag hield Gerbrandy zijn toehoorders met een mengeling van boze verontwaardiging en leedvermaak voor dat niemand het debacle van de regeringspolitiek meer kon ontkennen. Tot twee keer toe voelde Kamervoorzitter L.G. Kortenhorst zich genooddaakt hem te onderbreken wegens ontoelaatbaar taalgebruik: eenmaal omdat hij de Indonesische leiders verweet ‘louche’ middelen te gebruiken voor de ‘verraderlijke’ liquidatie van het nieuwe staatsbestel op de archipel, andermaal omdat hij de vroegere landvoogd van Nederlands-Indië, H.J. van Mook, beledigde. De voorzitter stond niet toe dat Gerbrandy sprak van ‘Van Mook en zijn trawanten’ en hamerde af:

De Voorzitter: ‘Ik verzoek u het woord “trawanten” terug te nemen.’

Gerbrandy (ARP): ‘Medewerkers?’

De Voorzitter: ‘Dat is goed.’

J. Schouten, fractieleider van de Antirevolutionaire partij (ARP) en al sinds 1918 lid van de Tweede Kamer, vond echter dat voorzitter Kortenhorst zijn partijgenoot Gerbrandy wat al te kinderachtig had bejegend:

Schouten (ARP): ‘Sinds wanneer is het woord “trawanten” beledigend?’

De Voorzitter: ‘Op het ogenblik, dat ik het vind.’

Schouten: ‘O, beslist U dat.’

De Voorzitter: ‘Gaat U door.’

Gerbrandy: ‘Het is een onbenullige opmerking.’

De Voorzitter: ‘Ik roep U tot de orde. U moet die belediging terugnemen.’

Gerbrandy: ‘Die neem ik gaarne terug, maar ik verzoek U, niet weer over kleinigheden te vallen.’

In het officiële woordelijke verslag van de vergadering, de *Handelingen*, is van dit alles niets terug te vinden. Zowel Gerbrandy’s gewraakte woorden ‘louché’, ‘verraderlijke’ en ‘trawanten’ als de daaropvolgende discussie zijn ongepubliceerd gebleven.¹

Het betreft hier een van de vele incidenten in de Tweede Kamer die, op last van de Kamervoorzitter, de *Handelingen* niet haalden. Deze uit het letterlijke verslag van de plenaire debatten geschrapte woorden zijn in de wandelgangen bekend komen te staan als de ‘lijken’ van het parlement: een lugubere maar toch ook treffende benaming voor gesneuveldde uitlatingen en aan de Kamer ontvallen woorden.²

Dit recht om te schrappen stamt uit 1934. In dat jaar werd de zogeheten ‘schrappbepaling’ toegevoegd aan het Reglement van Orde, het spelregelboekje van het parlement. Het was een van de ultieme sancties die de Tweede Kamer haar voorzitter toekende om te kunnen optreden tegen parlementair onwaardig taalgebruik. Schouten, die de reglementswijziging in zijn jonge jaren als Kamerlid moet hebben meegemaakt, had met andere woorden beter kunnen weten. Totdat de specifieke ordemaatregel in 2001 werd afgeschaft, beschikte de Kamervoorzitter over de bevoegdheid om op eigen gezag uitspraken van de leden als ontoelaatbaar te kwalificeren en uit de *Handelingen* te weren. Dit recht kon hem zowel tijdens het debat als achteraf van pas komen. Als de voorzitter een lid gedurende de vergadering tot de orde moest roepen wegens ontoelaatbaar taalgebruik, kon hij hem de gelegenheid geven zijn opmerking terug te nemen en deze eventueel te vervangen – zoals in bovenstaand voorbeeld bij Gerbrandy gebeurde. Maakte het Kamerlid hiervan gebruik, dan werd de gewraakte opmerking beschouwd als ‘niet te zijn gezegd’ en buiten het verslag gehouden. Weigerde een Kamerlid na een waarschuwing zijn uitlating terug te nemen – of werd pas na afloop ontdekt dat de vergadering door onparlementair taalgebruik was ontsierd – dan kon de voorzitter ook eigenmachtig bepalen dat bepaalde woorden niet in de *Handelingen* zouden worden opgenomen.

Om later te kunnen vaststellen wat gezegd maar weggelaten was, heeft de Tweede Kamer de uitgewerkte stenogrammen met de ontoelaatbaar geoordeelde woorden in een speciaal archief bewaard. Vergaan zijn de lijken dus zeker

niet. Het zogeheten ‘lijkendossier’ bevat legio voorbeelden van opmerkelijke uitspraken en ferme taal van Kamerleden.³ Dit boek wil deze unieke verzameling aan de vergetelheid onttrekken.

Tussen 1939 en 1983 kende ook het Reglement van Orde van de *Eerste Kamer* de senaatsvoorzitter het recht toe om onwettelijke uitspraken uit het officiële verslag te weren. Voor zover bekend heeft de *Eerste Kamer* echter geen apart lijkendossier laten bijhouden, ondanks het feit dat ook in de senaat incidenten hebben plaatsgevonden waarbij de *Handelingen* op last van de voorzitter zijn aangepast. Dit boek beperkt zich daarom tot het ontoelaatbaar geoordeelde taalgebruik uit de *Tweede Kamer*. Alleen in het eerste hoofdstuk komen beide Kamers aan bod, aangezien hun reglementen de schrapbepaling lang gemeenschappelijk hebben gehad. De daaropvolgende hoofdstukken, waarin het lijkendossier verder wordt ontleed, gaan uitsluitend over de *Tweede Kamer*.

In vijf hoofdstukken zal een veelvoud aan lijken en incidenten de revue passeren. Wat werd door de jaren heen zoal als ‘onparlementair’ bestempeld? Hoe vaak vielen er lijken? Waren er bepaalde tijdvakken waarin het schrappen veel voorkwam? Wie passeerden in de ogen van de voorzitter de grens van het toelaatbare en, vooral, waarom? Was er slechts sprake van een ongelukkige verspreking, een emotionele uitbarsting, of werd misschien bewust gesproken op het scherp van de snede? En werden bepaalde Kamerleden – bijvoorbeeld nieuwkomers of afgevaardigden van een bepaalde partij – strenger beoordeeld dan andere?

Over lijken begint met een hoofdstuk over de geschiedenis van de ordemaatregel die het schrappen tussen 1934 en 2001 mogelijk maakte. Wie waren de voor- en tegenstanders van een dergelijke bepaling en welke argumenten hanteerden zij? De discussies over het ontstaan, de instandhouding en de afschaffing van de schrapbepaling zijn het verkennen meer dan waard. In de resterende vier hoofdstukken staat het lijkendossier zelf centraal.⁴ Waar mogelijk wordt nauwkeurig uit de doeken gedaan onder welke omstandigheden de Kamervoorzitter tot het besluit kwam in te grijpen en welke factoren daarbij meespeelden. Er is steeds naar gestreefd een zo getrouw en begrijpelijk mogelijke reconstructie te bieden van de inbreng van de ‘lijkredenaar’ en de eventuele discussie die naar aanleiding van het lijk ontstond.

Door de incidenten op deze wijze van een achtergrond te voorzien, zal blijken dat er dikwijls meer te vertellen valt dan een vermakelijk verhaal. Dit boek gaat daarom niet alléén ‘over lijken’. Het gaat ook over de verbale fatsoensnormen van de *Tweede Kamer*, over de geschreven en ongeschreven regels van het parlementaire debat en over de bandbreedte waarbinnen de volksvertegen-

woordigers in de twintigste eeuw politiek mochten bedrijven. Het biedt, kortom, een kleine cultuurgeschiedenis van het parlement.⁵

Tot slot enkele woorden van dank. Zeer erkentelijk zijn wij de huidige Tweede-Kamervoorzitter drs. F.W. Weisglas, voormalig griffier jhr.mr. W.H. de Beaufort en de oud-voorzitters van de Tweede Kamer dr. D. Dolman, drs. W.J. Deetman, drs. P. Bukman en mw. J. van Nieuwenhoven. Met elk van hen spraken wij over de lijken en de (recente) ontwikkelingen in het taalgebruik en optreden van Tweede-Kamerleden. Ook E. van Middelkoop, ervaren Kamerlid en jarenlang lid van de Commissie voor de Werkwijze, stelde zich beschikbaar voor een gesprek. Dankzij hen allen hebben wij het fenomeen ‘onparlementair taalgebruik’ ook van binnenuit kunnen belichten.

Prof.dr. C.C. van Baalen, directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), zijn wij zeer dankbaar voor haar adviezen. Ook de leden van de wetenschappelijke raad van het CPG, prof.dr. R.A.M. Aerts, prof.dr. J.Th.J. van den Berg, prof.dr. E.C. Coppens en dr. G. Voerman, zijn wij zeer erkentelijk voor hun opbouwende kritieken op het manuscript. CPG-medewerkster Irene Helsen verleende onmisbare secretariële ondersteuning. Onze dank gaat tevens uit naar Froukje van Dooren, Wouter Hankel, Alexander van Kessel, Erie Tanja en Ino Wubben, die bereid waren de conceptteksten kritisch te lezen en van commentaar te voorzien. Uitgeverij Boom, in de personen van Geert van der Meulen, Dik van der Meulen en Aranka van der Borgh, bedanken wij ten slotte voor hun niet aflatende steun bij de totstandkoming van dit boek.

Peter Bootsma en Carla Hoetink,

Leiden/Nijmegen, maart 2006

Van logisch sluitstuk tot loos artikel. De schrapbepaling in het Reglement van Orde der Staten-Generaal

‘Wie gevoel voor humor heeft, kon gisteren genieten.’ Zo begon *Het Vaderland* op 15 februari 1934 een bericht over een wijziging die de dag ervoor was doorgevoerd in het Reglement van Orde van de Tweede Kamer. De Kamervoorzitter had die dag het recht gekregen om uitspraken van geachte afgevaardigden buiten de *Handelingen* te houden. Dat was niet zonder slag of stoot gegaan: ruim eenderde van de 73 aanwezige Kamerleden verklaarde zich tegen de mogelijkheid woorden uit het officiële verslag te schrappen. *Het Vaderland* verbaasde zich er vooral over dat de revolutionaire groeperingen in de Kamer zich plotseling de felste pleitbezorgers van de vrijheid van meningsuiting betoonden: dat waren dezelfde partijen die het gezag van het parlement juist het meest ondermijnden, noteerde de krant met geamuseerde verontwaardiging.¹

De nieuwe bepaling zou deel gaan uitmaken van een serie ordemaatregelen in het Reglement van Orde. Dit reglement is in de dagelijkse parlementaire praktijk zeer belangrijk: het beschrijft de grondwettelijke rechten en plichten van de beide Kamers, werkt hun zelfstandige positie uit en regelt meer in detail het verloop van de werkzaamheden. Ten aanzien van het regelen van de ‘orde’ in de letterlijke zin van het woord, namelijk het handhaven van rust, stilte en waardigheid, maakte oud-Kamervoorzitter Dick Dolman (1979-1989) jaren later niettemin een voorbehoud:

Als de democratische gezindheid in een vergadering ontbreekt, helpen regels niet veel. Sommige vragen zijn nauwelijks door een tekst te beantwoorden. (...) Echter als aanvulling op, bevestiging en verfijning van goede gewoonten kan een code nuttig zijn. Zij moeten niet op de praktijk vooruit lopen (...). Zij dient wel om gegroeide overtuigingen vorm te geven en te preciseren.²

Dolman schetst hiermee treffend dat een Reglement van Orde eerder bestendigd dan regulerend werkt. Hoeveel gewicht eraan moet worden toegekend, hangt sterk af van de vrijwilligheid van de Kamerleden zelf.

Sinds 1815 kunnen de Eerste en Tweede Kamer elk hun reglement vaststellen; de regering staat daarbuiten. Het parlement is wat betreft zijn inrichting en werkwijze dus eigen baas. Dit biedt de Kamers ook enige ruimte om gewoonte-recht te ontwikkelen, ook als dat in strijd is met het geldende Reglement van Orde. Het is zelfs bij reglement bepaald dat het parlement incidenteel in zijn handelen kan afwijken van de voorschriften, mits geen enkel Kamerlid zich daartegen verzet.

In de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen veranderingen doorgaans tot stand in commissies *ad hoc*, die de Kamer speciaal voor de betreffende reglementswijziging instelde. Met de ontwikkeling van het parlementaire stelsel kwamen de initiatieven van individuele parlementsleden, en vanaf de komst van de politieke partijen voornamelijk van de fractievoorzitters of de oudste fractieleden, de ‘nestoren’ die konden bogen op een lange diensttijd. In 1962 werd er een vaste commissie ingesteld belast met de zorg voor de werkwijze van het parlement. Sinds haar instelling komt deze Commissie voor de Werkwijze der Kamers in de meeste gevallen zelf met wijzigingsvoorstellen en adviezen. Vaak gebeurt dit naar aanleiding van (grond)wetswijzigingen of veranderingen in de werkzaamheden of organisatie van de Kamers. Daarnaast houdt de commissie voortdurend de werkwijze van haar leden in de gaten en anticipeert zij op de ontwikkeling van parlementaire gewoonten en gebruiken. Het Reglement van Orde is zodoende al talloze keren aangepast omdat bestaande gebruiken werden opgenomen, of omdat een gewoonte bij reglementsbepaling werd opgeheven. Binnen de grenzen van het recht kan het parlement kortom elke gewenste regeling van de werkwijze statutair vastleggen.³

Hierbij speelt mee dat de invloedssfeer van het reglement vrij beperkt is: het Reglement van Orde is een zogeheten verordening *sui generis*, een regeling van de werkwijze die alleen op het Binnenhof van kracht is; er is geen sprake van externe toetsing noch van externe rechtsgeldigheid.⁴ Dit wil zeggen dat maatregelen die de voorzitter op basis van het reglement neemt om de werkwijze en de omgangsvormen van het parlement te bewaken, geen precedentwerking hebben anders dan binnen de Staten-Generaal. Buiten de leden en de organen van de Kamer kan dus niemand rechten of plichten aan de bepalingen ontleen. Door het parlement binnen te treden, zijn naast Kamerleden ook kabinetsleden en toehoorders onderworpen aan de ordehandhaving van de voorzitter. Hij mag hen bijvoorbeeld ook attent maken op ongeoorloofde uitingen, maar kan

alleen aan Kamerleden sancties opleggen. De enige uitzondering hierop is dat de voorzitter de publieke tribune kan laten ontruimen.

Strafmaatregelen in het Reglement van Orde – Van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog

De instelling van de schrapbepaling in 1934 betekende een uitbreiding van de reeds bestaande disciplinaire maatregelen om te kunnen optreden tegen orde-verstorende leden.

Zelfs al voordat de Tweede Kamer bestond, kende het hoogste vergaderorgaan in Nederland zijn eigen ordemaatregelen. Nadat de oude federalistische Republiek aan het einde van de achttiende eeuw tijdens de ‘fluwelen’ Bataafse omwenteling ten val was gebracht, trad in maart 1796 voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een democratisch gekozen nationale volksvertegenwoordiging aan. Om haar werkzaamheden te reguleren, stelde de Nationale Vergadering der Bataafse Republiek een serie reglementaire bepalingen op. De disciplinaire maatregelen daarin waren beperkt: de voorzitter kreeg de bevoegdheid een spreker die ‘onvriendelijke woorden’ gebruikte tot de orde te roepen en, bij ongehoorzaamheid, hem het stilzwijgen op te leggen. Verder mochten de leden elkaar niet in de rede vallen; onderlinge gesprekken waren evenmin toegestaan. Ook uitingen van goed- of afkeuring door de toehoorders op de tribune werden, op last van verwijdering door de sterke arm, niet geduld.⁵

Tijdens de Franse overheersing verdwenen de tuchtsancties volledig uit het Reglement van Orde, tot na de restauratie van het Nederlandse staatsgezag en de invoering van het tweekamerstelsel in 1815. In het eerste Reglement van Orde van de Tweede Kamer had de voorzitter, bij wijze van ordemaatregel, alleen de bevoegdheid om al te nadrukkelijk aanwezig publiek te laten verwijderen.⁶

In de tijd van de grote staatsmannen J.R. Thorbecke en G. Groen van Prinsterer in het midden van de negentiende eeuw bezat de Kamervoorzitter nog steeds weinig mogelijkheden om op te treden tegen onwillige leden. Het reglement kende zulke bepalingen amper, omdat ze in de praktijk niet nodig waren, met andere woorden: omdat de ‘hoogmogende heren’ het zelf volstrekt ondenkbaar achtten dat zij ooit écht over de schreef zouden gaan. De debatten tussen de liberaal Thorbecke en de antirevolutionair Groen stonden soms bol van de verwijten over en weer en werden op het scherp van de snede gevoerd, maar ondanks de lijnrechte tegenstellingen bleven het woordenwisselingen op niveau.

De algehele reglementsherziening van 1842 was in dit opzicht tekenend: de Kamer kende haar voorzitter wel de bevoegdheid toe een spreker tot de orde te roepen indien deze afweek van de beraadslaging, en gaf zichzelf het recht om een spreker die bleef voortgaan op de ingeslagen weg (op initiatief van de voorzitter) het woord te ontnemen. Maar het voorstel de voorzitter dezelfde bevoegdheid te verlenen indien een spreker zich beledigend uitdrukte tegenover zijn medeleden of de ministers, verwierp de Kamer met grote meerderheid van stemmen.⁷

Een incident in 1846 deed de Kamer van inzicht veranderen. Op 19 februari van dat jaar raakten minister van Financiën F.A. baron van Hall en het tamelijk onconventionele liberale Kamerlid E.W. van Dam van Isselt in een stevig debat verwikkeld. Ter discussie stond of Van Halls departement wel of niet een bepaalde circulaire had doen uitgaan. De minister hield niet alleen vol dat dit niet het geval was geweest, maar voegde Van Dam van Isselt – die natuurlijk het tegendeel beweerde – bovendien toe: ‘Indien zoo iets buiten deze vergadering gezegd was, zou ik het voor laster verklaren.’ Van Dam van Isselt antwoordde furieus dat minister Van Hall dat moest terugnemen: ‘Ik verklaar plechtig, dat ik hem anders niet meer waardig zal houden, om de plaats te bekleeden, die...’ Op dat punt onderbrak de Kamervoorzitter hem om erop te wijzen dat hij afweek van het onderwerp dat in beraadslaging was. Maar meer dan het Kamerlid verzoeken naar dit onderwerp terug te keren, kon de voorzitter op grond van het reglement niet.

Van Dam van Isselt gehoorzaamde, maar kwam aan het einde van de vergaderdag op het voorval terug. Tot haar ontzetting zag de Kamer gebeuren dat Van Dam van Isselt aanstuurde op niets minder dan een duel met de minister. Het Kamerlid stelde dat er, naast de wetgeving waarmee het parlement zich bezighield, ook nog zoiets bestond als ongeschreven wetten van eer. Deze waren zo duidelijk ‘dat bij niemand onzekerheid kan bestaan omtrent hetgeen een op die wijze beledigd man te doen staat, wanneer ten minste de moed van den belediger niet enkel in zijne woorden, maar ook in zijne daden te vinden is’. Van Dam van Isselt verklaarde niet terug te zullen keren in de vergadering voordat hij zijn eer had hersteld. Sterker, hij wenste niet dat zijn medeleden zich ervoor moesten schamen hem als ambtgenoot te begroeten. Hierop ging hij – als gebruikelijk bij een duel – over tot het aanwijzen van een secondant om zijn belangen te behartigen, waarna de minister niet kon achterblijven en hetzelfde deed. Dat het duel uiteindelijk niet doorging, was te danken aan deze twee secondanten: zij kwamen een nadere schriftelijke verklaring overeen waarin de minister liet weten dat het niet zijn bedoeling was geweest het Kamerlid te

beledigen. Van Hall ging er bovendien mee akkoord dat Van Dam van Isselt die verklaring in de Kamer zou voorlezen, hetgeen gebeurde op 23 februari. Daarmee was de lucht tussen beide heren geklaard en het incident gesloten.⁸

Belangrijk gevolg van deze geruchtmakende gebeurtenis was dat de Kamer nu wel moest erkennen dat de disciplinaire maatregelen van de Kamervoorzitter ontoereikend waren. De preses had immers niet voldoende bevoegdheden gehad om het incident in de kiem te smoren. Op initiatief van Thorbecke werd daarom het eerder verworpen voorstel om de voorzitter te kunnen laten optreden op grond van beledigingen alsnog opgenomen in het Reglement van Orde. In 1849 werden de betreffende bepalingen zelfs enigszins uitgebreid: de voorzitter mocht voortaan een spreker bij elke ordeverstoring en belediging, óók tegenover personen die geen lid van de Kamer waren, vermanen en tot de orde roepen. Het door tegenstemmers opgeworpen argument dat zodanig ernstige overtredingen nog nooit waren voorgekomen en dat de bepaling derhalve niet overeenstemde met de waardigheid van de Kamer, legde Thorbecke terzijde. De ordemaatregelen waren vooral anticiperend bedoeld: 'De onderstelling dat in deze vergadering nooit iemand eene beledigende uitdrukking bezigen zal, mogen wij ieder van ons, het Reglement mag ze niet aannemen.'⁹

De vooruitziende blik van de liberale staatsman werd aan het einde van de negentiende eeuw bewaarheid. Getuige de snelle toename van het aantal incidenten in de Kamer bleek het vertrouwen in de vormelijkheid van politici steeds vaker misplaatst te zijn. Dit was vooral het gevolg van de meer onstuimige emotionele retoriek die de zich emanciperende sociaal-democraten en antirevolutionairen aan de dag legden.¹⁰ Met enige regelmaat moest de Kamervoorzitter naar zijn hamer grijpen om een spreker tot de orde te roepen.

Een botsing in 1910 tussen de voorzitter en J.H.A. Schaper, Kamerlid voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die bekend stond als een scherp debater, is in dit verband de moeite van het belichten waard. Dit incident toont namelijk aan dat ook vóór de invoering van de officiële schrapbevoegdheid – die kwam er immers pas in 1934 – het wel degelijk gebeurde dat er andere woorden in de *Handelingen* terechtkwamen dan in de vergadering waren uitgesproken. Bovendien vormt het een voorbeeld van een ordeverstoring die de voorzitter ertoe bracht zijn, op dat moment, uiterste bevoegdheid aan te wenden en de Kamer voor te stellen een spreker het woord te ontnemen.

Op 16 maart 1910 was een aantal sociale verzekeringswetten aan de orde. Nadat de verantwoordelijke minister A.S. Talma (ARP) de vragen van de Kamer had beantwoord, sloot de goedwillende maar weinig krachtige voorzitter

W.K.F.P. graaf van Bylandt direct de beraadslagingen – nog voordat de kennelijk onoplettende socialisten gebruik hadden kunnen maken van hun recht op repliek. Van linkerkzijde kwam hierop het voorstel de beraadslaging opnieuw te openen om alsnog op de minister te kunnen reageren, maar dit werd door een rechtse meerderheid weggestemd. Toen Schaper zich realiseerde dat het voorstel was verworpen, sprong hij uit zijn vel van woede. ‘Smerige bende! Dompers ben jelui!’, schreeuwde de Groningse sociaal-democraat. Dit kwam hem meteen te staan op een vermaning van de voorzitter: ‘Dergelijke uitdrukkingen zijn hier niet geoorloofd.’ Na afloop kreeg Schaper bezoek van de directeur van de Stenografische Dienst, die hem een enigszins aangepaste versie van zijn gescheld voorhield: in plaats van ‘smerige bende’ kwam in de *Handelingen* ‘slechts’ te staan: ‘Smerige ellendige troep’.

In overleg met zijn partijgenoten besloot Schaper revanche te nemen door de verdere voortgang van het debat te frustreren. Op 16 en 17 maart vroeg hij over allerlei ondergeschikte onderwerpen hoofdelijke stemmingen aan – een zeer tijdrovende procedure, omdat de Kamerleden nu één voor één gevraagd moesten worden of zij ‘voor’ of ‘tegen’ waren. Toen Schaper dat op 17 maart voor de zoveelste keer verlangde, vond het vrijzinnige Kamerlid H.L. Drucker het wellertjes; hij vond dat Schaper zijn punt intussen wel voldoende duidelijk had gemaakt. Schaper zelf meende echter van niet, zo bleek uit het spreekwoord dat hij aanhaalde: ‘*Greif niemals in ein Wespennest, doch wenn du greifst, so greife fest.*’ Hij verklaarde dezelfde hoeveelheid tijd te willen besteden aan de stemmingen als de Kamer de dag ervoor anders aan een repliek kwijt zou zijn geweest. Hij schatte ‘den tijd, die nu nog moet worden ingehaald, of laat ik zeggen verspild, op twee uur. De stemming, matig gerekend op zes minuten, eisch ik dus nog twintig stemmingen. En dit is enkelvoudige boekhouding, maar als het weer gebeurt zullen wij de dubbele boekhouding toepassen, dubbel zooveel tijd gebruiken.’ Schaper besloot: ‘Gij, heeren van rechts, hebt u gisteren gehouden aan het Reglement van Orde, ik zal het vandaag doen!’ In navolging van buitenlandse parlementen – in de Verenigde Staten bijvoorbeeld was men al jaren bekend met urendurende redevoeringen, de zogeheten *filibusters* – had Schaper obstructie ontdekt als een wapen voor de minderheid.

De voorman van de Christelijk-Historische Unie (CHU) A.F. de Savornin Lohman – van de genoemde ‘rechterzijde’ – reageerde woedend:

Wil men (...) ’s lands belang schaden, wil men de Kamer daardoor belachelijk maken voor het geheele land, wil men haar beletten tot stand te brengen hetgeen behoort tot stand te worden gebracht, dan komt dat

uitsluitend op rekening van die heeren, die meenen, dat hun partij alleen recht heeft van bestaan, dat de geheele Kamer buigen moet voor een klein groepje sociaal-democraten, die meenen van ons goetrouwig Reglement van Orde misbruik te mogen maken, ten einde de behandeling van 's lands zaken tegen te houden.

De Savornin Lohman moest echter tot zijn spijt vaststellen dat de voorzitter dit soort obstructies niet kon verhinderen. Inderdaad kon deze pas ingrijpen toen Schaper vervolgens weer op de beledigende toer ging, nu in een interruptiedebatje met een fractiegenoot van De Savornin Lohman, de latere premier D.J. de Geer:

Schaper (SDAP): 'Ik wil alvast constateeren, dat, waar [De Savornin Lohman] mij gisteren van woede uit mijn vel heeft laten springen, hij ook zooëven eens goed opgewonden is geworden.'

De Geer (CHU): 'Niet zoo onbeschoft als u.'

Schaper: 'De grootste onbeschoftheid is begaan door u en uw leelijke kornuiten.'

De Voorzitter: 'Ik roep den heer Schaper tot de orde. Uitdrukkingen als die hij gebruikt, zijn hier niet op haar plaats.'

Schaper: 'De heer De Geer zegt, dat ik onbeschoft was; mag dat dan?'

De Voorzitter: 'Wanneer ik den heer Schaper voor den tweeden keer tot de orde moet roepen, zal ik de Kamer voorstellen hem het woord te ontnemen.'

Schaper: 'Ik verzoek u dan er op te letten, dat men mij geïnterrupteerd heeft.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek den heeren den heer Schaper niet te interrupteren.'

Met enige moeite slaagde Kamervoorzitter Van Bylandt erin de discussie te beëindigen. Door te dreigen met woordontneming bracht hij Schaper terug in het gareel, waarna hij ook de mogelijkheid tot nieuwe discussies uitsloot door geen interrupties meer toe te staan. Schaper kon zijn betoog ongehinderd afronden en deed vervolgens wat hij had gezegd: de sociaal-democraat ging voort met het eisen van hoofdelijke stemmingen. Die verliepen verder probleemloos, maar van harte ging het niet.¹¹

Strafmaatregelen in het Reglement van Orde – Het interbellum tot 1934

Tot een nieuwe reglementswijziging ten behoeve van een betere ordehandhaving kwam het pas weer rond 1918. Mede in het licht van de uitbreiding van het kiesrecht drong zich de wenselijkheid van een verdere aanscherping van de strafmaatregelen op. Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was de Nederlandse politieke situatie allesbehalve stabiel. Gevoed door uit het buitenland overgewaaide revolutionaire sentimenten kwamen de gevoelens van onvrede over het karige naoorlogse bestaansniveau tot uitbarsting. Het nieuwe kabinet onder leiding van de katholieke jonkheer Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck kreeg te maken met grote binnenlandse onrust. Overal was beroering; buiten de muren van het Binnenhof, waar de voortdurende spanningen zich uitten in relletjes en conflicten met de politie, maar ook in het parlement, waar socialisten en communisten – die in juli 1918 hun debuut in de Kamer maakten – de bestaande orde tartten. Misschien wel het meest memorabele voorbeeld hiervan was de ‘revolutiepoging’ van SDAP-voorman Pieter Jelles Troelstra, op 12 november 1918. Opvallend is dat, hoezeer zijn revolutionaire redevoering later ook heftige reacties opriep, Troelstra tijdens het uitspreken ervan op geen enkele wijze in aanvaring kwam met de Kamervoorzitter.¹²

De heersende onrust was voor de Kamer voldoende argument om de voorzitter bij de reglementsherziening van 1919 aanzienlijk meer disciplinaire macht toe te kennen. Voortaan mocht hij elk lid – en niet alleen maar het Kamerlid dat op het spreekgestoelte aan het woord was, zoals voorheen – dat zich beledigend uitliet, vermanen en het woord ontnemen. Ook was het niet langer nodig de Kamer voor dit besluit te raadplegen. Bovendien werd een nieuwe ultieme sanctie ingevoerd. De voorzitter kreeg nu ook de vergaande bevoegdheid om een Kamerlid uit te sluiten van de vergadering en hem voor één dag of – bij herhaling – langer de toegang tot het Kamergebouw te ontfeggen, zij het dat hiervoor nog wel de instemming van het parlement vereist was.¹³

Met deze ordemaatregelen loodste de voorzitter de Kamer door de jaren twintig, waarin de rust langzamerhand weerkeerde. Op verschillende plaatsen in Europa werden de autocratische grootmachten van weleer vervangen door volksvertegenwoordigingen en leken nieuwe democratieën te ontstaan. Ook de Nederlandse democratie kwam na de korte oprisping in 1918 in kalmer vaarwater. Onder invloed van de verzuiling nam de maatschappelijke en politieke stabiliteit in de jaren twintig toe, gelijktijdig met het welstandsniveau. Tegelijkertijd zou bij een groot deel van de bevolking een latent gevoel van ontevredenheid aanwezig blijven. De zorgvuldig geconstrueerde machtsverde-

ling tussen de zuilen en de onlosmakelijke band tussen politiek en levensbeschouwing riepen het beeld op van een verstarde overheid; de regering kon in haar beleid niet voor- of achteruit zonder aan te lopen tegen de beperkte marges van het verzuilde bestel. Stabiliteit leek synoniem te zijn voor onveranderbaarheid en lethargie. Tegenstanders van het verzuilde systeem meenden zelfs dat de politiek niet in staat was om maatschappelijke kwesties aan te pakken.¹⁴

De geest kwam weer uit de fles na de mondiale beurskrach van 1929, toen plots zichtbaar werd met welke structurele problemen ook Nederland kampte. De gevolgen van de wereldcrisis waren zowel op economisch als op bestuurlijk niveau voelbaar. De aanhoudende problemen veroorzaakten een storm van kritiek op de overheid en bleken een gunstige voedingsbodem te zijn voor politiek radicalisme.

Een aantal aanvoerders van de politiek getinte acties in de straat was erin geslaagd een zetel in het parlement te bemachtigen. Vanaf het begin van het interbellum zaten er communisten in de Tweede Kamer. De fractie van de Communistische Partij Holland (CPH¹⁵) bestond vanaf 1930 uit twee leden: Lou de Visser en David Wijnkoop, beiden voormalig sociaal-democraten. Een terugkerend element in hun redevoeringen was, zo zal ook in hoofdstuk 3 nog uitvoerig blijken, het verwerpen van de (parlementaire) democratie in Nederland, waar zij de heilsleer van de Sovjet-Unie tegenoverstelden. Als een van hen in de Kamer het woord voerde, vonden er dan ook regelmatig botsingen plaats met de voorzitter.¹⁶ In 1933 kreeg de CPH aan de linkerzijde van de Kamer gezelschap van de revolutionair-socialist Henk Sneevliet, die een eenmansfractie vormde.¹⁷

CPH-voorman De Visser – gemoedelijk in de omgang, maar ongemeen fel in het debat – was in oktober 1930 de eerste die kennismaakte met de meest vergaande bevoegdheid van de voorzitter op dat moment, namelijk om de Kamer voor te stellen een lid van de vergadering uit te sluiten. Dat gebeurde nadat hij De Visser eerst meermalen had vermaand en daarna het woord had ontnomen. Onderwerp van beraadslaging was de begroting voor het komende jaar, 1931. In dit debat stelde De Visser dat de voorgestelde begroting nodig was ‘voor welbewuste voorbereiding tot handhaving van het koloniale imperialisme in Indonesië’. Hiermee bracht De Visser een stokpaardje van de CPH – de strijd tegen het imperialisme en bevrijding van Nederlands-Indië – onder de aandacht. Toen De Visser er vervolgens toe overging de tegenstanders van de Sovjet-Unie te blameren, bracht dat hem in aanvaring met de katholieke Kamervoorzitter J.R.H. van Schaik.

De Visser (CPH): 'De geheele anti-Sovjet-hetze, van af den Paus tot aan den rabbi toe...'

De Voorzitter: 'Ik roep u voor dergelijke woorden tot de orde.'

De Visser: 'Mag ik niet meer spreken van de hetze? Dan zal ik zeggen: de actie van den Paus.'

De Voorzitter: 'Dien hebt u niet op deze wijze in de discussies te betrekken. Ik kan dat niet toelaten.'

De Visser: 'U kan dit niet weigeren, als het waarheid blijkt. U hamert maar wat, maar dat hindert mij niet. Is u uitgeklopt? Dan ga ik weer verder. De actie, zoo van den Paus tot aan den rabbi toe...'

De Voorzitter: 'Moet ik u het woord ontnemen?'

De Visser: 'Dat moet u weten. Mag ik den Paus niet noemen? Wat is dat voor een onzin? Is er geen actie uitgegaan van den Paus, ja of neen. Ik laat mij op die manier niet behandelen, al stond u hier met 70 katholieken... Gaat dat hameren van mijn tijd af? Dat zal niet gaan.'

De Voorzitter: 'Als u zo doorgaat, ontnem ik u het woord.'

De Visser: 'Dat moet u eens proberen.'

De Voorzitter: 'Ik ontnem u het woord.'¹⁸

Had De Visser tot dit moment al veel kabaal gemaakt, nadat hem het woord was ontnomen werd het lawaai oorverdovend. De voorzitter wilde het woord aan het christelijk-historische Kamerlid J.R. Slotemaker de Bruïne geven, maar De Visser zorgde ervoor dat deze zich niet verstaanbaar kon maken. Daarop werd de vergadering een kwartier geschorst. Na de heropening ontspon zich het volgende debat:

De Voorzitter: 'Ik geef het woord aan den heer Slotemaker de Bruïne.'

De Visser: 'U hebt mij ten onrechte het woord ontnomen.'

De voorzitter: 'Laat ik even toelichten waarom ik u het woord heb ontnomen. Ik heb u daareven bij herhaling tot de orde geroepen, omdat u den Paus, zijnde een staatshoofd, op ontoelaatbare wijze in het debat hebt betrokken en ondanks mijn waarschuwingen in het debat zijt blijven betrekken. Ten gevolge van de daarna door u aangenomen houding ben ik verplicht geweest u het woord te ontnemen. Ik kan u op het ogenblik het woord niet meer geven. Het woord is thans aan den heer Slotemaker de Bruïne.'

De Visser: 'Mijnheer de Voorzitter! U hebt mij ten onrechte het woord ontnomen, want ik heb niet gesproken over den Paus als Staatshoofd, maar als leider van de Katholieke kerk.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek u te zwijgen.'

De Visser: 'Honderdduizend hamerslagen...'

De Voorzitter: 'Ik stel aan de Kamer voor aan den heer de Visser voor den dag van heden den toegang tot het Kamergebouw te ontzeggen.'

Dat voorstel werd met algemene stemmen aanvaard; Wijnkoop was bij de stemming afwezig. De Visser verzette zich vervolgens tegen zijn verwijdering, waardoor een nieuwe schorsing nodig was. Ten slotte slaagde de politie erin het besluit van de Kamer ten uitvoer te brengen.¹⁹

Op nagenoeg dezelfde wijze botste De Visser twee jaar later opnieuw met de voorzitter en de Kamer. In november 1932 werd door de SDAP en de sociaal-democratische vakbond nvv een demonstratie georganiseerd tegen de bezuinigingspolitiek van de regering. De Bond van Marine-Schepelingen wilde daaraan meedoen, maar dat werd de militaire leden van het bestuur verboden. Toen zij hun vrouwen aanspoorden in hun plaats te gaan, werden ze gestraft met zes dagen arrest en inhouding van hun soldij. In het Kamerdebat hierover diende SDAP-fractie-leider J.W. Albarda een motie in waarin om herziening van de strafmaat werd gevraagd. De Visser zag zijn kans schoon en trok fel van leer: 'Natuurlijk zijn de brave sociaal-democraten dadelijk bereid, ook eerst de uitspraak van dat hoogere militaire rechtscollege af te wachten!' Hij vervolgde met te zeggen dat de sociaal-democraten allen hingen aan 'het burgerlijke' – een onder communisten populaire aanduiding voor alle niet-communisten. Daarop interrumpeerde A.M. Joekes, Kamerlid voor de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb):

Joekes (vdb): 'Wij hechten zeker aan rechtspraak.'

De Visser (CPH): 'Er is inderdaad van recht sprake in den zin, waarin dit Kamerlid en alle andere burgerlijken dat verstaan, dat wil zeggen dat men met de wet in de hand het meest schandalige onrecht durft te doen!'

Joekes: 'Jullie schieten ze neer *zonder* de wet in de hand!'

De Visser: 'Ja, Mijnheer de Voorzitter, dat noemt men van burgerlijke zijde "recht" en dan heeft men daarbij de onbeschaamdheid...'

De Voorzitter: 'U weet toch wel, dat u dergelijke geluiden tegenover uw medeleden niet mag gebruiken. Ik roep u tot de orde.'

De Visser: 'Bedoelt u den heer Joekes tot de orde te roepen?'

De Voorzitter: 'Gaaf u maar door.'

De Visser: 'Ja, Mijnheer de Voorzitter, ik ga door, maar ik mag u toch wel vragen, of u bedoelde den heer Joeke tot de orde te roepen, die de onbeschaamdheid had...'

De Voorzitter: 'Ik roep u andermaal tot de orde voor een dergelijke uitdrukking tegenover uw medeleden.'

De Visser: 'Uitstekend, maar vergeet u dan niet, dat datzelfde lid beweert, dat wij ze liever zoo maar tegen den grond schieten. En dat u deze onbeschaamdheid...'

De Voorzitter: 'Ik ontleem u het woord.'

De Visser: 'Wat kan mij dat verdommen. Denkt u dat ik mij door een dergelijke...'

De Voorzitter: 'Dat gaat alles te buiten. Ik...'

De Visser: 'Daar staat nog zoo een schoelje.'

De Voorzitter: 'Ik stel aan de Kamer voor aan den heer de Visser voor heden den toegang tot het Kamergebouw te ontzeggen.'²⁰

In de direct hierop aansluitende stemming werd het voorstel van de voorzitter aangenomen. Voor de tweede maal in zijn parlementaire loopbaan werd De Visser buiten de deur gezet.

'Een zeer bedenkelijke fascistische plant van onkruid in het parlementaire hof' – De aanscherping van het Reglement van Orde in 1934

Uitzonderlijke incidenten als rond de CPH-fractie konden worden beschouwd als een symptoom van het gure maatschappelijke klimaat dat begin jaren dertig heerste. Het politiek extremisme groeide gestaag: aan fascistische zijde kreeg de onvrede hoofdzakelijk vorm bij de in 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging (NSB); aan de linkerzijde kon men terecht bij de communisten, de revolutionair-socialisten en de radicale vleugel van de SDAP.²¹ De continuïteit van de relatief stabiele democratie werd bedreigd en steeds meer mensen verlangden naar een krachtig landsbestuur om het tij te keren.

Die roep om daadkracht werd gehoord door de antirevolutionaire voorman H. Colijn. De gedoodverfde premier stelde tijdens de verkiezingsstrijd van 1933 dat de Nederlandse staat in een 'ernstig ziekteproces' verkeerde: er was een diepgewortelde onvrede gegroeid over de bestaande invulling van de parlementaire democratie en de openbare orde werd van verschillende kanten bedreigd. 1933 werd het woeligste jaar sinds 1918: er brak een muiterij uit op het marine-

schip De Zeven Provinciën, er werden felle arbeidersdemonstraties gehouden en er vonden vrijwel dagelijks opstootjes plaats tussen extreem-links en extreem-rechts.²² Colijn wenste hier resoluut een einde aan te maken: 'Met beslistheid zal moeten worden opgetreden tegen alle invloeden die het er op toeleggen den grondslag van alle ordelijke leven: het Overheidsgezag, te ondermijnen.'²³

Eenmaal minister-president was Colijn er dan ook alles aan gelegen om de geschonden status van het overheidsgezag te herstellen. Vanuit de visie dat ordehandhaving hand in hand ging met bestraffing, werden hiertoe alle mogelijke middelen aangewend. Het kabinet-Colijn II (1933-1935) besloot onder meer tot het strafbaar stellen van beledigingen jegens overheidscollectieven. Tot dan toe konden staatsinstellingen straffeloos worden beledigd en werden alleen kwetsende uitlatingen jegens individuen bestraft.²⁴ Echter, 'de tegenwoordige tijdsomstandigheden', zo werden de voorstellen toegelicht, maakten 'het noodzakelijk de wetsbepalingen, welke betrekking hebben op de openbare orde, te herzien'.²⁵

Wilde de overheid elk revolutionair getint antidemocratisch geluid onderdrukken, dan konden ook op het Binnenhof de gevolgen niet uitblijven. Het kabinet had in deze periode kort overwogen om antidemocratische groeperingen wettelijk uit te sluiten van het Kamerlidmaatschap, maar dat bleek in strijd te zijn met de Grondwet. Ook plannen voor een verhoging van de kiesdrempel werden uiteindelijk niet doorgezet.²⁶ Vooralsnog volstond het voor het kabinet wanneer de reeds in de Kamer gesignaleerde misbruiken aangepakt werden met een aanscherping van het Reglement van Orde.²⁷ Hoewel de regering formeel geen zeggenschap had over reglementswijzigingen, was de ordehandhaving in dit geval ook een punt van zorg voor haar.

Op voorstel van de confessionele en liberale regeringsfracties werd in de bestaande 'positieve leemte' in de ordehandhaving voorzien door de voorzitter meer tuchtrechtelijke bevoegdheden toe te kennen. De gedachte hierachter was tweeledig. Allereerst stond de waardigheid van het parlement op het spel. In tijden van toch al tanend staatsgezag mocht het aanzien en de positie ten opzichte van de regering niet verder worden geschaad door ordeloos gedrag van ondemocratische Kamerfracties. Ten tweede telde een juridisch argument: de regeringspartijen wilden voorkomen dat revolutionairen ter linker- en rechterzijde hun parlementaire immuniteit zouden gebruiken om overtredingen te begaan.²⁸ Volgens de Grondwet zijn Kamerleden immers onschendbaar: ze mogen niet worden vervolgd voor in de Kamer gedane uitspraken.²⁹ De strafmaatregelen in het eigen Reglement van Orde dienden in die zin aansluiting

te vinden bij de strengere ordehandhaving buiten de Kamer, onder andere bij de gewijzigde Strafwet.

Een van de meest ingrijpende veranderingen was de invoering van de schrapbepaling (art. 74), die de voorzitter in staat stelde woorden uit de officiële verslagen van de Staten-Generaal te schrappen. Er werd in het bijzonder gedacht aan twee categorieën van ontoelaatbare uitlatingen, te weten grove beledigingen van de Kroon, een minister of een Kamerlid en – nog ernstiger – gezagsondermijnende opmerkingen. Uit vrees voor deze laatste werden ook de gronden voor het nemen van maatregelen uitgebreid met het ‘in enigerlei vorm blijken geven van instemming met onwettige handelingen’. De voorstellers achtten deze wijzigingen gewenst om te voorkomen dat ‘de Regeering (...) laat zetten, drukken, uitgeven en medewerkt aan de verspreiding van opruiing, van woorden, die opzettelijk gesproken zijn om in het Parlement een deel van de bevolking tegen het wettig gezag op te ruijen’.³⁰ De pers werd expliciet de vrijheid gelaten naar eigen inzicht te bepalen of deze ervoor verantwoordelijk wilde zijn de gewraakte woorden openbaar te maken.

De communisten en de revolutionair-socialisten verzetten zich hevig tegen de voorstellen. Zij zagen elke verscherping van de ordehandhaving als bewijs van een uitsluitend tegen hen gerichte hetze en keerden zich tijdens de beraadslaging over de voorstellen fel tegen deze nieuwe inperking van de vrijheid van meningsuiting. Volgens het communistische Kamerlid Lou de Visser was de schrapbevoegdheid de zoveelste maatregel met fascistische inslag: de voorzitter werd tot dictator gemaakt, de parlementaire onschendbaarheid op het spel gezet. De Visser hield tijdens het debat over de voorstellen op 14 februari 1934 een vlammend betoog ten faveure van het meest fundamentele recht van Kamerleden:

Zij moeten, indien het belang van de massa dat eischt, de scherpste critiek op hun wijs kunnen uitdrukken; (...) zij moeten de gelegenheid hebben om in staat van beschuldiging te stellen (...), zelfs, als dat nodig is, de personen in hun schijnbare eer aan te tasten. Dat is de quintessens van de grondwettelijke rechten die aan de parlementariërs zijn gegeven. (...) Het is wel heel erg, dat dit fundamentele beginsel van het burgerlijke parlementarisme door een communist moet worden verdedigd tegenover de hyperparlementairen.³¹

Het democratisch principe van het vrije woord werd aangetast, dus met de verdediging van de democratie konden de voorstellen volgens De Visser niets

te maken hebben: hij sprak onomwonden van 'een zeer bedenkelijke fascistische plant van onkruid in het parlementaire hof'. De voorgestelde aanscherpingen leidden zijns inziens hoe dan ook tot een onwenselijk scenario: zou de (eigenmachtige) voorzitter de maatregelen consequent gaan toepassen, zonder klassen- en partijbevoorrechting, dan werd het parlement een aanfluiting waar niemand zijn mening en ideologie kon doen gelden. Paste de voorzitter de nieuwe regels daarentegen met de gewenste tact toe, dan zou dat onherroepelijk resulteren in klasserecht ten nadele van de revolutionaire partijen. En waarom waren de maatregelen eigenlijk nodig? Als een nieuwkomer de gevestigde orde in de Kamer werkelijk wilde verstoren, dan kon geen enkele aanscherping van het reglement dat verhinderen.³²

De CPH beschouwde de Kamerdebatten over de muiterij op De Zeven Provinciën van precies een jaar eerder als directe aanleiding voor de invoering van de schrapbepaling. Daarin had Colijn, toen nog fractievoorzitter van de ARP, klip en klaar gezegd dat hij het ongepast vond dat het standpunt van de communistische partij van overheidswege zou worden afgedrukt.

Op 4 februari 1933 was een deel van de bemanning van het oorlogsschip De Zeven Provinciën, met aan boord zowel Indische als Europese schepelingen, gaan muiten door vanuit de noordwestpunt van Sumatra zee te kiezen, terwijl een ander deel van de bemanning, onder wie veel officieren, zich aan wal bevond bij festiviteiten in de Atjeh-club. Achtergrond van deze muiterij was een pas doorgevoerde salariskorting.³³

In het Kamerdebat over de muiterij, op 7 februari 1933, had De Visser gezegd dat hij diepe eerbied had voor de muiters. De voorzitter onderbrak hem weliswaar met de woorden: 'dat mag u niet zeggen, dat is een verkapte aansporing tot onrechtmatige handelingen', maar De Visser kon zijn betoog vervolgen na de opmerking dat het aan de voorzitter was om uit te maken wat deze in zijn woorden wilde leggen.³⁴

Drie dagen na het debat, op 10 februari, werd het schip met de muiters gebombardeerd, waarbij 23 doden vielen. Dit leidde op 17 februari tot een nieuw Kamerdebat, waarin Wijnkoop sprak van 'het bloedige optreden van deze Regeering'. Toen de voorzitter hem vroeg zich te matigen, stelde Wijnkoop: 'Matiger is het niet te zeggen. De Regeering heeft een bloedbad aangericht.' Al hamerend riep de voorzitter daarna: 'Ik kan niet toelaten, dat u hier zegt, dat de Regeering een bloedbad aanricht. Ik verzoek u op die wijze niet door te gaan.' Daarop zei Wijnkoop dat het bloedbad een feit was en vervolgde toen snel zijn betoog³⁵ – een truc die hij en zijn kameraden vaker gebruikten om te voorkomen dat de voorzitter er nogmaals tussen zou komen. Hun

spervuur aan revolutionaire taal kwam zodoende ruimschoots in de *Handelingen* terecht.

Net als voor de communisten was het voor de revolutionair-socialist Sneeveliet helder dat de overheid de publicatie van opruiende uitingen wilde tegengaan door de Kamervoorzitter de bevoegdheid toe te kennen woorden uit het verslag weg te laten. Tijdens de beraadslagingen hierover op 14 februari 1934 suggereerde hij dan ook dat het voorstel een schrapbepaling in te voeren mede voortkwam uit angst voor het misbruik van onwelvoeglijke passages van de *Handelingen* als propagandamateriaal. De Indische bladen bijvoorbeeld citeerden zo nu en dan uit Kamerredevoeringen, in het bijzonder uit die van de (revolutionaire) linkse volksvertegenwoordigers. Met de invoering van de schrapbepaling als sanctiemaatregel hoopte men die weg nu af te kunnen sluiten. Dat was voor Sneeveliet reden om de Kamer zwakke zenuwen te verwijten: juist nu het fascisme in opkomst was, moest zij zichzelf niet monddood maken, maar ervoor zorgen dat het debat over de publieke zaak openlijk gevoerd werd. In de terminologie van Sneeveliet moest 'het frissche leven' in het parlement gewaarborgd blijven.³⁶

De fractieleider van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), P.J.M. Aalberse, die als eerste ondertekenaar het wijzigingsvoorstel verdedigde, ontkende tijdens de beraadslaging in alle toonaarden dat de ordemaatregelen aangescherpt werden met het oog op een specifieke parlementariër of Kamerfractie. Net als bij voorgaande reglementswijzigingen werden de nieuwe bepalingen vooral gepresenteerd als maatregelen voor de toekomst, 'wanneer de gemoederen misschien eens wat meer verhit mochten worden'. Wie op 'ernstige wijze' wilde getuigen van zijn beginselen en opvattingen, zou daarin niet worden belemmerd. De voorstellers waren van mening dat de maatregelen het aanzien van het parlement in hoofdzaak naar buiten toe moesten versterken. Aalberse kwam dan ook in het geweer tegen de beschuldiging van de communisten en de revolutionair-socialisten als zouden de nieuwe ordebepalingen een fascistoïde karakter hebben; de RKSP'er stelde, daarmee indirect verwijzend naar de verontrustende groei van de NSB, dat het dichterbij de waarheid lag het wijzigingsvoorstel als antifascistisch te bestempelen.³⁷

Achteraf lijkt dit deels een politiek correcte voorstelling van zaken te zijn. De gevestigde partijen maakten zich rond 1933 inderdaad ongerust over de oprukkende fascistische rechts van hen, maar waren niet minder beducht voor de politieke radicalen aan hun linkerzijde. De regering en de Kamer hadden dan ook grote moeite met het optreden van de zittende revolutionaire fracties, hoewel zij elke verdenking van *ad hoc* genomen maatregelen en selectieve ordehandhaving ver van zich wierpen. Hun grootste zorg was dat de kiezer

zich genoodzaakt zouden voelen een keuze te maken tussen óf extreem-links, óf extreem-rechts; bestrijding van de CPH ging daarom steeds evenredig gepaard met bestrijding van de NSB.³⁸

Overigens verklaarden ook enkele sociaal-democratische en liberale Kamerleden zich weinig gelukkig met de invoering van de schrapbevoegdheid. Zij vonden het principieel verwerpelijk dat de *Handelingen* geen historisch correcte lezing van de Kamerberaadslagingen meer zouden zijn. In de maatregel schulde volgens SDAP-fractievoorzitter Albarda het gevaar dat geschrapte uitlatingen extra aandacht in de pers zouden krijgen, terwijl op basis van de gekuiste *Handelingen* niet meer kon worden gecontroleerd of de kranten het incident in de juiste proporties hadden weergegeven. Nog bezwaarlijker vond de SDAP'er het feit dat het aan een officieel en openbaar document zou ontbreken om het beleid van de voorzitter bij het schrappen te beoordelen, dat kon dienen als uitgangspunt bij volgende sancties.³⁹

Omdat ook de septicci voor het overige ingenomen waren met het reglementsvoorstel, lieten zij hun meer principiële bezwaren niet opwegen tegen het elimineren van grofheden uit de *Handelingen*. Aalberse loodste de reglementswijzigingen op 14 februari 1934 door het parlement. De schrapbepaling werd aangenomen met 51 tegen 22 stemmen. Bij de eindstemming verklaarden alleen de CPH en Sneevliet zich tegen het nieuwe Reglement van Orde.⁴⁰

Aan de schrapbepaling wordt niet getornd

In de loop van het bestaan van de schrapbepaling leidde het gebruik ervan regelmatig tot discussies, met name in relatie tot de berichtgeving in de pers. Tot 1940 waren de kranten in het algemeen zeer terughoudend in het publiceren van woorden die vanwege hun opruiende karakter geschrapt waren. De opvatting overheerste dat de journalistiek geen 'handlangersdiensten' behoorde te bewijzen aan Kamerleden die bestraft waren voor het misbruiken van hun parlementaire immuniteit.⁴¹

Na de Tweede Wereldoorlog raakte deze opstelling omstreden. Een vaak aangehaald incident om deze verandering in de relatie tussen pers en overheid te typeren, is de iets te felle woordenwisseling tussen 'de freule', C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen (CHU) en de sociaal-democraat J.H. Scheps tijdens de begrotingsbehandelingen in november 1954. Scheps liet zich in een interruptie ontvallen dat de freule zich zoveel vreemde dingen in haar hoofd haalde, waarop Wttewaal van Stoetwegen antwoordde: 'Ach, wat zielig.'

Het twistgesprek tussen de openhartige freule en de voormalige straatprediker bleek achteraf meer het gevolg te zijn van een kleine persoonlijke strubbeling dan van een politiek-zakelijk conflict. Na afloop van het debat werd het incident op verzoek van Wtrwaall en met instemming van Scheps in der minne geschikt door de woordenwisseling buiten het officiële verslag te laten. Kamervoorzitter Kortenhorst verklaarde dat de uitlatingen daarmee konden worden beschouwd als niet te zijn gedaan.⁴² De kwestie kreeg echter een nasleep toen de geschrapte passages de volgende ochtend in verschillende kranten terug te lezen waren. Fractievoorzitter van de Partij van de Arbeid (PVDA) Jaap Burger was daar ongelukkig mee en wilde in een ordedebat van de voorzitter weten of deze openbaarmaking van weggelaten opmerkingen wel wenselijk was. Kortenhorst antwoordde dat de beslissing hierover uiteindelijk bij de vrije journalistiek lag, maar wilde de parlementaire pers wel verzoeken 'of zij enige discretie in acht zou kunnen nemen, als het opruiing, belediging of schending van geheimen betreft'.⁴³

Een van de nestors van het parlement, de liberaal P.J. Oud, kon zich niet vinden in deze houding. De voorman van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd) meende dat de grondwettelijke eis van openbaarheid van de parlementaire beraadslagingen centraal moest staan. De Kamer mocht op geen enkele wijze inbreuk maken op de vrijheid van de pers en druk uitoefenen op hetgeen zij over debatten wereldkundig maakte. Om soortgelijke discussies te voorkomen, achtte Oud het beter de schrapbepaling maar helemaal uit het Reglement van Orde te halen. In zijn geschiedkundige werk had Oud als parlementair historicus al bezwaren geuit tegen de instelling van de maatregel in 1934, en nu maakte hij zijn argumenten kenbaar in de Kamer: de *Handelingen* moesten onvervalst weergeven wat er in het parlement was gezegd, hoe daarop werd gereageerd en welke ingrepen de voorzitter eventueel had gepleegd.⁴⁴ De Kamervoorzitter deelde de visie van Oud niet. Van vervalsing was geen sprake en belanghebbenden konden het uitgewerkte verslag op verzoek inzien: het stenogram werd immers, voorzien van een stempel én de paraaf van de voorzitter en het betrokken lid, bewaard in het archief van de Tweede Kamer.⁴⁵

Na het voorval werden in en door de pers harde noten gekraakt over de gewenste opstelling. De deken van de verenigde parlementaire pers, E. van Raalte, volgde de Kamervoorzitter: geschrapte passages behoorden in principe niet in de krantenkolommen thuis, tenzij het algemeen belang gediend was bij een publicatie van 'de als niet gesproken geldende woorden'.⁴⁶ Van Raalte vond echter weinig medestanders. C.P.M. Romme, fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij (kvp), mengde zich in het debat en meende, net als

Oud, dat de schrapbepaling losstond van berichtgeving in dagbladen en tijdschriften; de pers droeg volgens hem een eigen verantwoordelijkheid als het ging om het al dan niet publiceren van in de Kamer gebezigde uitlatingen. Van Raaltes uitgangspunt was volgens Romme onjuist: de maatregel was in 1934 ingesteld om te voorkomen dat de *Handelingen* ontsierd werden door ongepaste uitdrukkingen, niet om een doofpot te creëren.

Ook het merendeel van de parlementaire journalisten was het op zijn zachtst gezegd oneens met Van Raalte. Dat de verenigingsvoorzitter opriep tot zelf-censuur in plaats van de persvrijheid te verdedigen, leidde er zelfs toe dat hij het vertrouwen van zijn collega's verloor. Van Raalte trok hieruit zijn conclusies en deed afstand van zijn voorzitterschap.⁴⁷ Voor de werkwijze van de Kamer had de nasleep van het twistgesprek tussen de freule en Scheps uiteindelijk geen concrete gevolgen: Ouds suggestie om het Reglement van Orde van de schrapmaatregel te ontdoen, werd niet in daden omgezet.

Door de toenemende rol van de media in de politiek zou de volgende jaren desalniettemin regelmatig de vraag rijzen of het schrappen van woorden nog een zinvolle sanctie was. Vanaf de jaren dertig waren Kamerdebatten steeds vaker rechtstreeks op de radio te beluisteren en sinds 1955 werden ze soms ook integraal op de televisie vertoond. Tot grote reglementaire aanpassingen leidde deze groeiende media-aandacht nog niet: het bestaan van de schrapbepaling zou op zichzelf niet meer ter discussie worden gesteld, tot aan het begin van de jaren tachtig. Bij de totstandkoming van een nieuw Reglement van Orde in 1966 – het wijzigen van het oude bleek niet meer goed mogelijk te zijn – was de maatregel nog wel kort onderwerp van beraadslaging als gevolg van een tweetal kleine aanpassingen. Op voorstel van de Commissie voor de Werkwijze van de Tweede Kamer werden de gronden voor het gebruik van sancties uitgebreid. De commissie stelde in haar toelichting dat de ordemaatregelen over het algemeen voldeden en, gelukkig, weinig behoeften te worden toegepast, maar wenste dat de voorzitter voortaan ook kon optreden wanneer een lid zijn plicht tot geheimhouding schond.⁴⁸ De communist Marcus Bakker maakte van de gelegenheid gebruik om een kanttekening te plaatsen bij het ingrijpen op grond van beledigende uitdrukkingen. Naar zijn mening had de Kamervoorzitter dit begrip al herhaalde malen te ruim geïnterpreteerd. Bakker meende dat de term 'beledigende uitdrukking' óf nauwkeuriger omschreven óf geheel weggelaten moest worden.⁴⁹

Het PvdA-lid R. van den Bergh kwam met een amendement van hoofdzakelijk redactionele aard. Met algehele instemming werd de formulering van de schrapbepaling aangepast: er kon voortaan duidelijk in worden gelezen dat de

voorzitter zoveel uit de *Handelingen* mocht weglaten als hij noodzakelijk achtte om te voorkomen dat het gebeurde nog te herleiden was. Zodoende kon, in de woorden van Van den Bergh, 'de gehele kleur' aan het incident worden ontnomen.⁵⁰ Dat dit soms nodig was, was vijf maanden ervoor nog gebleken. Tijdens een debat in februari 1966 – waarover meer in hoofdstuk 5 – ontstond er discussie over een uitslating die eerder die vergadering door de voorzitter ontoelaatbaar was verklaard. Daarmee deed zich de vreemde situatie voor dat er werd gesproken over iets wat als gevolg van de schrapping moest worden beschouwd als 'niet te zijn gezegd'. Na afloop van de vergadering bepaalde de Kamervoorzitter dan ook dat de hele discussie, met andere woorden alles wat verband hield met het schrapincident, niet in de *Handelingen* zou worden opgenomen.

Het historisch besef van de Staten-Generaal

Vanwege de invoering van de nieuwe Grondwet in 1983 moesten ook de reglementen van de beide Kamers worden aangepast. De Eerste Kamer greep deze mogelijkheid aan om haar eigen Reglement van Orde grondig te herzien. Bij de schriftelijke voorbereiding van de reglementswijziging stelde het vvd-lid T.R.A. Veen in een amendement voor de bepaling te laten vervallen die de voorzitter eigenmachtig in staat stelde ontoelaatbare maar uitgesproken woorden te schrappen. Alleen wanneer de betreffende spreker uit eigen beweging zou besluiten zijn uitslatingen terug te nemen, na de vermaning van de voorzitter, zouden deze buiten de *Handelingen* worden gelaten; in alle andere gevallen zouden de ontoelaatbare woorden onverkort worden opgenomen. Net als zijn partijgenoot Oud in 1954 was Veen duidelijk van mening dat de *Handelingen* een zo getrouw mogelijk beeld behoorden te geven van het verhandelde tijdens de openbare beraadslagingen. Door de aanwezigheid van de pers was het een illusie de gewraakte passages verborgen te kunnen houden, mocht dat überhaupt al wenselijk worden geacht.⁵¹

De Huishoudelijke Commissie, in de Eerste Kamer belast met de herziening van het reglement, nam het amendement in eerste instantie niet over.⁵² Tijdens de plenaire beraadslaging bleek het merendeel van de Eerste Kamer echter wel ontvankelijk te zijn voor de argumenten van Veen. De vvd appelleerde bij de verdediging van het amendement aan het historisch besef van de senatoren. De voorgestelde handhaving van de schrapbepaling zou niet meer van deze tijd zijn en betrouwbaar historisch onderzoek bemoeilijken.⁵³ Alleen het Christen-Democratisch Appèl (CDA) sprak zich bij monde van vice-fractievoorzitter

A.J. Kaland uit tegen het verwijderen van de schrapbepaling uit het reglement. Hoewel hij het argument van historisch onderzoek begrijpelijk vond, achtte hij het niet geldig. De bepaling moest volgens hem worden gehandhaafd, omdat zij de mogelijkheid bood om de integriteit van de spreker én van de andere leden in bescherming te nemen. Kaland wilde de voorzitter deze bevoegdheid niet ontnemen: 'Hij kan beoordelen of die zaken van enige historische waarde kunnen zijn of dat het gaat om een scheldpartij.'⁵⁴

Afgezien van de vraag of de voorzitter een dergelijk beoordelingsvermogen wel kon bezitten, werd de Kamer dus voor de keuze gesteld of zij het meeste belang zou hechten aan de sanctionerende werking of de geschiedschrijving. De Huishoudelijke Commissie was inmiddels overstag gegaan. Eerste-Kamervoorzitter Th.L.M. Thurlings (CDA), tevens voorzitter van de commissie, beargumenteerde enigszins prozaïsch dat een uitspraak nooit tenietgedaan kon worden door haar te schrappen. Bovendien, zo meende hij, kan een spreker zichzelf ook in bescherming nemen. Als deze zich tijdens een volgende vergadering, wanneer de emotie wat gedaald en het gezonde verstand teruggekeerd is, verontschuldigt, zijn beide doelen gediend: het is dan duidelijk dat de spreker zijn emotionele uiting betreurt én het hele incident staat in de geschiedenis geschreven. Daarbij woog ook Veens argument van de media-aandacht zwaar. De commissie achtte het wenselijk dat het parlement tegenover de gekleurde mededelingen in de pers een objectieve, duidelijke en niet verschrompelde bron kon stellen.⁵⁵ Het disciplinaire element deed volgens Thurlings wat bijbels aan: "Het mocht niet geboekstaafd worden" heeft wellicht vandaag niet meer de kracht die het vroeger had.' Bij de stemming bleek dat de Kamer de commissie in dezen volgde; het amendement van Veen werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen, waarbij alleen Kaland de aantekening werd verleend dat hij tegen zou hebben gestemd.⁵⁶ Met de inwerkingtreding van het nieuwe Reglement van Orde had de voorzitter van de Eerste Kamer geen bevoegdheid meer om passages uit de *Handelingen* te weren.

De kwestie van de schrapbepaling is een van de weinige gevallen waarin de Eerste Kamer voorliep op de Tweede Kamer. Daar kwam de schrapbepaling namelijk pas tien jaar later concreet ter discussie te staan, toen in 1993 werd besloten dat ook het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal aan herziening toe was.⁵⁷ In haar voorstel had de Commissie voor de Werkwijze, onder leiding van Kamervoorzitter Wim Deetman (CDA), de schrapbepaling niet meer opgenomen – bewust in navolging van de Eerste Kamer. Ook het door de Eerste Kamer gehanteerde argument van de geschiedvervalsing werd overgenomen. Daarnaast werd het besluit gevoed door het feit

dat Kamerdebatten inmiddels rechtstreeks en ongecensureerd op radio en televisie te volgen waren.⁵⁸ De Kamer besloot in 1993 bijvoorbeeld tot het live uitzenden van het wekelijkse vragen-uurtje op dinsdagmiddag, terwijl de Algemene Politieke Beschouwingen en andere belangrijke debatten al langer op televisie werden vertoond.

Ook ditmaal werd een amendement ingediend, zij het nu voor *behoud* van de schrapbepaling. De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) keerde zich bevoegen tegen de voorgestelde afzwakking van de sanctionerende bevoegdheden van de Kamervoorzitter. In het plenaire debat dat op het voorstel volgde, kreeg indiener J.T. van den Berg steun uit onverwachte hoek. GroenLinks-Kamerlid en voormalig communiste Ina Brouwer wees op de normatieve waarde van de sanctie – zonder overigens voorbij te gaan aan het feit dat de media iedere boodschap naar buiten konden brengen. ‘Maar het heeft zeker een, ook symbolische, waarde om een bepaalde passage niet op te nemen in de *Handelingen*. Als collectief bepaal je dat bepaalde woorden, bepaalde uitspraken niet als normaal worden gezien.’⁵⁹ In het linkse kamp stond zij hierin echter alleen – ook binnen haar eigen partij. De PVDA had zich al afgevraagd of de Kamer de politieke historie van haar anekdotes moest ontdoen: ‘Het zou jammer zijn als niet uit de vastgelegde stukken zou kunnen blijken dat er wel eens een opstootje is geweest of iets anders dat leuk was om aan te zien.’⁶⁰ De sociaaldemocraten hadden bovendien duidelijk meer vertrouwen in de fatsoensnormen van de Kamer, getuige de dialoog die zich ontspon tussen PVDA-Kamerlid Erik Jurgens en Van den Berg. Toen de SGP'er zijn pleidooi hield interrumpeerde Jurgens:

Jurgens (PVDA): ‘Voorzitter! Ik wil het even proberen. De heer Van den Berg is een kletsmeier.’

Van den Berg (SGP): ‘Ik zal geen beroep op deze [schrap]bepaling doen. De heer Jurgens mag die mening uiten. Ik heb daar geen enkele moeite mee. Bovendien vind ik het geen voorbeeld van verzuim van het taalgebruik waarop ik doelde. Dit kan er nog mee door.’⁶¹

Van den Berg doelde op grovere en kwetsender uitspraken, zoals die zijns inziens door een algehele verzuim van het taalgebruik binnen de samenleving in gebruik waren gekomen.

Commissievoorzitter Deetman liet uit zijn reactie blijken dat hij Van den Bergs ‘opstand’ niet had verwacht. Hij wees het SGP-lid erop rekening te houden met de technologische ontwikkelingen, die maakten dat uit de *Handelingen*

geschrapte woorden binnen een uur op Teletekst te lezen waren. Volgens Deetman was het voldoende effectief als de voorzitter gebruik zou maken van zijn andere bevoegdheden: de vermaning en de ontneming van het woord. 'Dan ligt het gesprokene wel vast in de *Handelingen*, maar heb je als Kamer en ook als voorzitter kleur bekend. Je hebt dan een kanttekening bij de uitspraken gemaakt.'⁶²

Naast Brouwer kreeg, gaandeweg de beraadslaging, ook de vvd daarentegen steeds meer sympathie voor het amendement-Van den Berg. De vvd'er Wiebenga zag het reglement weliswaar liefst zoveel mogelijk ontdaan van zijn dode letter, maar twijfelde of daarom getolereerd moest worden dat racistische scheldkanonnades en godslastering voor de eeuwigheid in de *Handelingen* zouden komen. Net als in de Eerste Kamer speelde het historisch belang een rol bij het besluit van zijn fractie, dat nu echter een andere uitkomst had. 'Misschien is het namelijk toch wel aardig, juist nu we de dode letters aan het verwijderen zijn, om één oude traditie in dit huis te handhaven.'⁶³

In dit standpunt stonden de liberalen alleen, maar hun vrees dat kwetsende uitspraken vereeuwigd zouden worden, bleek door de andere rechtse fracties te zijn opgemerkt. Aan het einde van de beraadslaging werd duidelijk dat, naast de vvd, ook het cda en de overige klein-christelijke fracties zich achter het amendement van de sgr hadden geschaard; de Centrumdemocraten, die zich op geen enkele wijze in het debat hadden gemengd, bleken bij de stemming eveneens vóór – hoogstwaarschijnlijk vanuit de gedachte dat zij baat hadden bij elk incident dat de aandacht trok. Alleen de linkse Kamerminderheid bleef, met uitzondering van Brouwer, tegen het amendement-Van den Berg. De schrapbepaling bleef dus deel uitmaken van het Reglement van Orde.⁶⁴

Gedane uitspraken nemen geen keer

In navolging van de Commissie voor de Werkwijze stelde het Presidium, dat gevormd werd door de Kamervoorzitter en de ondervoorzitters, in 2001 opnieuw voor om de bevoegdheid woorden uit de *Handelingen* te mogen schrappen, te laten vervallen. De argumenten die hiertoe werden aangevoerd, waren een herhaling van de zetten van 1993: wederom werd geredeneerd dat de voorzitter, ook zonder het betreffende artikel, over voldoende mogelijkheden beschikte om een spreker tot de orde te roepen. Als steeds zwaarder wegend argument klonk het dat schrappen van woorden weinig betekenis meer had: in het huidige informatietijdperk kon met het niet-afdrukken in de *Handelingen* op geen enkele wijze worden voorkomen dat gewraakte woorden het publiek

zouden bereiken. De ongecorrigeerde stenografische verslagen waren namelijk al daags na het debat op de website van het parlement te lezen, mochten de op het Binnenhof aanwezige media al geen melding van het incident hebben gemaakt. Het Presidium meende zelfs dat het besluit om compromitterende woorden buiten de *Handelingen* te laten zelfs een averechts uitwerking had. Zowel op het moment zelf als in de latere parlementaire geschiedschrijving had het schrappen geleid tot extra publiciteit voor de uitspraken én voor de spreker die ze gedaan had. Uiteindelijk was hiermee alleen de betreffende spreker gediend, die het juist te doen zou zijn om deze publiciteits- en verewuigingswaarde.⁶⁵

De SGP-fractie bleef, nog steeds in de persoon van Van den Berg, volhouden dat een actief beleid ter voorkoming van onwettig taalgebruik of schending van de geheimhoudingsplicht niet zonder de schrapbepaling kon. Terecht vroeg de fractie zich af welke ontwikkeling sinds 1993 aanleiding had gegeven tot een nieuwe poging om de voorzitter deze bevoegdheid te ontnemen.⁶⁶ Zij was van mening dat artikel 61 nog steeds 'een logisch sluitstuk' was in de opklimmende reeks ordemaatregelen in het reglement. De aandacht van pers en anderen voor een al dan niet bewuste *slip of the tongue* deed niets af aan de morele voorbeeldfunctie van de officiële verslagen van de volksvertegenwoordiging, aldus de SGP: 'Weliswaar is het Reglement in eerste instantie een sanctiemiddel, gericht op het in goede banen leiden en houden van de parlementaire besluitvorming en werkwijze, er mag ook een zekere normerende werking van uitgaan.'⁶⁷

Net als Brouwer in 1993 legde SGP-Kamerlid Van den Berg tijdens het debat over de reglementswijziging de nadruk op deze symboliek van de morele standaard. In een maatschappij die het niet zo nauw nam met omgangsvormen en taalgebruik diende de Kamer aan te geven welke woorden en uitlatingen als niet normaal werden gezien, vond hij. Beledigend taalgebruik hoorde simpelweg niet thuis in de annalen van het parlement. Dat de schrapbepaling nauwelijks meer werd toegepast, vond Van den Berg, net als de commissie overigens, een weinig steekhoudend argument. Dacht de Kamer in de negentiende eeuw ook al niet buiten dit soort ordemaatregelen te kunnen? Ten onrechte, zo bleek volgens Van den Berg later: 'Rood aangelopen Kamerleden, NSB'ers, felle communisten en later nog een enkele extremiteit ter rechterzijde bleken zich niet te willen en/of kunnen houden aan wat kan en niet kan.' Het verleden had naar de mening van de staatkundig-gereformeerden geleerd dat voorbeeldig gedrag in het heden geen garantie bood voor datzelfde gedrag in de toekomst.⁶⁸

ChristenUnie-Kamerlid Eimert van Middelkoop relativeerde het belang van de disciplinaire bevoegdheden die de voorzitter sinds 1919 had: de voorzitter hoefde gelukkig zelden in te grijpen wat betreft het taalgebruik. 'Het ontnemen van het woord komt al helemaal nooit voor (...) Het verwijderen uit de zaal – wat toch een mooie vertoning zou kunnen zijn – is nog veel minder aan de orde.'⁶⁹ Niettemin wees hij op de vanzelfsprekendheid van de schrapbepaling, die normaliter ook bij interviews en notulen van kracht was: 'Zo hoort bij het verslaan van wat wij hier zeggen, ook een mogelijkheid in de vorm van een bevoegdheid om een eventuele uitglijder buiten de teksten te houden en om onze teksten op te schonen.'⁷⁰ Met de verkiezingen in het vooruitzicht vreesde Van Middelkoop bovendien voor de komst van 'onparlementaire leden' uit de kringen van de nieuwe Leefbaar-partijen: 'Ik zou het buitengewoon onaangenaam vinden als de toon en de terminologie die af en toe in de gemeenteraad van Utrecht worden gebruikt (...), ook hier in de Tweede Kamer gebezigd zouden worden.'⁷¹

Ondanks deze tegenwerpingen zagen de overige partijen deze keer toch meer in de beweegredenen van de Commissie voor de Werkwijze en het Presidium. In tegenstelling tot acht jaar daarvoor betuigden nu alleen de vvd en de ChristenUnie instemming met de sgr, zij het schoorvoetend. Het amendement-Van den Berg tot behoud van de schrapbepaling haalde het geen tweede keer. CDA en GroenLinks namen deze keer zelfs niet eens deel aan de discussie. Terugblikkend zegt Van den Berg hierover:

Ik had de indruk dat dit onderwerp deze keer wat meer voorgekookt was in het Presidium. Daardoor lukte het me niet om daar nog veel invloed op uit te oefenen. Het stemgedrag van het CDA stelde me natuurlijk wel teleur. Dat die fractie deze keer niet eens aan dit debat deelnam, verklaar ik mede uit verlegenheid: door weg te blijven, hoefden ze zich ook niet publiekelijk te verantwoorden. Bovendien speelde dit vlak tegen het zomerreces, als er altijd van alles nog even door moet en je – zeker als lid van een kleine fractie – van de ene vergadering naar de andere rent. En ach, het was ook weer niet zo belangrijk dat je daar dan na de zomer de collega's van het CDA nog eens op gaat aanspreken.⁷²

Aldus kwam op 5 juli 2001 een roemloos einde aan de schrapbepaling.⁷³ Vanaf dat moment kon er niets meer uit de *Handelingen* worden verwijderd. Tot op heden krijgt een Kamerlid, na een berisping van de voorzitter, nog wel de kans om zijn afgekeurde uitspraken terug te nemen en zo in zekere zin zijn excuses

aan te bieden.⁷⁴ Maar of hij nu van deze gelegenheid gebruikmaakt of niet, het hele incident zal worden afgedrukt in de *Handelingen*.

Parlementaire lijkschouwing. Het lijkendossier en de geschreven weergave van het gesprokene

‘Elke keer als ik de verslagen van jullie lees, denk ik: dat hebben wij weer goed gezegd.’¹ Deze ironisch bedoelde woorden sprak plaatsvervangend Eerste-Kamervoorzitter Elske ter Veld (PVDA) in 2002 tegen een aantal nieuwe stenografen die op het punt stonden beëdigd te worden.

Ter Veld wilde met haar uitspraak duidelijk maken dat er – naast de geschrapte uitlatingen die in het lijkendossier verdwijnen – méér gezegd wordt dat het officiële verslag van een vergadering niet haalt. Niet elk woord dat de stenografen tijdens het Kamerdebat hebben opgetekend, komt uiteindelijk in de *Handelingen* terecht.

Anders dan het schriftelijke verslag doet vermoeden, wordt er in de Kamer immers lang niet altijd in citeerbare zinnen gesproken: net als bij alle mondelinge voordrachten komt het voor dat men zich verspreekt, gedeeltes herhaalt, stottert, stoplappen gebruikt en zinnen onafgemaakt laat. Met inachtneming van een aantal richtlijnen moet de Stenografische Dienst die ruwe tekst bijschaven tot een leesbare tekst. Taalkundige en stilistische fouten worden verbeterd, met als formeel uitgangspunt dat de beraadslagingen woordgetrouw en in de stijl van de spreker worden weergegeven.²

De *Handelingen* zijn dus geen letterlijke weergave van wat er in het parlement wordt gezegd. Vanwege deze redactie of ‘zuivering’ hebben Kamerleden en bewindslieden het recht het uitgewerkte verslag van hun redevoering, de zogeheten stenogrammen, te corrigeren. Ze mogen echter, net als de stenografen, geen wijzigingen aanbrengen in de strekking van het betoog.

In het verleden heeft het gebruik van dit correctierecht regelmatig voor problemen gezorgd, meestal wanneer achteraf politiek inhoudelijke informatie werd aangepast of toegevoegd.³ Vaak waren het kabinetsleden die zich hieraan schuldig maakten, al dan niet door toedoen van ambtenaren die vonden dat hun minister iets anders had moeten zeggen – of niets. Ter illustratie hiervan valt vaak de naam van minister H.B.J. Witte (KVP), die tijdens het vierde kabinet-Drees verantwoordelijk was voor Volkshuisvesting en Bouwnijverheid.

In april-mei 1958 was deze verweekeld in discussies over de teruglopende woningbouw. Toen Witte bij de begrotingsbehandeling in de Eerste Kamer de eis kreeg voorgelegd het sociale woningbouwprogramma op te voeren, verschool hij zich achter zijn ambtgenoot van Financiën, de pvda'er H.J. Hofstra: 'Ik kan de afgevaardigde (...) mededelen dat mijn collega van Financiën zeker ontslag zou nemen, liever dan een dergelijke uitbreiding van de staats-uitgaven toe te staan.'

Toen hij na afloop was teruggekeerd op zijn departement moet Witte – of een overijverige ambtenaar, zoals de parlementair journalist en jurist Van Raalte destijds vermoedde⁴ – zich hebben gerealiseerd dat het op deze wijze afschuiven van verantwoordelijkheid op een collega-minister staatsrechtelijk wat vreemd aandeed. Ook zal hebben meegespeeld dat er in het kabinet nooit zo over was gesproken.⁵ In de pers zou Witte later zichzelf verdedigen met de mededeling dat er slechts sprake was geweest van een 'politiek plagerijtje'.⁶ Hoe het ook zij, in het stenogram werd de kwestieuze zin zo veranderd dat er alleen nog stond dat de minister van Financiën een dergelijke uitbreiding van de staats-uitgaven 'niet zou kunnen accepteren'. De correctie bleef echter niet zonder gevolgen. De pvda, toch al geïrriteerd door Wittes twijfelachtige houding, raakte nog bozer toen zij ontdekte dat de uitlating niet was terug te vinden in het officiële verslag van de vergadering. Daarop sprong de kvp weer in de bres voor haar minister. Witte zelf nam uiteindelijk het initiatief om de politieke brand te blussen: per brief verzocht hij de Gemengde Commissie voor de Stenografische Dienst om de letterlijke tekst alsnog in ere te herstellen. Deze besloot het verzoek in te willigen en liet een zogenaamd 'verbeterblad' aan de *Handelingen* toevoegen met daarin de oorspronkelijke woorden. In een voetnoot was ook de brief van de minister opgenomen, waardoor voor het eerst ook de motieven voor correcties openbaar werden gemaakt.⁷

Voor een ander voorbeeld van ongepast corrigeren tekende in mei 1960 excellentie S.H. Visser (vvd), de politiek onervaren minister van Defensie uit het kabinet-De Quay. Rond 1960 speelde de gevoelige kwestie of Nederland steun zou krijgen van de Verenigde Staten, mocht Indonesië een aanval doen op het nog in Nederlands beheer zijnde westelijke deel van Nieuw-Guinea. In de Kamer zei minister Visser hierover 'dat we op de hulp van Amerika rekenen en daarop kunnen rekenen'. Na afloop liet Visser de laatste vier, tamelijk betekenisvolle woorden uit het stenografisch verslag vervallen – naar hij zei om stilistische redenen. De commissie meende echter dat de minister de stelligheid van zijn verklaring had willen afzwakken, en zag dat als een onjuist gebruik

van het correctierecht. Met toestemming van Visser werd de oorspronkelijke tekst in de *Handelingen* opgenomen.⁸

Behalve op inhoudelijk getinte uitspraken komt het voor dat een spreker bij nader inzien terugkomt op (onbedoelde) grapjes, ontvallen woorden en fel taalgebruik. Zelfs Kamervoorzitters passen bij tijd en wijle een dergelijke vorm van 'stilistische zelfcensuur' toe. Tijdens een spoeddebat over het drugsbeleid in april 2005, waarin de pas aangetreden minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties Alexander Pechtold (D66) voor het eerst in de vergaderzaal verscheen, ergerde voorzitter Frans Weisglas zich buitengewoon aan het 'onhoffelijke' gedrag van zijn Kamer. Een aantal leden bleef elkaar maar onderbreken, met als gevolg dat het debat uren uitliep en de minister maar niet aan het woord kwam. Toen een betoog van CDA'er S. van Haersma Buma voor de zoveelste keer door anderen werd onderbroken, was de maat vol. 'Hou nou eens op met dat getoeter tussendoor!', riep Weisglas. 'Nu is het afgelopen!' Dankzij een oplettende NOS-redacteur viel de uitbrander nog geen half uur later letterlijk op Teletekst te lezen. Minder woordgetrouw was de weergave in de daags na het debat verschenen *Handelingen*. Weisglas' interventies komen hierin weliswaar goed naar voren, maar van 'getoeter' wordt nergens gerept. Keurig staat er: 'Ik verzoek de leden niet steeds door elkaar te praten.'⁹ Dit verschil tussen de gesproken woorden van de voorzitter en de gecorrigeerde tekst in de *Handelingen* bleef, in ieder geval in de pers, onopgemerkt.¹⁰

De behoefte om teksten op deze manier bij te schaven, is zeker niet nieuw. Voor enige beroering zorgde een correctie van minister Joseph Luns (KVP) begin 1962. Na afloop van beraadslagingen over Nieuw-Guinea in de Tweede Kamer besloot hij een wat minder tactische, grappig bedoelde zinsnede uit zijn bijdrage te rectificeren. Luns had de naam van het pacifistisch-socialistische Kamerlid H.J. Lankhorst tijdens dit geladen debat een aantal maal – naar hij zei per ongeluk – verhaspeld, tot hilariteit van de toehoorders. In reactie hierop ging hij zover de naam verder te verbasteren tot 'lamstraal'. Later zou hij zeggen dat deze 'onheuse woordspeling' hem was toegefluisterd vanuit de Kamer. Hij had die woordspeling 'mompelend herhaald' doch helaas was 'mijn mompeling iets te hard', want enkele Kamerleden hadden het gehoord. Het daardoor ontstane misverstand wilde hij graag rechtzetten, want het zou 'volstrekt onparlementair' en 'strijdig met elementaire fatsoensnormen' zijn als ministers beledigende woordspelingen jegens Kamerleden zouden gebruiken, aldus Luns: 'Ik hoop, dat deze rechtzetting ertoe heeft bijgedragen, dat niet een begin van een gewoonte is ontstaan, speciaal waar ik persoonlijk een naam heb waarop

ook enige woordspelingen mogelijk zijn.' De Kamervoorzitter was het gegoochel met woorden overigens volstrekt ontgaan.¹¹

Naar aanleiding van dit incident vroeg *De Gelderlander* zich af in hoeverre sprekers in de Eerste en Tweede Kamer zich vrijheden konden veroorloven, in de wetenschap dat ze achteraf toch konden besluiten wat er wel en niet gepubliceerd zou worden.¹² Of Kamerleden en bewindspersonen altijd zó doelbewust met hun correctierecht omsprongen, valt te betwijfelen. Een zekere geldingsdrang was niet vreemd aan de kritiek van de parlementair redacteur: in de jaren zestig grepen kranten dit soort gevallen maar al te graag aan om ministers of Kamerleden terecht te wijzen en zo een politieke onafhankelijkheid te tonen waaraan het de parlementaire pers een decennium eerder nog had ontbroken.¹³ Zeker is echter wel dat het aanpassen van de stenogrammen zich in een groot, rekkelijk en grijs gebied bevindt. *De Gelderlander* stelde niet onterecht vast dat 'de een of ander wel wat vër poogt te gaan met zijn tekstveranderingen, al of niet onder het mom van tekstverbetering maar in wezen om minder gelukkige zinsneden of woorden te verwijderen of te vervangen'.¹⁴

Maar de *Handelingen* verzwijgen meer. De gedrukte verslagen bieden slechts zeer ten dele een realistische weergave van de parlementaire interactie. Factoren als intonatie, lichaamstaal en bijvoorbeeld kledingstijl zijn vanzelfsprekend niet op papier terug te vinden. Slechts bij uitzondering worden applaus, gelach of andere tekenen van instemming dan wel afkeuring vermeld, al lijkt de laatste jaren steeds vaker afgeweken te worden van deze regel. Ook onderlinge gesprekken en vanaf de zitplaats toegeroepen opmerkingen worden niet gestenografeerd, tenzij zeer luid hoorbaar of wanneer erop wordt ingehaakt vanachter de microfoon. Dat gebeurde bijvoorbeeld met een opmerking van CDA-onderhandelaar Maxime Verhagen, in april 2003, in het debat over het mislukken van de kabinetsformatie tussen CDA en PVDA. Toen zijn PVDA-tegenspeler Wouter Bos het woord voerde over de breuk met het CDA riep Verhagen vanuit zijn Kamerzetel, dus buiten het bereik van de microfoons, duidelijk hoorbaar: 'Leugens, leugens, leugens!' Het GroenLinks-Kamerlid Femke Halsema wilde die beschuldiging niet zomaar laten passeren; ze herhaalde Verhagens woorden met de kanttekening dat dit soort uitspraken; ze het verslag van de vergadering hoorde, hetgeen voorzitter Weisglas erkende: 'Het staat nu in de *Handelingen* en ik heb het woord ook verstaan'.¹⁵

Iets soortgelijks deed zich eerder voor, op 5 februari 1991, in een berucht geworden Kamerdebat over het mogelijke gebruik van nucleaire wapens in de Golfoorlog. GroenLinks, die als enige fractie nadrukkelijk tegen deze nieuwe

oorlog was, had een interpellatiedebat aangevraagd vanwege uitlatingen van onder meer de Amerikaanse vice-president Dan Quayle en de minister van Defensie Dick Cheney, die erop leken te wijzen dat de inzet van nucleaire wapens niet werd uitgesloten. Woordvoester Leoni Sipkes wilde daartegen opkomen en diende een motie in die uitsprak dat 'bij eventueel gebruik [van zulke wapens] Nederland zijn militaire bijdrage onmiddellijk zal beëindigen'. Tijdens het debat stak de fractie van het CDA niet onder stoelen of banken dat deze grote moeite had met de 'tegen'-houding van GroenLinks. CDA'er Thijs van Vlijmen riep buiten de microfoon zelfs dat de opstelling hem deed denken aan de NSB van voor de oorlog. Dat bracht GroenLinks-fractievoorzitter Ria Beckers ertoe het woord te vragen over de orde. Daarbij meldde ze dat ze de woorden van Van Vlijmen had opgevangen: 'Aan de overzijde van de Kamer is dat "NSB" duidelijk verstaan. Het staat op de band van de NOS.' Ze vroeg Van Vlijmen om opheldering en excuses, en verlangde ook dat de CDA-fractie afstand nam van diens uitspraak.

Aldus uitgedaagd, herhaalde Van Vlijmen nu officieel achter het spreekgestoelte dat het standpunt van Sipkes hem persoonlijk aan de NSB van voor de oorlog had doen denken. Hij vond het 'afschuwelijk' om, nu er eenmaal tot de oorlog was besloten en de militairen in spanning zaten, met een standpunt als dat van GroenLinks geconfronteerd te worden: 'Ik vind het laf om, terwijl de troepen aan het front zijn, hen achteraf de wapens te ontnemen of hen de handen op de rug te binden.' Omdat de NSB-vergelijking hiermee geenszins van de baan was, vroeg Beckers nogmaals aan de CDA-fractie afstand te nemen van Van Vlijmens woorden. Toen de laatste daarop zijn standpunt herhaalde, drong Beckers aan: 'Weet u wel wat u zegt? U beschuldigt een Kamerfractie, een partij in Nederland die een heel duidelijk standpunt heeft, van landverraad! Daar komt het op neer!' Van Vlijmen repliceerde hierop: 'Nee, want de NSB was ook democratisch gekozen.' Op dat moment was ook op televisie duidelijk te zien hoe Van Vlijmens fractiegenoten wanhopig naar hun hoofd grepen.

In deze context had het voor Kamervoorzitter Wim Deetman geen zin om te gaan schrappen uit de *Handelingen*; hij kon slechts proberen de gespannen sfeer te doorbreken en het debat weer in goede banen terug te geleiden. Dat probeerde hij onder meer door te zeggen dat hij deze discussie zeer betreurde, en door Van Vlijmen te vragen zijn beschuldiging terug te nemen. Van Vlijmen deed dat desgevraagd, maar 'zonder mijn mening in die zin te veranderen', waarop Beckers om genoegdoening bleef vragen. Pas de volgende dag kon het geschil worden bijgelegd. Aan het begin van de vergadering sprak CDA-fractievoorzitter Elco Brinkman toen een verklaring uit waarin hij, namens de

CDA-fractie, afstand nam 'van de gebruikte woorden en de gemaakte vergelijking'. Bovendien werd een verklaring van Van Vlijmen aan de *Handelingen* toegevoegd; daarin schreef hij 'te geëmotioneerd' te hebben gereageerd en sprak hij de hoop uit dat GroenLinks zijn excuses wilde aanvaarden. In het debat aanvaardde Beckers de excuses van Brinkman, waarna het voorstel van de voorzitter om 'het incident van gisteravond definitief voor gesloten te verklaren' werd aanvaard.¹⁶ Doorgewinterd parlementariër Van Middelkoop spreekt in dit verband van de sterke sociale controle die er tussen Kamerleden onderling altijd heeft bestaan, en die mede functioneert om incidenten als deze 'op te vangen'.¹⁷

Tot de jaren tachtig gold het 'alleen in de microfoon telt'-regime eveneens voor interrupties. In de door de griffier opgestelde *Praktische mededelingen voor leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* stond in 1981 voor het eerst vermeld dat een interruptie in de microfoon altijd in de *Handelingen* werd opgenomen, ook als de geïnterrupteerde spreker niet reageerde.¹⁸ Hiermee kwam een einde aan het schemergebied tussen het gebruik van de schrapbepaling en het niet opnemen van interrupties. Voorheen was het wel voorgekomen dat een al te heftig geformuleerde interruptie uit de *Handelingen* werd geweerd onder het mom: 'niet direct gereageerd'. Dat gebeurde bijvoorbeeld tijdens een debat in de Eerste Kamer met minister van Onderwijs H.P. Marchant, begin 1935. De minister moest de voorzitter erop wijzen dat hij in een interruptie van het Kamerlid F.L. Ossendorp (SDAP) werd beschuldigd van 'demagogie'. De voorzitter riep Ossendorp tot de orde en liet de interruptie buiten de *Handelingen*, 'aangezien de Minister op de interruptie van de heer Ossendorp niet heeft geantwoord doch alleen de tusschenkomst van de Voorzitter heeft ingeroepen'.¹⁹

Bij het bestuderen van parlementair taalgebruik moet met dit alles rekening worden gehouden. De *Handelingen* zijn nadrukkelijk meer gericht op inhoudelijke nauwkeurigheid dan op een exacte weerspiegeling van wat er zich in de Kamers heeft afgespeeld. Er is in meerdere opzichten sprake van kuising: op basis van het correctierecht door stenografen en sprekers, door de voorzitter op basis van de schrapbepaling. Dit heeft als resultaat dat de gepubliceerde redevoeringen soms een geïdealiseerde, misschien zelfs elitaire politieke taal kunnen weergeven.²⁰ Taalgebruik dat deze toets der kritiek niet heeft doorstaan, is te vinden in het lijkendossier.

Boom met verboden vruchten – Het lijkendossier nader beschouwd

Bij de beraadslaging over de invoering van de schrapbepaling in 1934 had SDAP-fractievoorzitter Albarda bewerkstelligd dat het stenogram met de ontoelaatbaar geoordeelde uitlatingen, gewaarmerkt door de voorzitter, door de Stenografische Dienst zou worden bewaard.²¹ Vanaf de inwerkingtreding van het nieuwe reglement zou voortaan een apart archief worden bijgehouden van de verwijderde woorden en passages. Deze verzameling geschrapte uitlatingen, die al snel bekend werden als de ‘lijken’ van het parlement, berust tot op de dag van vandaag in de archieven van de Tweede Kamer.²²

Het ‘lijkendossier’ bevat ruim 450 gevallen van onparlementair taalgebruik. Uit literatuur en andere bronnen zijn daarnaast vijf schrappingen bekend waarvan de uitgewerkte stenogrammen zich niet in het lijkendossier bevinden. Hoewel het een te verwaarlozen aantal is, zegt dat niet alles over de volledigheid van het archief. Voor zover auteurs – vaak journalisten – zich met onparlementair taalgebruik hebben beziggehouden, baseerden zij zich grotendeels op bekende anekdotes uit ingewijde kringen. Parlementair journalist D.J. Hoekstra lijkt de enige te zijn die het lijkendossier uitvoerig heeft ingezien voor zijn boek *Een minister-president verkoopt nooit leugens* (1984). Erg analytisch en gestructureerd is zijn boek echter niet. Hoogstwaarschijnlijk zijn alle latere publicaties met verwijzingen naar parlementaire lijken niettemin aan zijn speurwerk ontleend, althans wat betreft schrappingen van vóór de jaren tachtig.²³ Incidenten van de laatste decennia zijn vooral opgetekend uit de parlementaire overlevering.²⁴ Zowel journalisten als Kamerleden die al langer aan het Binnenhof verblijven, weten zich deze krenten in de pap vaak nog als de dag van gisteren te herinneren. Ook de kennis van de griffier van de Tweede Kamer mag in dit opzicht niet worden onderschat. Het griffierschap is een invloedrijke functie, vanwege het organisatorische karakter ervan en de doorgaans lange ambtstermijnen: gedurende het 67-jarige bestaan van de schrapbevoegdheid is de Kamer maar vier keer van hoofdsecretaris gewisseld.²⁵

Aangezien het integraal doorzoeken van de *Handelingen* een onbegonnen opgave is, was het ook lange tijd onvermijdelijk dat diegenen met interesse in onparlementaire taal waren aangewezen op *inside stories* van Kamerleden, griffiers, journalisten en andere ingewijden. Het lijkendossier vormde namelijk – en vormt nog steeds – een opmerkelijke uitzondering op de Archiefwet. Hoewel het geen vertrouwelijke stukken in de strikte zin van het woord bevat, moet voor inzage ervan speciaal om toestemming van de Kamervoorzitter worden verzocht. Alleen onder bepaalde voorwaarden wordt deze verleend.

Lange tijd heeft de vrees bestaan dat Kamerleden en andere betrokkenen, in eerste instantie beschermd door de schrapbepaling, alsnog met medewerking van de overheid in een kwaad daglicht gesteld konden worden. De Gemengde Commissie voor de Stenografische Dienst – de verantwoordelijke in dezen – stond daarom voorheen niet toe dat de ontoelaatbare uitlatingen op een of andere manier herleidbaar waren. Om die reden mocht de exacte datum noch de betreffende pagina in de *Handelingen* in publicaties bekendgemaakt worden; evenmin mocht degene die de uitlatingen had gedaan en de persoon tot wie ze gericht waren expliciet worden vermeld.²⁶ Zodoende ontstond vrijwel vanaf het begin een sfeer van geheimzinnigheid rond het archief, mede omdat de openbare vergaderingen nog niet werden uitgezonden via radio of televisie. Maar ook nadat de media in het parlement alomtegenwoordig werden, bleef het lijkendossier een van de meer tot de verbeelding sprekende archieven van de Tweede Kamer.²⁷

Veel vergelijkingsmateriaal voor onderzoek naar onparlementaire, uit de *Handelingen* geweerde woorden bestaat er dus niet. Toch mag worden aangenomen dat het lijkendossier een betrouwbaar overzicht biedt van de toepassing van de schrapbepaling. In de eerste plaats omdat bij de instelling ervan, zoals gezegd, werd verordend dat het stenogram met de weggelaten woorden moest worden bewaard. Als er onenigheid ontstond over de legitimiteit van het besluit tot schrappen, dienden zowel de spreker als de voorzitter ter verdediging te kunnen beschikken over het originele stenogram. Bovendien kon een zekere precedentwerking uitgaan van het ontoelaatbaar verklaren van een uitspraak. Een goede archivering was dus in het belang van de Kamer zelf. In de tweede plaats, zo zal nog blijken, paste de voorzitter zijn ordemaatregel na de Tweede Wereldoorlog nog slechts sporadisch toe; het schrappen van woorden werd gaandeweg een zeldzame gebeurtenis in de dagelijkse praktijk van het parlement. Het ligt in de rede dat de gewraakte stenogrammen met meer dan normale zorg werden bewaard.

Dat maakte nog niet dat het ontleden van de bewaard gebleven lijken vlekkeloos verliep. Bij het in kaart brengen van de geschrapte passages deed zich het probleem voor dat niet alle 'schrappingen' even eenvoudig in de *Handelingen* te traceren waren. Op de uitgewerkte stenogrammen werd niet altijd de exacte datum vermeld, en in de *Handelingen* was aanvankelijk vaak op geen enkele wijze zichtbaar dat de voorzitter had ingegrepen.²⁸ Pas aan het einde van de jaren veertig werd het gebruik om de schrapping in de *Handelingen* te vermelden met de frase:

In/na de voorgaande zin is een door de Voorzitter ontoelaatbaar geoordeeld woord/gedeelte teruggenomen.

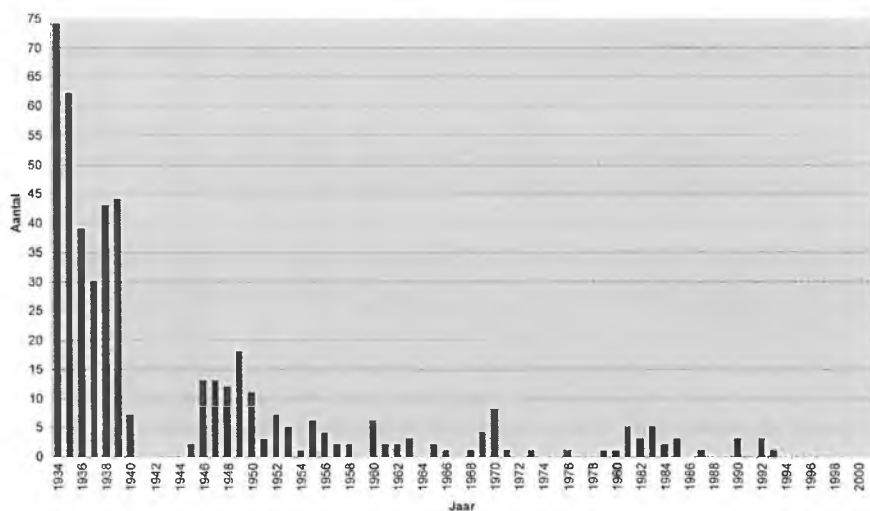
of, als de spreker dit weigerde of de voorzitter achteraf besloot alsnog te schrappen:

In/na de voorgaande zin is (zijn) op last van de Voorzitter een (enige) door hem ontoelaatbare geoordeeld(e) woord(en) niet opgenomen.²⁹

Het onzichtbaar houden van de orde-ingreep van de voorzitter stond in één lijn met de argumentatie voor het aanscherpen van de ordemaatregelen in 1934. Overheidspublicaties moesten verschoond blijven van uitspraken die niet pasten bij de status van het parlement. Maar ook het (waar mogelijk) onschadelijk maken van munitie voor opstand tegen het centrale gezag was een belangrijke overweging. Niet voor niets bestond er een *gentlemen's agreement* met de parlementaire journalisten om opruiende uitlatingen niet alsnog via de pers naar buiten te brengen. Hoewel niet als zodanig bedoeld, kreeg het lijkendossier hierdoor het karakter van een doofpot.³⁰ Later werd dit nog versterkt door de krampachtige wijze waarop er lange tijd is omgesprongen met inzageverzoeken. Ook al werd er vanaf eind jaren veertig duidelijk in de *Handelingen* vermeld dat er woorden waren vervangen of weggelaten en paste de pers nauwelijks nog zelfcensuur toe, de lijken bleven het imago houden van uitlatingen die de openbaarheid niet konden verdragen.

Profielschets van een lijkredenaar – De herkomst van de geschrapte woorden en zinsneden

Door onderscheid te maken naar periode, herkomst en soort wordt duidelijk dat de lijkenverzameling meer te bieden heeft dan alleen een willekeurige aaneenschakeling van anekdotes. In onderstaande grafiek zijn de lijken uitgesplitst naar aantal en jaartal:

Figuur 1: Schrappingen per jaar (1934-2001)

Tussen 1934 en 2001 werd de Kamervoorzitter 458 maal tot het schrappen van woorden verleid wegens ontoelaatbaar taalgebruik.³¹ Het eerste jaar was direct een hoogtepunt: in 1934 speelde de voorzitter zijn nieuwe troefkaart maar liefst 74 keer uit. Vanaf dat moment viel er, met uitzondering van de bezettingstijd, tot 1959 jaarlijks ten minste één lijk te betreuren. Ruim 86 procent van het totaal aantal schrappingen vond bovendien plaats in deze periode. De breuk ligt echter duidelijk aan het einde van het interbellum: maar liefst 65 procent van de ontoelaatbaar geoordeelde uitlatingen werd gedaan in het tijdvak vóór de sluiting van de Staten-Generaal op 10 mei 1940.³²

Na de Tweede Wereldoorlog nam het gebruik van de schrapmaatregel drastisch af. Desalniettemin bleef de voorzitter de eerste jaren met enige regelmaat ingrijpen. In 1949 vonden er nog achttien en in 1950 nog elf schrappingen plaats. Pas in 1951 nam het aantal verder af naar drie: vanaf dat jaar stegen de incidenten rond ontoelaatbare uitlatingen niet meer uit boven de tien per jaar. Aan het einde van de jaren zestig en in de jaren tachtig was er een relatieve opleving zichtbaar in het schrappen, grotendeels veroorzaakt door de Boerenpartij en de extreem-rechtse Centruumpartij/Centrumdemocra-

ten (CP/CD). Opvallend is verder dat er bij de Kamervoorzitters in het interbellum telkens een (kleine) opleving in het aantal schrappingen zichtbaar is in de beginperiode van hun voorzitterschap; het lijkt erop dat elke nieuwe voorzitter in het eerste jaar gezag wilde winnen door streng de orde te handhaven. Sinds 1993 maakten de Tweede-Kamervoorzitters geen gebruik meer van hun schrapbevoegdheid. Het laatste lijk kwam in november van dat jaar voor rekening van de Centrumdemocraat Hans Janmaat.

Het lijkendossier vertoont een vrij complete staalkaart van het Nederlandse parlement. Nagenoeg het hele partijpolitieke spectrum is erin vertegenwoordigd: van de 37 partijen en partijtjes die tussen 1934 en 2001 in de Kamer zaten, liepen er 25 één of meerdere keren tegen een schrapping aan. Het zal geen verbazing wekken dat het totale aantal ontoelaatbare woorden of passages echter bepaald niet evenredig was verdeeld.³³

Figuur 2: Top-10 van Tweede-Kamerfracties met schrappingen op hun naam

Partij	Aantal	Percentage
1 Communistische Partij van Nederland (tot 1935 Communistische Partij Holland)	183	39,6%
2 Nationaal-Socialistische Beweging	76	16,6%
3 Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (tot 1935 Revolutionair-Socialistische Partij)	61	13,3%
4 Staatkundig Gereformeerde Partij	19	4,1%
5 Verbond voor Nationaal Herstel	13	2,8%
Antirevolutionaire Partij	13	2,8%
7 Partij van de Arbeid	12	2,6%
8 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij	11	2,4%
Katholieke Volkspartij	11	2,4%
10 Boerenpartij*	10	2,2%
Centrumdemocraten (tot 1984 Centruumpartij)	10	2,2%

* Drie van deze lijken werden veroorzaakt door voormalige Boerenpartij-leden, afgesplitst in respectievelijk de groep-Harmsen en de fractie-Kronenburg.

De tabel laat zien dat de toorn van de voorzitter zich concentreerde op de revolutionaire partijen: de CPN, de NSB en de Revolutionair-Socialistische

Arbeiderspartij (RSAP).³⁴ De communistische partij was onbetwist de beste debatteerschool als het ging om 'lijkredes'.³⁵ Tot ver na de oorlog bleven haar volksvertegenwoordigers regelmatig in aanraking komen met de ordemaatregelen van de Kamervoorzitter. Het laatste lijk van de CPN werd veroorzaakt door fractieleider Ina Brouwer tijdens een debat over de kinderbijslag in juni 1983, toen zij na twee vermaningen nogmaals – en nu met de consequentie van schrapping – over de schreef ging door de VVD te betichten van chantage. Deze bestraffing weerhield haar er overigens niet van om tien jaar later als enige lid van de GroenLinks-fractie vóór behoud van de schrapbepaling te stemmen.³⁶

Gemeten naar het aantal jaren in de Kamer was de prestatie van de nationaal-socialisten (1937-1940) en revolutionair-socialisten (1933-1937) echter niet minder opzienbarend. Gedurende de drie jaren die zij onder het juk van de schrapbepaling dienden, tekenden zij samen voor 30 procent van het totale aantal lijken. Ter vergelijking: de CPH/CPN veroorzaakte vanaf 1934 met 52 jaar in de Kamerbankjes 'slechts' 10 procent meer schrappingen.³⁷ In de wetenschap dat de NSB met vier afgevaardigden en de revolutionair-socialist Sneevliet als eenmansfractie maar beperkte spreektijd kregen toegekend én omdat ze niet aan elk debat deelnamen, mag geconcludeerd worden dat beide partijen in hun redevoeringen streden op het scherp van de snede.

Na de drie revolutionaire partijen was de ultraorthodoxe SGP *best of the rest* met negentien geschrapte opmerkingen, voor het merendeel geuit door de predikant G.H. Kersten in de woelige jaren dertig. Op enige afstand werd deze gevolgd door de zeer conservatieve eenmansfractie van W.M. Westerman, die zich met zijn Verbond voor Nationaal Herstel (1933-1937) tegen de partijpolitiek keerde en een krachtig herstel van het gezag voorstond.

Ook de voornaamste groeperingen uit de Nederlandse politieke geschiedenis van de twintigste eeuw – de antirevolutionairen, de sociaal-democraten en de katholieken – zijn in het lijkendossier vertegenwoordigd. Zowel in de rol van oppositie- als in die van regeringspartij vonden zij een aantal passages van hun redevoeringen niet in de *Handelingen* terug. De christelijk-historischen en de liberalen kwamen als enige grote politieke stromingen nauwelijks voor in de geschiedenis van het schrappen. De CHU stak wat dat betreft mager af tegen de latere partners in het CDA: slechts viermaal moest een lid van deze partij zijn woorden terugnemen. De Liberale Staatspartij, de Partij voor de Vrijheid en de VVD gingen bij elkaar opgeteld eveneens maar vier keer zo ver dat de voorzitter zijn schrapbevoegdheid tegen hen gebruikte. In dat opzicht gedroegen zij zich als waardige erfgenamen van de 'hoogmogende heren' uit de begintijd van de parlementaire democratie.

Op het eerste gezicht opmerkelijk is het grote aandeel van de PVDA en de KVP: op de CPN na werd geen enkele fractie na de Tweede Wereldoorlog zo vaak bestraft voor haar uitlatingen als de sociaal-democratische en de katholieke. Maar wederom geldt dat het aantal jaren in de Kamer en de omvang van de fractie het beeld vertroebelen. Gecorrigeerd voor deze twee factoren blijkt de 'traditie' van ontoelaatbare dissidente geluiden van de revolutionairen uit de jaren dertig na de oorlog te worden voortgezet door, naast natuurlijk de CPN, de kleinere protestpartijen: de Boerenpartij (1963-1981) en de CP/CD (1982-1986/1989-1998).

Ten slotte kan worden opgemerkt dat een relatief beperkt aantal sprekers verantwoordelijk was voor de geschrapte woorden en passages. Voorzover bekend gingen 85 verschillende parlementariërs over de schreef, onder wie vijf vrouwen; 26 van hen deden dat één of meer keren in hun functie als fractievoorzitter.

Figuur 3: Top-10 van schrappingen per spreker

	Spreker	Periode in de Kamer	Aantal	Percentage (totaal = 458)
1	H.J.F.M. Sneevliet (RSP/RSAP)	1933-1937	61	13,3%
2	L.L.H. de Visser (CPH/CPN)	1925-1945	39	8,5%
3	M.M. Rost van Tonningen (NSB)	1937-1945*	34	7,4%
4	R. Effendi (CPN)	1933-1946	32	7,0%
5	M.V.E.H.J.M. de Marchant et d'Ansembourg (NSB)	1937-1941	25	5,5%
6	D.J. Wijnkoop (CPH/CPN)	1929-1941**	23	5,0%
7	G. Wagenaar (CPN)	1945-1959	22	4,8%
8	H. Gortzak (CPN)	1948-1959***	19	4,1%
9	C.J.P. Schalker (CPH/CPN)	1933-1937	13	2,8%
	W.M. Westerman (VNH)	1933-1937	13	2,8%

* Formeel was de NSB-fractie nog tot 1945 lid van de Tweede Kamer.

** Wijnkoop zat voor de invoering van de schrapmaatregel in 1934 ook al een periode in de Tweede Kamer (1918-1925).

*** Gortzak was tussen 1969 en 1971 nogmaals lid van de Tweede Kamer, ditmaal namens de RSP. In die periode veroorzaakte hij geen lijk.

Het lijstje van de tien 'meest geschrapte' sprekers versterkt het beeld van de felle strijd die in de jaren dertig woedde tussen de revolutionaire partijen en de Kamervoorzitter. De 'Hollandse beroepsrevolutionair' Henk Sneevliet was preses Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck en zijn opvolger P.J.M. Aalberse een doorn in het oog; de revolutionair-socialist was tegen elke vorm van gevestigde orde en liet dat merken ook. De vier communistische parlementariërs uit die tijd deelden deze eer onderling, al ging fractievoorzitter De Visser het vaakst over de schreef. Hij werd bij herhaling vermaand en moest 39 maal andere woorden kiezen om zijn opmerkingen alsnog gestenografeerd te krijgen. Na 1945 waren achtereenvolgens Gerben Wagenaar en Henk Gortzak als fractieleiders verantwoordelijk voor de toonzetting van de CPN in het parlement. Op de achtergrond was de regie in handen van collega-fractielid Paul de Groot. Deze werd na Gortzak ook enige tijd zelf fractieleider, maar voerde gedurende zijn Kamerlidmaatschap (1945-1966) het liefst zo weinig mogelijk het woord.³⁸ Deze rolverdeling binnen de partij is ook terug te zien in het lijkendossier: De Groots aversie tegen parlementaire discussies met andersdenkenden zorgde ervoor dat hij slechts vijf schrappingen op zijn conto kreeg.

Van de vertegenwoordigers uit het uiterst rechtse kamp van de Tweede Kamer was M.M. Rost van Tonningen koploper; dit prominente NSB-Kamerlid kwam vaker in botsing met de ordemaatregelen van het reglement dan zijn meer bedaarde fractieleider M.V.E.H.J.M. de Marchant et d'Ansembourg. De nationaal-socialist H.J. Woudenberg behoort met elf schrappingen net niet tot de tien grootste lijkredenaars, terwijl zijn jonge collega G. Dieters met vijf schrappingen in verhouding weinig voorkomt in het dossier.

Verbannen woorden – Over verbale fatsoensnormen in de Tweede Kamer

In deze schets van het lijkendossier is een belangrijke vraag nog onbeantwoord gebleven, namelijk welk soort verbale uitspattingen tot schrappingen heeft geleid. Kamervoorzitter Dolman definieerde onparlementair taalgebruik ooit als 'een zonde tegen verbale fatsoensregels'.³⁹ Het domein van het parlementair toelaatbare lijkt daarmee allesbehalve vastomlijnd te zijn. Uit het eerste hoofdstuk is niettemin gebleken dat de gronden voor de Kamervoorzitter om in te grijpen in de loop der jaren zijn toegenomen. Sinds de herziening van het Reglement van Orde van 1934 zijn het aanzetten tot een onwettige daad, het schenden van de geheimhoudingsplicht of het uiten van beledigingen ontoelaatbaar verklaard. In de parlementaire praktijk worden daarnaast minder

expliciet ook beschuldigingen, xenofobe, godslasterende en politiek gevoelige opmerkingen of gewoonweg scheldwoorden beschouwd als categorieën van onparlementaire taal.

In veel gevallen heeft een spreker om meer dan één reden zijn woorden moeten terugnemen. Bovendien is taal bij uitstek tijdsgebonden: onder invloed van maatschappelijke veranderingen kan de betekenis van een woord geleidelijk verschuiven en per tijdsgewricht een andere lading hebben en anders worden ontvangen.⁴⁰ Bij het interpreteren van de lijken kan dit probleem enigszins worden ondervangen door te kijken naar het karakter van de woorden die als vervanging dienden. In de meeste gevallen herhaalde de spreker zijn opmerking namelijk in andere bewoordingen, al dan niet op uitdrukkelijk verzoek van de voorzitter. De termen die het Kamerlid hiervoor koos – bijvoorbeeld minder expliciet aanstootgevend of juist van tegengestelde inhoud – zeggen veel over de lading en het bedoelde effect van de gewraakte uitspraak. Bovendien geeft het verschil tussen de oorspronkelijke en de uiteindelijk geaccepteerde woorden een indruk van de ongeschreven fatsoensregels die het parlement zich in een bepaalde periode heeft aangemeten.

Op basis van een beknopte 'parlementaire lijkschouwing' ontstaat een nauwkeuriger beeld van de verschillende soorten uitspraken die volgens de Kamervoorzitter niet in de *Handelingen* thuishoorden. Lijken die ontstaan zijn doordat Kamerleden instemming betuigden met onwettige handelingen zijn schaars, ondanks de vrees die de Kamer hiervoor heeft gehad sinds Troelstra's revolutieopgave. Alleen in de beginjaren van de CPH/CPN werden uitspraken van die zijde geschrapt wanneer die een opruiend karakter hadden: zo verbood de voorzitter in december 1934 tot driemaal toe dat 'de strijd der arbeidersklasse' als de enige oplossing voor de economische crisis werd gepresenteerd.

Dit wil niet zeggen dat de communistische partij heeft nagelaten haar achterban tot opstand te bewegen. De waarschuwingen van de voorzitter voor minder emotioneel geladen uitspraken van soortgelijke strekking zijn ontelbaar. Veel van die uitspraken hebben de Kamervoorzitters ook met lede ogen moeten laten passeren. Het communistische Kamerlid C.J.P. Schalker preeks in dezelfde maand december de arbeidersrevolutie bijvoorbeeld als volgt: 'Het kan ondertussen bekend zijn, dat de Communistische Partij het middel tot opheffing van de werkeloosheid zeer goed kent en ook met succes toepast, zoodra zij daartoe de macht heeft, getuige het opheffen van de werkeloosheid in de Sovjet-Unie.'⁴¹ Zowel in de woordkeus als in de toonzetting kon voorzitter Ruijs de Beerenbrouck geen reden tot een ingreep zien.

Voor een van de weinige naoorlogse schrapincidenten wegens het aanzetten tot onrechtmatige daad was het overigens al genoeg om daar impliciet naar te verwijzen. In twee van zijn bijdragen over de dienstplicht, begin jaren vijftig, roemde Gortzak de voormalige verzetsstrijder Piet van Staveren. Voor de goede verstaander was het duidelijk dat de CPN-voorman Van Staveren aanhaalde vanwege diens desertie uit het leger en aansluiting bij de Indonesische gelederen. Voorzitter Kortenhorst was zo'n goede verstaander:

Aangezien het Reglement van Orde verbiedt om een misdrijf aan te bevelen, al is het alleen maar door sympathie met de dader van het misdrijf te betuigen en ik uit het verhaal van de geachte afgevaardigde moet opmaken, dat hij dienstweigeraars, die overlopen naar degenen die in een toestand van opstand tegen het Nederlandse gezag zijn, als een soort van helden vereert, zie ik mij verplicht de geachte afgevaardigde te vragen deze woorden terug te nemen; het gehele verhaal!

In de wetenschap dat de CPN dienstweigeraars principieel ondersteunde, werden beide passages geschrapt.

Het lijkendossier bevat slechts één duidelijk geval waarin de geheimhoudingsplicht werd geschonden. Het betreft een gedeelte uit de bijdrage van 'boer' Koekoek, in december 1970, tijdens een debat over een strafzaak. Kamervoorzitter F.J.F.M. van Thiel greep in toen Koekoek de hoofdpersonen en de rapporteur in kwestie met naam en toenaam noemde. Ook al waren ze inmiddels publiek, de voorzitter wilde de namen niet in de *Handelingen* hebben.

De Voorzitter: 'Dat is in overeenstemming met onze verplichting.'

Koekoek (Boerenpartij): 'Daar leg ik mij wel bij neer, alleen kan ik de zin ervan niet inzien.'

De Voorzitter: 'Dat is niet zo erg.'⁴²

Eén naam werd zelfs zo letterlijk geschrapt dat er een gaatje in het stenogram achterbleef.

Naast de in het reglement genoemde gronden volgden er schrappingen op beschuldigingen of insinuaties. Samen met de persoonlijk getinte beledigingen behoorden verreweg de meeste ontoelaatbare opmerkingen tot deze categorie – nagenoeg driekwart van het totale aantal lijken. Meestal waren de beschuldigingen en beledigingen direct gericht aan het adres van collega-Kamerleden of van bewindslieden. Maar ook bevriende mogendheden en 'derden', zoals

ambtenaren of maatschappelijke organisaties, moesten het ontgelden. Deze werden in het bijzonder door de voorzittershamer beschermd, omdat zij zich niet in het parlement tegen de aantijgingen konden verdedigen. Bovendien was het beledigen van bevriende staatshoofden bij Wetboek van Strafrecht expliciet verboden.⁴³ Op deze gronden werd Wijnkoop afgehamerd toen hij in maart 1935 over ex-keizer Wilhelm sprak als 'de heer Von Hohenzollern', die in Nederland tot verontwaardiging van Wijnkoop vrij kon rondgaan, zelfs zonder belasting te hoeven betalen. Het volgende debatje ontstond toen de communistische afgevaardigde informeerde waarom de voorzitter had ingegrepen:

Wijnkoop (CPN): 'Von Hohenzollern?'

De Voorzitter: '[Kiest u] de gebruikelijke benaming.'

Wijnkoop: 'Wilhelm von Hohenzollern.'

De Voorzitter: 'De ex-keizer van Duitschland!'

Wijnkoop: 'Zeker, dat komt hem toe!'⁴⁴

Bewindslieden genoten eveneens vaak extra bescherming, zeker als ze niet in de zaal aanwezig waren om zich te verdedigen. Vooral in de jaren voor de oorlog, maar ook daarna nog, kwam de voorzitter veelvuldig in opstand tegen de veronderstelling dat de regering 'leugens verkocht' of handelde 'te kwader trouw'.

Dat een minister ook zelf om die bescherming vroeg, was uitzonderlijk, maar gebeurde toch bij de beraadslagingen over de Rijksbegroting in 1953. Het communistische Kamerlid J.F. Reuter had geciteerd uit een manifest van het CNV, waarin ervoor werd gepleit de loonsverhoging niet 5 procent te laten zijn, zoals de regering wilde, maar 6 procent: dat was toch wel het minste waar de arbeiders recht op hadden, vond de communist. De volgende dag verbreedde minister J.G. Suurhoff de communistische kritiek door zichzelf de vraag te stellen of de CPN nu meende dat het hele Nederlandse systeem van sociale verzekeringen onrechtvaardig was. De minister had namelijk vergelijkend onderzoek laten doen 'in een land, dat de geachte afgevaardigde de heer Reuter zeer na aan het hart ligt, namelijk de Sovjet-Unie'. Daaruit was naar voren gekomen dat ook in de Sovjet-Unie een systeem bestond waarbij uitkeringen gekoppeld waren aan het aantal verzekeringsjaren en het verdiende loon; alleen bracht het systeem daar aanzienlijk lagere uitkeringen met zich mee. Reeds tijdens zijn betoog wierp CPN-Kamerlid Gortzak de minister meerdere keren verontwaardigd voor de voeten dat zijn betoog onjuist was, maar de voorzitter

vermaande hem om Suurhoff te laten uitspreken. Toen de minister kwam te spreken over het CNV-manifest, ontspon zich de volgende dialoog:

Minister Suurhoff: 'Ik heb het manifest zelf niet, maar als de heer Reuter de inhoud ervan juist heeft weergegeven, dan...'

Reuter (CPN): 'Twijfelt u daaraan? Wij zijn geen leugenaars, zoals jij!'

Suurhoff: 'Mag ik u vragen, Meneer de Voorzitter, door u tegen deze beledigingen in bescherming te worden genomen?'

De Voorzitter: 'Ik roep de heer Reuter tot de orde. Als hij zich nog een keer te buiten gaat, wordt hem de toegang tot de zaal ontzegd.'

Reuter: 'Ik protesteer tegen die methode van de minister.'

De Voorzitter: 'U hebt nu te zwijgen.'⁴⁵

Alleen de opmerking van Reuter werd overigens uit de *Handelingen* geschrapt, zodat voor de lezer daarvan niet duidelijk wordt tegen welke belediging de minister bezwaar maakte. Zowel voor als na de oorlog grepen Kamervoorzitters ook in als leden spraken van 'demagogie' of 'misleiding'. Herhaaldelijk werden deze kwalificaties geschrapt en op dwingend verzoek van de voorzitter door meer neutrale woorden vervangen. Zo mocht De Visser in februari 1939, in een debat over het recht van vereniging en vergadering, het Kamerlid De Marchant et d'Ansembourg (NSB) er niet van beschuldigen in diens bijdrage demagogie te hebben bedreven:

De Voorzitter: 'U weet, dat u dat woord niet mag gebruiken. Ik verzoek u het terug te nemen.'

De Visser (CPN): 'Dan zal ik spreken van volksmisleiding.'

De Voorzitter: 'U moogt in het betoog van de geachte afgevaardigde geen element van kwade trouw leggen. Spreekt u van onjuiste beweringen, dat is zeer neutraal.'

De Visser: 'Ik ben een gemoedelijk man, Meneer de Voorzitter. Ik zal dan spreken van absoluut onjuiste beweringen van deze geachte afgevaardigde.'⁴⁶

Deze laatste variant zou uiteindelijk in de *Handelingen* komen te staan; het gedeelte van de redevoering met het woord 'demagogie' werd verbannen naar het lijkendossier.

Kritiek van de Kamer op de Kamer

Tot de buitencategorie behoorde het in twijfel trekken van het leiderschap van de Kamervoorzitter en het bekritisieren van (besluiten van) de Kamer als geheel. Hoewel er reglementair niets over was vastgelegd, kon zelfs een bedekte toespraak in deze richting een spreker op een berisping komen te staan.⁴⁷ Gortzak bijvoorbeeld overschreed in februari 1953 de fatsoensnorm door de rol van voorzitter Kortenhorst in de discussie te betrekken. Toen de communist op het punt stond een eerder aan zijn adres geuite beschuldiging van PVDA-fractie-leider Burger te weerleggen, ontspon zich het volgende interruptiedebat:

Gortzak (CPN): 'Tenslotte heeft de geachte afgevaardigde de heer Burger zich de vrijheid veroorloofd...'

Posthumus (PVDA): 'Dat mag hier!'

Gortzak: 'Natuurlijk, bij deze Voorzitter mogen jullie, afgevaardigden, alles.'

De Voorzitter: 'Als dit een critiek inhoudt op de onpartijdigheid van mijn leiding, dan moet ik u weer waarschuwen en u anders het woord ontnemen.'

Gortzak: 'Bij dé Voorzitter mogen deze heren alles zeggen, tot zelfs de leden van deze Kamer van karakterloosheid beschuldigen, wat gebeurd is. Kijkt u het maar na!'⁴⁸

Het CPN-Kamerlid kon uit ervaring weten dat zijn opmerking zou worden geschraapt, maar hield uit frustratie over de zoveelste aantijging van de sociaaldemocraten toch nog even vol.

Regelrechte beschuldigingen van partijdigheid als deze zijn echter uitzondering. Als er een twist ontstond met de Kamervoorzitter, dan ging die meestal over de toebedeelde spreektijd of het aantal en de mate van interrupties. Zo greep de Kamervoorzitter genadeloos in toen de revolutionair-socialist Sneevliet zich in februari 1935 beklaagde over zijn spreektijd bij de Algemene Politieke Beschouwingen: 'Ik kan geen critiek op een besluit van de Kamer toelaten. Dat gedeelte van uw toespraak zal dus vervallen.' En in november van dat jaar overkwam Westerman hetzelfde. De volgende passage haalde de *Handelingen* dan ook niet:

Westerman (VNH): 'Mijnheer de Voorzitter! Ik zou mij willen aandienen als slachtoffer, dat tengevolge van uw hardvochtigheid gedwongen is zijn

algemeene inzichten over het regeeringsbeleid in een tijdsbetek van 25 minuten samen te vatten.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachte afgevaardigde met betrekking tot den spreeklijk geen kritiek uit te oefenen op het besluit van de Kamer.'

Westerman: 'Mag ik dan die kritiek gieten niet in den vorm van een kritiek op Uw leiding...'

De Voorzitter: 'Ik verzoek u dien zin door een andere te vervangen.'

Westerman: 'Niet uw persoonlijke hardvochtigheid, maar die der Kamer...'

De Voorzitter: 'Ik kan die kritiek ook in dien zin niet toelaten.'

Tegen deze bescherming van de Kamer als collectief liep ook de CPN'er De Visser in december 1937 aan, toen hij zijn medeleden toesprak als 'mensen'; dat werd veranderd in 'Kamerleden'. NSB-fractie leider graaf De Marchant et d'Ansembourg mocht in maart 1938 de Kamer niet aanduiden als het 'muffe clubgebouw'. En ook de volgende dialoog in november 1939, aangezwengeld door zijn partijgenoot Rost van Tonningen, werd geschrapt. Rost sprak over een vraag die een collega-Kamerlid had gesteld in het voorlopig verslag van een wetsvoorstel:

Rost van Tonningen (NSB): 'Ik zou haast zeggen: één gek kan meer vragen dan honderd wijzen kunnen beantwoorden.'

De Voorzitter: 'Ik zou u willen vragen dit niet te zeggen, en van Kamerleden zeker niet.'

Rost van Tonningen: 'Het is toch een oud Hollandsch spreekwoord, Mijnheer de Voorzitter.'

De Voorzitter: 'Toch verzoek ik U, dit niet van Kamerleden te zeggen, voor hen kan het zeker niet gelden. Ik verzoek U deze uitdrukking terug te nemen.'

In de *Handelingen* kwam te staan dat de gestelde vraag 'volkomen onbeantwoordbaar' was.

Ook de mate waarin interrupties van Kamerleden konden worden toegestaan, leidde als gezegd tot kritische discussies met de voorzitter, vooral vanaf de jaren zestig. Reden hiervoor is dat Kamerleden sinds die periode steeds vaker en langer gebruikmaken van hun interruptierecht. Kamervoorzitter Van Thiel, die ten behoeve hiervan medio 1960 speciale interruptiemicrofoons liet plaatsen, zag dit nog als een verworvenheid.⁴⁹ Twee decennia later was dit middel zijn doel inmiddels voorbijgeschoten, oordeelde Kamervoorzitter Dolman. Waar

Kortenhorst interrupties nog het 'zout in de pap' van het debat vond, meende Dolman: 'Er kan ook te veel zout in de pap zitten.'⁵⁰

De politicoloog J.A. van Schendelen heeft eens aan de hand van de *Handelingen* geturfd hoe frequent er geïnterrupteerd werd. Wat bleek: 'in de periode 1950-1959 kon een spreker ruim een halfuur ongestoord zijn zegje doen. In de periode 1960-1969 zat er al na vier en een halve minuut een interruptant op je dak, en van 1970 tot 1979 werd je reeds na drie minuten en vijftien seconden dwars gezeten.'⁵¹

Hoe groot het spanningsveld tussen een soepel verloop van de vergadering en het vrij debatteren en interrumpen inmiddels is geworden, toont een uitzonderlijk incident uit 2003, toen de schrapbepaling al twee jaar niet meer van kracht was. Op 23 september vond een Kamerdebat plaats waarin minister Rita Verdonk (VVD) van Integratie en Vreemdelingenzaken het vuur na aan de schenen werd gelegd over haar asielbeleid. Een van haar belangrijkste tegenstanders was de ervaren sociaal-democraat Klaas de Vries, die de minister verregaande harteloosheid verweet. Aan het einde van het debat stond Kamer voorzitter Weisglas niet toe dat De Vries zijn zoveelste interruptie pleegde, waarop het PVDA-lid zich tot Weisglas richtte en hem nogal boos verweet: 'U neemt meer tijd dan ik, voorzitter.' Deze liet weten absoluut niet van dit soort opmerkingen gediend te zijn. De Vries: 'Dat is mij bekend voorzitter, en ik ook niet van uw opmerkingen.' Hierop schorste Weisglas de vergadering enkele minuten om De Vries in de wandelgangen tot de orde te roepen. Terug in de vergadering kreeg de minister het woord voor het vervolg van haar beantwoording.⁵²

Tijdsgebonden taal en de trukendoos van Kamerleden

Dat taal zijn eigen tijd en plaats heeft, blijkt onder meer uit de lijken die bestempeld kunnen worden als populaire (scheld)woorden. Zo kon er voor de Tweede Wereldoorlog geen sprake zijn van een 'knoeiwinkel', maar weer wel van een 'schijnvertoning'. Van een 'grappenmaker' en van 'praatjes voor de vaak' mocht evenmin worden gesproken, wel van een 'geestige man' en van 'verhalen'. 'Brutaal' was tot eind jaren zestig te direct; een betiteling als 'schandelijk' of 'schandelijk' kon tot aan 1990 de status onparlementair krijgen. Zeker tot eind jaren vijftig kreeg een spreker die het woord 'onzin' in de mond nam het advies deze uitdrukking te vervangen door een 'wel toelaatbaar woord' van dezelfde strekking. In november 1937 mocht De Visser (CPN) zijn collega-parlementariër Albarda (SDAP) niet verwijten 'de reinste en malste onzin te

spreeken'. In plaats daarvan werd in de *Handelingen* opgenomen dat De Visser meende dat er sprake was van een 'formidabele onjuistheid uit de mond van een Kamerlid'. In de tweede helft van de twintigste eeuw raakte het woord 'onzin' (en varianten daarop) echter langzaam maar zeker geaccepteerd op het Binnenhof; het is een tamelijk onschuldig verwijt geworden, dat normaal gesproken geen problemen meer oplevert.⁵³

Ordeloos getier in de vorm van godslasterende of racistische woorden werd en wordt nog steeds niet getolereerd, maar kwam in de hele periode tussen 1934 en 2001 ook weinig voor. Vanaf de jaren zeventig werd een enkele keer een kwalificatie als 'donders', 'sodemieter', 'potverdrie' en 'verdommen' geschrapt. De expliciet xenofobisch getinte geschrapte woorden kwamen, zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken, zonder uitzondering uit de mond van NSB- en CP/CD-leden.

Overigens kon de Kamervoorzitter lang niet altijd volstaan met één ingreep wegens ontoelaatbaar taalgebruik. Bij een aantal lijken is duidelijk zichtbaar hoe een spreker – vaak moedwillig – probeerde om het ontoelaatbaar geoordeelde woord te vervangen door een woord van hetzelfde kaliber, of zelfs nog erger. Al genoemd is het voorbeeld van De Visser, die 'demagogie' in de *Handelingen* probeerde te krijgen, en toen dat niet werd toegestaan het probeerde met 'volksmisleiding': beide termen waren niet geloofwaardig. Sommige Kamerleden leken er een zeker genoegen in te scheppen uit te vinden hoe reukeloos de taalnorm van de voorzitter was: in juli 1935 lukte het Sneevliet bijvoorbeeld om na 'volksverdomming' (afgehamerd) en 'volksmisleiding' (idem) wél 'demagogie' in de *Handelingen* te krijgen.

Ook na de oorlog werd de oplettendheid van de voorzitter op deze manier op de proef gesteld. Twee schrapincidenten van de CPN zijn in dit opzicht tekenend. In de zomer van 1947 werd fractieleider Wagenaar afgehamerd omdat hij de regering ervan betichtte het Nederlandse volk te 'misleiden'. Daarna ontstond het volgende (geschrapte) debatje, waarbij Wagenaar met de voorzitter in discussie trachtte te gaan over alternatieven:

De Voorzitter: 'Dat kan ik niet toelaten. Wanneer U de Regering dit verwijt, beledigt U de Regering.'

Wagenaar (CPN): 'Dan zal ik niet zeggen misleiden, maar: een rad voor de ogen draaien.'

De Voorzitter: 'Dat is even erg.'

Wagenaar: 'Ik vind het minder erg. Ik zou dan willen zeggen, dat dit niet is het geven van een juiste voorstelling van zaken.'

Dezelfde wisseltruc wilde fractiegenoot Gortzak tien jaar later uithalen toen hij door de voorzitter was onderbroken omdat hij een ministeriële uitlating als 'onzin' had betiteld:

De Voorzitter: 'Ik doe de geachte afgevaardigde opmerken, dat een Minister geen onzin spreekt.'

Gortzak (CPN): 'Nonsens dan.'

De Voorzitter: 'Het woord nonsens lijkt mij nog erger. Maakt u ervan: erg onwaarschijnlijk.'

Gortzak: 'U mag het maken zoals U het wilt.'

Het gebeurde zoals de Kamervoorzitter had gesuggereerd; behalve het vervangende woord kwam er van de discussie bovendien niets in de *Handelingen* terecht. Een ander middel dat Kamerleden wel gebruikten om uitlatingen op de grens van het toelaatbare toch gezegd en gepubliceerd te krijgen, was het citeren uit andermans tekst. Kranten en tijdschriften, maar ook werken als de bijbel en Marx' *Das Kapital*, vormden daarbij een dankbare bron. In de meeste gevallen trapte de voorzitter echter niet in deze truc, zoals dezelfde Gortzak in september 1950 ervoer. Tijdens de beraadslagingen over de begrotingen van de departementen voor Oorlog en voor Marine omschreef Gortzak de communistische aartsvijand Amerika als het land 'van de gangsters van Chicago, die bepalen wie President van Amerika zal zijn'. Direct viel de hamer:

De Voorzitter: 'Aangezien dit een belediging is zowel van een bevriend volk als van een bevriend staatshoofd, verzoek ik de geachte afgevaardigde deze woorden terug te nemen.'

Gortzak (CPN): 'Ik citeerde de Haagse Post.'

De voorzitter: 'Ook het citaat, dat u voor uw rekening heeft genomen, verzoek ik u terug te nemen.'

Gortzak: 'Het spijt mij, dat een citaat uit een Nederlandse krant...'

De voorzitter: 'Aangezien de geachte afgevaardigde niet bereid is aan mijn verzoek te voldoen, zal ik ambtshalve bedoelde passage uit zijn rede schrappen.'⁵⁴

Dit stond ook Kamerleden te wachten die expliciet zeiden te goeder trouw te citeren, zo merkte SGP-Kamerlid C.N. van Dis tijdens een spoeddebat over Nieuw-Guinea op 5 april 1962. Om zijn ongenoegen duidelijk te maken over het feit dat de Amerikaanse minister van Justitie, Robert Kennedy, zich in een

televisieoptreden positief had uitgelaten over Soekarno, haalde de SGP'er het tijdschrift *Rijkseenheid* aan dat die ochtend bij hem op de mat was gevallen:

Van Dis (SGP): "Als dan de Amerikaanse Minister van Justitie, Robert Kennedy, de broer van Amerika's president, durft te beweren, dat Soekarno en vele andere leiders veel voor hun land hebben gedaan en hij bewondering heeft voor deze vechtjas, de ex-gevangene van Nederland, dan is deze Amerikaanse Minister óf een notoire..." Ja, Mijnheer de Voorzitter, hier staat een woord dat ik misschien niet mag gebruiken, maar ik gebruik het zelf niet, ik citeer hier; er staat: "leugenaar".

De Voorzitter: 'U mag niemand een leugenaar noemen, ook niet als u citeert.'

Van Dis: 'Mag ik dan zeggen: onwaarheid spreken? Ik moet eigenlijk zeggen, wat hier staat. Het zijn mijn woorden niet.'

De Voorzitter: 'Dat doet er niet toe. Op die manier kunt u natuurlijk altijd het woord "leugenaar" wel ergens vinden in een of ander boek en dan citeert u.'

Van Dis: 'Dan moet het maar opengelaten worden of moeten er streepjes worden gezet, misschien is dat het beste.'

De Voorzitter: 'Zegt u dan: puntje, puntje, puntje.'

En zo kwam er op die plaats inderdaad een serie puntjes (overigens geen drie maar zes) in de *Handelingen* terecht en had Kortzenhorst duidelijk gemaakt waarom deze wijze van citeren niet was toegestaan.⁵⁵

Vaste regels bij het schrappen?

De vraag rijst nu of ook mag worden geconcludeerd dat het 'onparlementair' taalgebruik zich in de loop der jaren in een bepaalde richting heeft ontwikkeld.

Aan sommige geschrapte uitlatingen is inderdaad af te lezen dat de taal- en fatsoensnormen in de tijd zijn geëvolueerd. Maar een echt lijn in het taalgebruik is op basis van het lijkendossier moeilijk te ontdekken. Een lijst met verboden woorden bestond slechts denkbeeldig. Wat niet kon, was bovendien geen statisch gegeven. Soms liet het ingrijpen van een Kamervoorzitter zich maar moeilijk begrijpen, en er zijn talloze voorbeelden van woorden die uit de ene redevoering werden verwijderd en in de andere mochten blijven staan. Op het gebruik van het woord 'demagogie' stond bijvoorbeeld tot het midden van de jaren zestig regelmatig de sanctie van een schrapping, maar het lukte Sneevliet als gezegd weer wel om dat woord als vervanging voor twee andere ontoelaatbare

woorden in de *Handelingen* te krijgen. Ook is na te lezen hoe het vnh-lid Westerman in februari 1934, een week na de invoering van de schrapbepaling, slechts werd vermaand toen hij Soekarno een 'staatsgevaarlijk demagoog' noemde die een 'luguber spel' speelde.⁵⁶

Het lijkendossier geeft dus wel een indicatie van onparlementair taalgebruik door de jaren heen, maar om de redenen voor het schrappen geheel te begrijpen, moet verder gekeken worden dan naar de woorden op zichzelf. Voor de meeste incidenten moet de verklaring niet worden gezocht in de 'droge', letterlijke betekenis van de geschrapte woorden, maar meer in de achterliggende factoren die maakten dat de zaak op de spits werd gedreven. Waar ging het debat over? Hoe was de sfeer in de Kamer en welke strekking had het gewraakte beroeg? Hoe lagen de krachtsverhoudingen op dat moment – tussen de partijen, en tussen het parlement en de voorzitter?

Zelfs met kennis van de politieke context blijkt het incident vaak slechts ten dele te kunnen worden verklaard. Het kan in bredere zin ook belangrijk zijn te weten wat de betrokken Kamerleden beschouwden als een 'correcte' vorm van politiek bedrijven. Welke waarde kende het Kamerlid toe aan het parlementaire overleg? Wat was zijn doel en welke middelen vond hij daarbij passen?

Daarnaast had natuurlijk ook de Kamervoorzitter zijn eigen belangen en verantwoordelijkheden. Het was zijn taak het parlementaire bedrijf soepel draaiende te houden en tegelijk ook de waardigheid ervan te bewaken. Efficiënte, ordelijke en aantrekkelijke beraadslagingen vormden hierbij een belangrijk uitgangspunt. Wanneer het parlementaire optreden van een politicus bedoeld of onbedoeld niet overeenstemde met deze belangen, kon het vermanen van de betreffende spreker of het schrappen van de omstreden woorden uit de *Handelingen* uitkomst bieden. Om tijdig te kunnen ingrijpen, diende hij echter wel te beschikken over een goed beoordelings- en reactievermogen. De toon van het debat en de 'temperatuur' van de Kamer aanvoelend, moest hij soms in luttele seconden kiezen tussen de vrijheid van het woord en de aantasting van de parlementaire hoffelijkheid. In dit licht zal in de volgende drie hoofdstukken het onparlementair taalgebruik en het ingrijpen van de voorzitter per periode verder worden beschreven. Allereerst de laatste jaren van het interbellum, na de aanscherping van het Reglement van Orde in 1934.

Ontoelaatbaar taalgebruik in het interbellum (1934-1940)

‘Wanneer al een enkelen keer de een of ander dreigde zich iets te ver te wagen, was een even wenkbrauwfronsen al voldoende hem voor uitglijden te behoeden.’ Aldus Kamervoorzitter P.J.M. Aalberse over de orde van de vergaderingen onder zijn leiding, bij gelegenheid van zijn afscheid van dat ambt in november 1937. Deze woorden sloten aan bij war hij anderhalf jaar eerder had gezegd bij zijn aantreden als voorzitter. Hij sprak van de ‘twee kardinale deugden’ die een goed parlementariër sierden: helderheid en hoffelijkheid.¹

Beide uitspraken zeggen echter meer over de taakopvatting van het Kamerlid zoals Aalberse die graag zag, dan over de werkelijkheid. Met de woorden uit zijn afscheidsrede veegde Aalberse zijn straatje namelijk wel erg schoon; het zal blijken dat hij gedurende zijn voorzitterschap regelmatig flink in botsing kwam met zijn medeleden. Dat gold ook voor de overige twee vooroorlogse Kamervoorzitters sinds de invoering van de schrapbepaling in februari 1934: Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck en J.R.H. van Schaik, beiden eveneens afkomstig uit de RKSP. In hun visie over de wijze waarop de Kamerleden hun werk zouden moeten verrichten, waren de ‘presidenten’ in ieder geval eensgezind.

De Kamervoorzitters in het interbellum

Of het nu was ter gelegenheid van hun benoeming of de sluiting van een vergadering in verband met een reces, keer op keer spraken de voorzitters over de noodzaak van een ernstige en waardige sfeer in de Kamer. Dit paste bij de kabinetten onder leiding van Colijn (1933-1939) en De Geer (1939-1940), premiers die streefden naar een sterk ordehandhavend, maar vooral ook rustig en beheerst staatsgezag.²

‘Een stijlvol optreden’, heette het in de woorden van Ruijs de Beerenbrouck. Net premier af werd de Limburgse katholieke politicus in april 1933 voor de tweede maal benoemd tot Kamervoorzitter, een functie die hij van 1925 tot

1929 ook al had vervuld. Ruijs was een bescheiden leider, die de teugels kon laten vieren en ook strak kon aanhalen als dat nodig was.³

Tijdens een opening van het parlementaire jaar hield Ruijs zijn medeleden voor:

Het beeld van onze verjongde vergaderzaal, waarvan de groote stijl zoo is doorgevoerd, dat hij ook in de onderdeelen is te herkennen, zij ook het beeld van ons werk. Ook dit zij stijlvol tot in de onderdeelen. De opvatting, dat tot den grooten stijl in ons werk ook behoort het bewaren van den goeden toon en het in acht nemen van die beknoptheid die degelijkheid niet schaadt, zal U van Uw voorzitter niet bevreemden.⁴

Bij zijn herbenoeming in 1933 wees de beminnelijke *primus inter pares* van het parlement opnieuw op de verantwoordelijkheden van het Kamerlidmaatschap:

Noodig is, dat alles worde vermeden, waardoor wetgevende en uitvoerende macht in hun taak worden belemmerd. De Kamer moge door daden bewijzen dat zij de plaats, haar in ons staatsbestel toegedacht, op waardige wijze weet in te nemen.

Hierbij hoorde een optreden dat rust en vertrouwen uitstraalde. 'Zaakkundige bondigheid' en 'bondige zakelijkheid', zo luidde het devies.⁵

Ruijs werd na zijn overlijden in april 1936 opgevolgd door zijn partijgenoot Aalberse, die in 1934, als RKSP-fractievoorzitter, nog had opgetreden als een van de voorstellers van de schrapbepaling. Als Kamervoorzitter betoonde de katholiek zich schatplichtig aan de stijlprincipes van zijn voorganger. Vanwege zijn nauwe verbondenheid met het parlementaire werk kon hij naar eigen zeggen in 1937 maar met moeite afscheid nemen van de Kamer; een goed samenspel met de volksvertegenwoordigers had altijd hoog bij hem in het vaandel gestaan.⁶

De langstzittende voorzitter van het interbellum was Van Schaik. Hij presideerde de volksvertegenwoordiging van 1929 tot 1933 en opnieuw van 1937 tot 1940, om na de bevrijding nog voor drie jaar terug te keren in de voorzittersstoel. Van Schaik was niet minder gesteld op goede onderlinge omgangsvormen dan Ruijs en Aalberse. Als minister van Justitie, een functie die Van Schaik tussen zijn beide voorzitterstermijnen vervulde, voerde hij een vastberaden strijd tegen de revolutionaire krachten. Zijn kwaliteiten als kalm, evenwichtig en weloverwogen jurist kwamen evenzeer tot hun recht in het ambt

van voorzitter. Bij zijn medeleden boezemde Van Schaik ontzag in als streng scheidsrechter, als een voorzitter bij wie het beter was zich gewoon aan de regels te houden.⁷ Na zijn overlijden in 1962 werd Van Schaik in de Kamer dan ook herdacht als een 'regent van allure': 'Hij handhaafde de orde volgens de letter en geest van het reglement en hield het gezag van de Volksvertegenwoordiging hoog.'⁸

De achtereenvolgende voorzitters hadden kortom weinig op met oratorisch vuurwerk, net als het merendeel van de Kamer. Zowel de liberale staatsman Oud als Willem Drees (vanaf 1933 Kamerlid) – meende in zijn terugblik dat de overtuigingskracht van het betoog door een te nadrukkelijk optreden eerder af- dan toeneemt.⁹ Al te uitbundige welsprekendheid – positief dan wel negatief – leidde af van de ernst van de politieke argumenten, zo was het nuchtere oordeel in deze periode. 'Heftige, opzweepende naturen, wier politieke redevoeringen zonder wezenlijke inhoud zijn' mochten dan meer tot de verbeelding spreken voor de achterban, de voorkeur ging uit naar meer rationeel en doelmatig optredende politici.¹⁰

De kalme Hofvijver was onder invloed van de maatschappelijke onrust echter rimpelingen gaan vertonen. Na een ogenschijnlijk rooskleurige tweede helft van de jaren twintig werd de parlementaire democratie ten gevolge van de economische crisis steeds verder in het nauw gedreven. Zoals eerder beschreven drukte de angst voor antidemocratische stromingen een stempel op het politieke en maatschappelijke klimaat van de jaren dertig. De gevestigde politiek had tijdens deze crisisjaren niet alleen het hoofd te bieden aan de breed gevoelde ontevredenheid over het politieke besluitvormingsproces; ze moest tevens opkomen tegen de links- en rechts-extremistische partijtjes, die behalve op straat inmiddels ook in het parlement van zich deden spreken als principiële tegenstanders van de democratie.¹¹ Dat Kamervoorzitter Kortenhorst in 1962 terugkijkend sprak van het 'wijze besluit' om het Reglement van Orde in 1934 te herzien gezien 'de gewijzigde stijl van sommige leden', getuigde dan ook van gevoel voor *understatement*.¹²

Mede als gevolg van deze gewijzigde stijl viel – het vorige hoofdstuk wees dit al uit – tussen 1934 en 1940 65 procent van het totale aantal lijken. Vooral communisten en nationaal-socialisten waren hiervoor verantwoordelijk, zo mag al worden opgemaakt uit de tot nu toe genoemde voorbeelden. Het beeld van opruiende communisten en rood aangelopen NSB'ers doet het lijkendossier echter niet geheel recht: ook partijen waarvan het op het eerste gezicht misschien minder verwacht wordt, figuren in het lijkendossier. Dat geldt bijvoorbeeld

voor de SGP, die vandaag de dag toch een reputatie van grote gezagsgetrouwheid en eerbiedwaardigheid bezit.

De SGP – Geïsoleerd maar rotsvast

Exemplarisch voor het optreden van de Staatkundig Gereformeerde Partij in het interbellum is het Kamerdebat op 9 november 1934, met op de agenda de Algemene Beschouwingen over de begroting voor 1935. Op deze ene dag vielen vier van de dertien vooroorlogse lijken van de SGP. De veroorzaker was fractieleider G.H. Kersten, predikant en SGP'er van het eerste uur.¹³

Met Kersten was de SGP sinds 1922 in het parlement vertegenwoordigd als spreekbuis van de meest orthodoxe protestante groeperingen in Nederland. Vier jaar daarvoor was de partij opgericht uit onvrede over de manier waarop de grote protestantse partijen, en dan met name de ARP, omsprongen met de geloofsbeginnelsen. Het was de streng gereformeerden een doorn in het oog dat de antirevolutionairen het woord van God verloochenden ten gunste van een meer pragmatische politiek en samenwerking met de katholieken, nota bene de ervvijanden. Hoewel afbraak van het staatsbestel niet het doel was van haar streven, wilde de SGP de samenleving herordenen naar het theocratisch ideaal: de soevereiniteit terugleggen in handen van de Heer.

Uit deze opvattingen vloeide voort dat de SGP-afgevaardigden in de Kamer tot belangrijkste taak hadden van Gods woord te getuigen en te protesteren tegen beleid dat in hun ogen in strijd was met de bijbel. Onophoudelijk riepen de staatkundig-gereformeerden de overheid op terug te keren naar de aloude beginnelsen. Vermaard is de 'Nacht van Kersten' in november 1925, toen Colijns eerste kabinet al na een paar maanden ten val werd gebracht doordat de Kamer een amendement van de SGP-leider had aangenomen om het gezantschap bij het Vaticaan op te heffen.¹⁴

In de loop van de jaren dertig werd echter duidelijk dat het de SGP slechts in beperkte mate lukte voet aan de grond te krijgen. De afstand met de ARP was steeds verder toegenomen: beide partijen richtten zich weliswaar op het protestants-christelijke deel der natie, maar daarbinnen had elk inmiddels haar eigen achterban gevonden. Met Colijn als electoraal succesvolle voorman was er voor de ARP ook niet echt reden meer om zich te bekommeren om de SGP: bij de verkiezingen van 1933 en 1937 profiteerden de antirevolutionairen flink van zijn charisma en groeiden uiteindelijk tot zeventien zetels.

Ten tijde van het begrotingdebat over 1935 was het besef tot Kersten doorgedrongen dat de ARP, zijn herhaalde oproepen ten spijt, de weg naar de

geloofsbeginselen niet terug zou vinden. Met Kersten als voorman stelde de SGP zich steeds radicaler op als belangenbehartiger van slachtoffers van de crisis, in het bijzonder vissers en boeren. Voor de crisisbestrijding van de kabinetten-Colijn hadden de staatkundig-gereformeerde afgevaardigden geen goed woord over. Volledig geïsoleerd verzette Kersten zich steeds feller en van tijd tot tijd uiterst emotioneel tegen het regeringsbeleid. Colijn had zich in 1932 als Kamerlid al eens woedend uitgelaten over het gedrag van de predikant: 'Er [zijn] weinig dingen voor mij duidelijker dan deze zaak, dat hij in opruiend vermogen de heer De Visser nabij komt, indien hij hem niet overtreft!' – een kwalificatie die hij later moest terugnemen.¹⁵ Het optreden van de orthodox-protestanten had in deze periode in ieder geval meer weg van een protestpartij dan van een getuigenispartij.¹⁶ De SGP ging soms zelfs zo ver dat zij 'de grenzen van het opzeggen van gehoorzaamheid dicht naderde'.¹⁷

Op 9 november sprak Kersten al meteen in het begin van de hem toegemeten vijftig minuten schande van het zedenbederf waaraan het volk zich zelfs in deze zware tijden in bioscoop en danszaal overgaf. De toon van zijn bijdrage werd verder gezet doordat hij Colijn de mantel uitveegde: deze had de bemanning van de Uiver gecompimenteerd met haar vlucht in recordtijd van Londen naar Melbourne, de maand daarvoor. Die vlucht had echter plaatsgevonden op een zondag, zodat 'Gods dag schromelijk bij de gevaarvolle vlucht geschonden werd'. Kersten was het wel met Colijn eens dat de toestand van het land er somber uitzag – de SGP zag die toestand zelfs nog somberder in – maar zijn voornaamste grief bleef 'dat de breuk tusschen God en ons, Hem verlatend volk, geslagen, niet geheeld wordt'. Zelfs in deze moeilijke periode dacht de regering er niet aan 'om Gods wet te doen betrachten, en het volk ter bekeering op te roepen', stelde Kersten. 'Sterker, zij stijft het volk in de afwijking van Gods geboden!' Deze laatste zin was voor voorzitter Ruijs de Beerenbrouck niet toelaatbaar: de regering mocht er niet van beschuldigd worden het volk niet volgens Gods woord te laten leven. In het verslag van de vergadering kwam ervoor in de plaats: 'Het is er verre van.'

Overigens bleek bij dit incident dat er ook in 1934 al een spanningsveld bestond tussen de openbaarheid van de vergadering en de schrapbevoegdheid van de voorzitter: de woorden van dominee Kersten stonden die avond namelijk gewoon in de krant. In de *Handelingen* is daarentegen op geen enkele manier te zien dat er geschrapt is; zoals eerder beschreven, werd in deze tijd nog niet systematisch vermeld dat de voorzitter van dit recht gebruik gemaakt had.¹⁸

Niet veel later die dag vond er een interruptiedebat plaats tussen Kersten en de Kamervoorzitter over de orde van zijn bijdrage, die weer wel in de *Hande-*

lingen is na te lezen. Kersten kwam te spreken over de Afscheiding van 1834, toen enkele duizenden orthodoxe kerkgangers in navolging van vooral jonge predikanten de hervormde kerk hadden verlaten. Op 10, 11 en 12 oktober 1934 was deze afscheiding in Utrecht herdacht – in aanwezigheid van de katholieke minister Van Schaik.¹⁹ Dat was Kersten, als orthodox-gereformeerde een nazaat van de Afscheiders, een doorn in het oog. En kennelijk was diens ergernis ook bekend bij voorzitter Ruijs de Beerenbrouck.

Kersten (sgp): 'De Afscheiding is herdacht en dat geschiedde feestelijk en ijselijk broederlijk.'

De Voorzitter: 'U zult over de Afscheiding en de viering daarvan niet spreken.'

Kersten: 'Ik zal over de Afscheiding als zoodanig niet spreken, maar het is mij toch geoorloofd eenige opmerkingen te maken...'

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachten afgevaardigde terug te keeren naar de algemeene beschouwingen over de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1935.'

Kersten: 'Ik ben aan die algemeene beschouwingen bezig.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek u aan mij over te laten het oordeel of u aan die algemeene beschouwingen bezig bent. U was daar niet mee bezig. Ik verzoek u, u verder tot het houden van zoodanige beschouwingen te bepalen; anders ontnem ik u het woord.'

Kersten: '(...) Ik zal er nu niet verder op ingaan. Maar ik wenschte alleen te wijzen op het feit, dat van Regeeringswege de Afscheiding herdacht is en saam gevierd met een Roomschen Minister. Is dat niet de verloochening van de beleden beginselen der Hervorming en een slag in het aangezicht van hen, die nog iets voor het waarachtige heil van Gods Kerk gevoelen?'

De Voorzitter: 'Na deze tusschenzin keert U nu terug tot de algemeene beschouwingen.'²⁰

Teruggekeerd naar de behandeling van de begroting maakte Kersten er bezwaar tegen dat in deze moeilijke tijden van bezuinigingen ambtenaren te zeer de dans ontsprongen: 'Begrijpt dan de Regeering den nood van den kleinen man niet?' De trap moest zijns inziens van bovenaf worden schoongeveegd, beginnend bij de hoge ambtenaren, ministers en Kamerleden. Benoemingen van ambtenaren droegen naar zijn mening bovendien vaak een politiek karakter: 'Het schijnt of vriendjes en mannen van de partij aan baantjes worden geholpen. Is men niet van de kleur dan bestaat er geen kans.' Met die twee zinnen had

Kersten zijn tweede lijk van die dag gecreëerd. In de *Handelingen* kwamen zijn woorden gematigder te staan: 'Vrienden worden dikwijls bedacht in het benoemen voor openbare betrekkingen.'²¹

Ruijs de Beerenbrouck had een zware dobber aan de bijdrage van Kersten. Bij het nalezen van de *Handelingen* valt op dat er verscheidene keren uitdrukkingen van de SGP'er werden toegelaten die bij andere gelegenheden juist een lijk opleverden (of hadden kunnen opleveren): 'kunstgrepen' naar aanleiding van de troonrede, het verzwaren door de regering van de 'ambtenarenplaag' en, even later, over 'schandelijke knoeierijen' bij de uitvoering van de crisiswetten.²² Dit wijst erop dat het meer de toon was die de muziek maakte; wetmatig was het ingrijpen en schrappen van woorden door de voorzitter in ieder geval niet.

Zijn derde lijk veroorzaakte Kersten toen hij in zijn bijdrage toekwam aan de crisiswetten van het kabinet-Colijn. Kort gezegd hielden deze in dat de prijs van onder meer landbouwproducten kunstmatig hooggehouden werd om de boeren te beschermen tegen enorme prijsdalingen. Dit systeem, zo wees Kersten de toehoorder erop, bracht met zich mee dat boventallige voorraden van overheidswegen vernietigd moesten worden. Dat gebeurde niet alleen met aardappels en zuivel, maar ook met rundvee: een daad die volgens de predikant alleen maar betiteld kon worden als 'goddeloos'. Boeren die zich niet aan de regels hielden, werden beboet of gevangengezet. Hun strijd tussen beurs en geweten indachtig riep Kersten uit: 'Is het niet verschrikkelijk? Weegt dan niet het besef, dat het vee stuk na stuk van het hart wordt afgescheurd? Of moeten de stomme boeren maar worden doodgetrapt? Hoe durft men optreden tegen deze mensen, die in hun handelen geen kwaad hebben gedaan?' In deze reeks retorische vragen viel de hamer uiteindelijk bij het bijvoeglijk naamwoord 'stomme'; alleen dat woord werd dus geschrapt uit de *Handelingen*. Kersten ging voort en vroeg de regering deze boeren niet te vervolgen, 'die ten slotte alles er aan zullen wagen, liever dan dat zij de knie zullen buigen, voor den afgod die hier door de Regeering is opgericht'. Daarmee viel het vierde en laatste lijk in zijn bijdrage. In een poging Kersten in te dammen, verzocht Ruijs de Beerenbrouck hem dwingend de laatste bijzin te veranderen in de meer neutrale uitspraak: 'voor de wet, die de Regeering gemaakt heeft.'

Uit het verslag van dagblad *Het Vaderland* wordt duidelijk dat dit gedeelte van Kerstens rede voor enige consternatie zorgde. Op het moment dat de dominee in de Kamer sprak over de proteststemming die onder de boeren leefde, kreeg hij bijval van een communist: Wijnkoop moedigde hem aan door hier 'zeer juist!' te roepen. De verslaggever beschrijft wat er daarop gebeurde:

'Groote vroolijkheid; geroep: je partijgenoot!'. In de hilariteit had Kersten kennelijk ook het spreekgestoelte verlaten, want de voorzitter vroeg hem daar naartoe terug te keren, hetgeen Kersten 'onder veel rumoer' deed. Opnieuw valt op hoezeer de waarneming van de verslaggever verschilt van de weergave in het officiële verslag van de vergadering; daarin wordt slechts vermeld dat de voorzitter de spreker verzoekt de sprekersplaats in te nemen.²³

Aan het slot van zijn bijdrage ging Kersten nog in op de Volkenbond, de voorloper van de Verenigde Naties (VN). De verwerping van deze internationale organisatie was ook een vast onderdeel in het repertoire van de van huis uit sterk isolationistische SGP. Kersten mocht daar op 9 november over zeggen: 'De tonnen gouds, die Nederland besteedt aan het lidmaatschap van de Volkenbond, konden nuttiger besteed worden en zeker worden aangewend ter versterking van de defensie.' Maar toen zijn fractiegenoot Zandt vier weken later bij de begrotingsbehandeling van Sociale Zaken met de bijbel in de hand een hartig woordje sprak over de Volkenbond, greep Kamervoorzitter Ruijs in. Er kwam niet in de *Handelingen* te staan dat de SGP de groei van deze organisatie zag als het 'bouwen van Babels toren, die ineens zal storten'. De uitdrukking werd vervangen door 'een rampzalige strijd' tegen God.²⁴

Het begrotingsdebat op 9 november 1934 vormt, inclusief de geschrapte uitlatingen, een goede staalkaart van de positie die de SGP in de vooroorlogse jaren innam: de partij was rechtzinnig in de leer en weinig praktisch in haar politiek. Haar positie was zodoende even geïsoleerd als rotsvast. De dissidente houding legde de SGP pas in de loop van de naoorlogse jaren af, waarna zij een stabiele factor werd in het Nederlandse partijpolitieke landschap.²⁵

De SDAP – 'Onze partij kan hij niet kapot krijgen'

De SDAP was van 1918 tot 1939 de grootste oppositiepartij in de Tweede Kamer en had lange tijd geen enkel uitzicht op regeringsdeelname. Enige frustratie en cynisme hierover zouden haar parlementair optreden gekenmerkt kunnen hebben. Het is dan ook opvallend dat de sociaal-democratische arbeiderspartij in deze periode met maar elf lijken even hoog scoorde als de veel kleinere SGP.

Echter, in tegenstelling tot de SGP wilde de SDAP zich midden jaren dertig juist ontworstelen aan haar geïsoleerde positie als oppositiepartij. In de eigen gelederen was al langere tijd een proces van heroriëntatie gaande, waarbij de oorspronkelijk zo revolutionair getinte en hooggestemde idealen uit de radicale arbeidersbeweging langzaam plaatsmaakten voor een verlangen naar parlementaire invloed en deelname aan het openbaar bestuur. De SDAP, midden jaren

dertig goed voor 20 tot 24 zetels, wilde niet langer louter een getuigenispartij zijn die opkwam voor een deel van de bevolking; ze wilde actief gaan bijdragen aan het oplossen van de politieke en economische problemen van de gehele Nederlandse samenleving.²⁶

Met het definitief afschudden van de revolutionaire veren was het werk in de vertegenwoordigende lichamen van groot belang geworden.²⁷ In het streven algemeen geaccepteerd te raken, bekwaamde de SDAP zich in de kunst van het bereikbare: het behalen van politieke resultaten via verkiezingen, controle en wetgeving. Troelstra was in 1925 als partijleider vervangen door de veel rustigere Albarda. Onder zijn leiding gedroeg de Tweede-Kamerfractie zich als een steeds constructiever denkende maar zeer kritische oppositiepartij, zeker waar het de sociale welstand en de bestrijding van ondemocratische groeperingen betrof. Tijdens hun optreden in de vergaderzaal gaven de SDAP-afgevaardigden blijk van partijdiscipline, gematigdheid en weloverwogen zakelijkheid.²⁸

De politieke acceptatie van de sociaal-democraten vorderde echter maar moeizaam; de last van Troelstra's 'vergissing' drukte nog altijd zwaar op hun schouders. In de crisistijd moest de SDAP keer op keer bewijzen dat er geen reden meer bestond voor twijfel aan haar gezagsgetrouwheid. De reactie op de muiterij op De Zeven Provinciën gold als een lakmoesproef voor de van oudsher pacifistische arbeiderspartij. In deze wetenschap manoeuvreerde Albarda voorzichtig tussen afkeuring en begrip, maar enkele onvoorzichtige leden juichten de opstand toe. Dit kwam de partij duur te staan: het werd ambtenaren van Defensie voortaan verboden om lid te zijn van de SDAP. Ook in het parlement zou deze tweeslachtige houding haar nog lange tijd worden nagedragen.²⁹

Dit weerspiegelt zich ook in het lijkendossier: van de elf schrappingen die de SDAP op haar naam zette, waren er zeven afkomstig van de militair specialist van de fractie, K. ter Laan. Ter Laan was al sinds 1901 lid van de Kamer en combineerde dit sinds 1914 met het burgermeesterschap van Zaandam, een functie waarin hij zeer gerespecteerd werd. Opvliegend van karakter was Ter Laan niet, wel een 'tikje fanatiek'.³⁰

Van de lijken die Ter Laan op zijn naam zette, waren er in november 1934 drie rechtstreeks terug te voeren op het genoemde ambtenarenverbod. Alledrie vielen bij de behandeling van de Defensiebegroting. In dat debat stelde Ter Laan vast dat minister L.N. Deckers (RKSP) een kwart van de natie – zijn schatting van de sociaal-democratische beroepsbevolking – onwaardig had verklaard om als militair of ambtenaar voor Defensie te werken. Hierop liet de SDAP'er de retorische vraag volgen: 'Welk een politiek is dat, om aldus op te treden zonder reden tegen een partij als de onze!' Het besluit SDAP-partijlectuur

uit de leesbakken van de kazernes te verwijderen, kon bij Ter Laan vanzelfsprekend evenmin genade vinden. Met dergelijke maatregelen verwijderde de minister het leger van het volk, zo vond de SDAP'er. Hij vervolgde: 'Is dat de moderne inquisitie? En moet het weer een Rooms-Katholieken Minister zijn, die met zulke dingen hier komt?' Deze insinuatie in de richting van minister Deckers ging de voorzitter te ver en werd op zijn verzoek geschrapt. In de *Handelingen* kwam in plaats ervan een wat positievere formulering te staan: Ter Laan meende 'dat dit niet is een speciale Roomsche politiek van een roevallig Katholiek minister – wat ook al niet te prijzen zou zijn – maar dat het is kabinetspolitiek'.³¹

Iets verderop in zijn bijdrage behandelde Ter Laan het zogeheten 'capitulantenstelsel'. Dat hield in dat een man vrijwillig in dienst kon gaan, waarbij hij na het vervullen van een bepaald aantal jaar recht had op een vaste aanstelling als (burgerlijk) ambtenaar. Voor SDAP-leden ging dit tot onvrede van Ter Laan natuurlijk niet op: doordat zij niet in dienst mochten treden, konden ze ook geen aanspraak maken op een in deze crisistijd zeer begeerde betrekking bij de overheid. Als ander nadeel van het stelsel noemde Ter Laan dat zo'n vrijwillig ingetreden onderofficier zich weinig onderscheidend zou opstellen, om zo te voorkomen dat hij ontslagen zou worden als hij bijna aan zijn betrekking toe was. In Ter Laans woorden: 'hij moet een heel brave jongen zijn, anders trappen ze hem er uit.' De regering liet dit stelsel volgens Ter Laan welbewust intact, omdat de capitulanten goedkope arbeidskrachten waren. Aldus kwam de SDAP-woordvoerder tot het *statement*: 'Men kweekt daar – ook een mooi stuk politiek van dezen Minister – zwijgende huichelaars.' Die beschuldiging stond de voorzitter niet toe. Ter Laan moest zijn woorden herformuleren, en maakte al doende zelf duidelijk waarom hij was afgehamerd. In de *Handelingen* kwam te staan: 'Door het optreden van den Minister is het gevaar groot, dat anders flinke kerels zwijgende huichelaars worden. De Minister kweekt ze niet met opzet, dat weet ik wel, maar de feiten worden er niet anders van.'³²

Bij de voortzetting van het debat een week later sprak de defensiewoordvoerder opnieuw in felle bewoordingen over de minister, die geen SDAP'ers toeliet in het leger: 'Wat hem niet aangenaam is en waar hij de baas over is, dat maakt hij kapot', aldus Ter Laan. Hij vervolgde:

Onze partij kan hij niet klein krijgen, wij storen ons niet aan hem, daar kan hij niets aan doen. Wij echter zijn hier de vertegenwoordigers der S.D.A.P. De leden van onze partij zijn uitgesloten van vrijwillig dienen bij de weermacht, zijn uitgesloten om ambtenaar te zijn onder het Departement

ment van Defensie; het wordt hun in velerlei opzicht onmogelijk gemaakt, om als sociaal-democraten zich te uiten. Wij, de vertegenwoordigers van die partij, laten ons door de Minister echter niet beleedigen en vernederen!

Op het hoogtepunt van zijn betoog werd Ter Laan door de voorzitter afgehamerd. Desgevraagd veranderde het Kamerlid zijn laatste zin ter plekke in: 'Wij kunnen met dezen Minister geen zaken doen. Als u het zoo liever hebt is mij dat ook goed.'³³ Overigens zijn ook al deze ingrepen van de Kamervoorzitter op geen enkele manier in de *Handelingen* terug te vinden.

De ontoelaatbaar geoordeelde opmerkingen van Ter Laan laten zien hoe de ordehandhaving onder druk kon komen te staan tijdens debatten over een (voor de SDAP) gevoelig onderwerp als defensiezaken. Dit beeld wordt versterkt door in ogenschouw te nemen welke SDAP'ers er niet in het lijkendossier vertegenwoordigd zijn. In het oog springt de afwezigheid van de meest luidruchtige vertegenwoordiger van die partij, J.E.W. Duys (lid van 1909 tot 1937). Ondanks zijn reputatie als grof en venijnig debater is hij niet in het dossier terug te vinden. Duys floreerde in het plegen van obstructies en werd met grote regelmaat vermaand om zijn gedrag, maar toch ging hij naar de maatstaven van de voorzitter in zijn latere jaren kennelijk niet zo ver dat er meer sancties aan moesten worden verbonden. En ook op zichzelf waren zijn uitlatingen onvoldoende reden om naderhand tot een schraping over te gaan, zo blijkt althans uit het ontbreken van zijn naam in het lijkendossier.

Wel is een voorval bekend waarbij een interruptie van Duys bewust niet in de *Handelingen* werd opgenomen. Volgens *Het Vaderland* brak het SDAP-lid in op de redevoering van dominee Kersten in het aangehaalde debat op 9 november 1934, en wel waar Kersten betoogde dat de regering met kracht moest optreden tegen alle revolutionaire woelingen en elementen. De krant noteerde dat Duys de sgr-voorman op dat moment toeriep: 'dan mogen ze met jou wel beginnen!' Afgaande op de verslaggever zei de Kamervoorzitter hierop dat deze zin uit het stenogram zou worden geschrapt. Een lijk 'volgens het boekje' kan het in dat geval niet worden genoemd: eerder lijkt de voorzitter handig gebruik gemaakt te hebben van de gewoonte om interrupties niet te stenograferen, tenzij de spreker achter de kathedraal erop reageerde.

Vaststaat hoe dan ook dat het aantal lijken van de SDAP relatief gering is geweest. De vorm waarin de SDAP haar mening goot, was in de jaren dertig geen werkelijke steen des aanstoets meer.³⁴ Dat stond in schril contrast tot het taalgebruik van de parlementariërs ter linkerzijde van die partij: de commu-

nisten en de revolutionair-socialist Sneevliet, zo blijkt duidelijk uit het lijken-dossier.

De communisten – Rode retoriek

Onberwist recordhouder in het veroorzaken van lijken was de Communistische Partij Holland, in 1935 omgedoopt tot Communistische Partij van Nederland (CPN). Het was ook een communist die het eerste lijk in de parlementaire geschiedenis op zijn naam kreeg, nota bene op de dag dat de schrapbepaling in het Reglement van Orde was ingevoerd. De communisten bedreven in deze periode een politiek die erop gericht leek te zijn alles en iedereen tegen zich in het harnas te jagen. In de meest letterlijke zin profileerde de partij zich als oppositie: ze was antikapitalistisch, antinationalistisch, antigodsdienstig, anti-sociaal-democratisch, antikolonialistisch en antiparlementair.³⁵

Het omvangrijke extremistische repertoire dat hieruit voortvloeide, is ook terug te vinden in het lijkendossier. Het overgrote deel van de ontoelaatbare opmerkingen viel tijdens debatten over actuele politieke kwesties als de koloniale overheersing, defensie-uitgaven, werklozensteun en de opkomst van het nationaal-socialisme. Behalve uit overtuiging waren de communisten er ook uit pragmatisme op gebrand juist op deze momenten van zich te laten horen. Dergelijke onderwerpen stonden immers niet alleen hoog genoteerd op de eigen politieke agenda, maar ook op die van de kabinetten tijdens de crisis. Dat betekende dat er in de Kamer ruim aandacht aan werd besteed, onder meer bij de Algemene Beraadslagingen en de vaststelling van de verschillende rijksbegrotingen. Zulke debatten waren voor de communisten een uitstekende gelegenheid om de regering frontaal aan te vallen op haar beleid: de Kamer zat vol, de belangstelling van de pers was groot en, niet onbelangrijk, ook een kleine fractie als de CPN had relatief veel spreektijd tot haar beschikking.

Hoezeer het antikolonialisme een belangrijke pijler van de communistische ideologie vormde, bleek duidelijk uit de samenstelling van de CPN-kieslijst voor de in april 1933 te houden Tweede-Kamerverkiezingen. Het partijbestuur stelde deze lijst in februari op, kort na de mouterij op De Zeven Provinciën. De bloedige wijze waarop de regering deze mouterij had beëindigd, verschaftte extreem-linkse groeperingen als de CPN uiteraard uitstekende munitie voor propagandistische activiteiten in de verkiezingscampagne. De CPN-leiding deed dat met een zelfs voor de communisten opvallende actie: bovenaan de lijst werden demonstratief om en om een Nederlander en een Indonesiër gezet. Al drie eerdere verkiezingen had de CPN een kandidaat uit Nederlands-Indië op

de kieslijst gezet, maar in deze mate was dat nog nooit vertoond. De Visser, Wijnkoop, Schalker en De Groot belandden in 1933 op respectievelijk de plaatsen één, drie, vijf en zeven van de kieslijst; op de even plaatsen kwamen kandidaten uit Nederlands-Indië.

Aangenomen mag worden dat electoraal gewin hierbij voor het partijbestuur een belangrijkere overweging was dan te proberen ook echt (voor het eerst) een vertegenwoordiger uit Nederlands-Indië in de Tweede Kamer te krijgen.³⁶ Immers, het CPH-partijbestuur wist dat van de kandidaten die de eerste vier even plaatsen op de kieslijst bezetten, er zeker twee en vermoedelijk drie hun Kamerzetel nooit zouden kunnen bezetten.

De nummers vier en acht op de lijst, Sardjono en Boedisoejtjro, zaten namelijk gevangen in een Nederlands-Indisch kamp wegens hun rol binnen de PKI, de illegaal verklaarde communistische partij van Indonesië. De nummer twee op de lijst, Prawirodirdjo, was werkzaam geweest voor allerlei communistische organisaties in Zuidoost-Azië. De Nederlandse regering vreesde hem nogal als agitator. Nu hij op een verkiesbare plaats op de CPH-kieslijst was komen te staan, moest een list worden verzonnen om te voorkomen dat hij ook daadwerkelijk tot de Kamer zou toetreden. De Centrale Inlichtingendienst was daarbij nauw betrokken. De 'oplossing' werd gevonden in het feit dat Prawirodirdjo had verzuimd zich 'in den vreemde bij den betrokken consulairen vertegenwoordigers' te melden. Op grond hiervan kon men hem het Nederlandschap ontnemen en vervolgens – als communist zonder Nederlands paspoort – tot ongewenst vreemdeling verklaren. Uit deze status vloeide dan weer voort dat politie en justitie opdracht konden krijgen naar hem uit te kijken en hem over de landsgrens te zetten. Hoewel hij nog op vrije voeten was, voelde Prawirodirdjo zich onder deze omstandigheden zodanig geïntimideerd door de Nederlandse regering dat hij afzag van zijn kandidatuur; *formeel* gebeurde dat overigens slechts omdat hij zijn geloofsbrieven niet instuurde. Zo bleef alleen de nummer zes op de lijst, de 28-jarige in Nederland woonachtige student Roestam Effendi, over als reële kandidaat om een Kamer-zetel in te nemen.

De verkiezingsuitslag pakte voor de CPH bijzonder gunstig uit: de partij verdubbelde haar zeteltal van twee naar vier. Effendi werd nipt in de Kamer verkozen als het eerste uit Nederlands-Indië afkomstige Kamerlid. Bij zijn beëdiging op 4 juli weigerden drie Kamerleden – van ARP en CHU – demonstratief om, zoals gebruikelijk, op te staan; Effendi reageerde op dit protest vanuit de 'rechterzijde' door luid de vrijheidskreet 'Indonesia Merdeka!' (Indonesië onafhankelijk) te roepen. De toon was gezet.³⁷

Tijdens hun optredens in de Kamer droegen Effendi en zijn fractiegenoten hun antikoloniale ideologie met verve uit. Bijna letterlijk vanaf het moment dat de schrapbepaling was ingevoerd, kwam de Kamervoorzitter daar ook met regelmaat tegen in het geweer. Direct aansluitend op de wijziging van het Reglement van Orde volgde op 14 februari 1934 een debat over de begroting voor Suriname – een van de westelijke koloniën die Nederland bezat. Op de voorzittersstoel zat op dat moment de SDAP'er Schaper, dezelfde die in 1910 obstructie had uitgevonden als noodgreep voor parlementaire minderheden. Het ervaren Kamerlid (lid sinds 1899!) was als derde op de voordracht voor het Tweede-Kamervoorzitterschap gezet, en moest in die hoedanigheid soms optreden als plaatsvervangend voorzitter. Voor de CPH voerde Wijnkoop het woord.

Aan het begin van zijn redevoering maakte de communist meteen gebruik van de methode om door te citeren een bepaalde passage in de *Handelingen* te krijgen: hij haalde een zekere freule Van Lijnden aan, een liefdezuster. In *Ons Paramaribo* had zij gememoreerd dat het zeventig jaar geleden was 'dat Nederland is gaan inzien, dat er bloed kleefde aan het in Suriname verdiende geld'. Haar verder citerend sprak Wijnkoop van een 'collectieve schuld', waarvan de 'Nederlandsche christenen' zich zouden moeten afvragen hoe die in te lossen zou zijn. De minister-president erin betreffend zei Wijnkoop vervolgens dat het trof dat 'de heer Colijn, die toch ook een Nederlandsch christen en daarop natuurlijk trotsch is', daar een antwoord op had. Tijdelijk voorzitter Schaper liet dit alles passeren. En toeval of niet: precies op dit moment in het debat keerde Ruijs de Beerenbrouck terug op de stoel van de Kamervoorzitter.

Prompt viel het eerste lijk in de parlementaire geschiedenis. Het werd de voorzitter te gortig toen Wijnkoop betoogde: 'In een land als Suriname, waar de Hollandsche uitbuiters het wel verstaan hebben om het een en ander voor zichzelf te sparen...' In de *Handelingen* kwam in plaats van 'Hollandsche uitbuiters' het meer neutrale 'Hollanders' te staan.³⁸

Afgaande op de lijken had de CPH in Effendi zo mogelijk een nog krachtigere pleitbezorger van de antikoloniale zaak. Wijnkoop liep weliswaar als eerste tegen de schrapbepaling op, maar daar stond tegenover dat zijn teller eind februari 1934 nog steeds op één stond, en die van Effendi al op negen.

Effendi's eerste lijk, op 21 februari 1934, liet zien dat het verschil tussen wat wel en wat niet gezegd mocht worden soms zeer subtiel was. De Indonesiër opende zijn rede met een aanval op de 'witte pers' (en indirect aan de hiermee verbonden partijen): deze zou een hetze gevoerd hebben tegen zijn intrede in

de Kamer. Vervolgens hield de communist één grote strijdrede ten behoeve van het onderdrukte Indonesische volk, onvermijdelijk eindigend in een oproep aan het proletariaat de leuze 'Indonesia Merdeka' te realiseren. Tegen het einde van zijn rede mocht Effendi echter niet zeggen dat het Indonesische volk door het beleid van de regering werd 'gedwongen zijn bevrijdingsstrijd illegaal te moeten voeren'; wel stond de voorzitter toe dat hij ervan maakte dat het volk werd 'gedwongen op andere manier zijn strijd voort te zetten, wil het zijn vrijheidsideaal niet prijsgeven'.³⁹ Het subtiel onderscheid zat hem hier in het woordje 'illegaal', waarmee Effendi zijn landgenoten wel erg duidelijk de weg wees naar onwettig handelen. Maar ook zonder deze ontoelaatbare toevoeging lukte het de communist uitstekend om de strekking van zijn boodschap over te brengen.

Het kwam overigens ook regelmatig voor dat Effendi nauwelijks verstaanbaar sprak. Willem Drees vroeg in deze jaren, toen hij nog Kamerlid was, ooit aan Effendi's fractieleider De Visser hoe het toch kwam dat de Indonesiër zijn redevoeringen soms zo 'weinig indrukwekkend' voorlas. Onomwonden legde De Visser hem uit welk strategisch belang het had moeilijk hoorbaar te spreken: 'Het gaat erom dat uitspraken, waartegen de Voorzitter bezwaar zou kunnen maken, hem ontgaan. Wat eenmaal in de *Handelingen* staat kan in Nederlands-Indië in brochurevorm worden verspreid of in een blad als artikel verschijnen zonder dat men ertegen kan optreden, terwijl men zou ingrijpen als het niet in de Kamer gezegd was.'⁴⁰

Zo vroeg Effendi op 27 februari aandacht van de regering voor de misstanden waarmee de boeren in de desa te maken hadden. Het Kamerlid werd niet bestraft toen hij zei te willen wijzen op de 'mishandelingen, die voorkomen, door lagere politie-ambtenaren, door de desahoofden en soms ook door de Inlandsche bestuursleden bedreven'; dat waren volgens hem feiten, die 'het volk provoceeren tot "onwettige" handelingen'. De voorzitter liet hem nu kennelijk wel toe dat te zeggen, zij het dat het woord tussen aanhalingstekens werd opgenomen.

Vervolgens maakte Effendi een opmerking over de woekerpraktijken die plaatsvonden in Nederlands-Indië. De regering probeerde deze te bestrijden door het instellen van zogeheten 'pandhuizen': de voorlopers van banken van lening of gemeentelijke kredietbanken. Effendi was van mening dat van die faciliteit te weinig gebruik werd gemaakt, waardoor de bevolking afhankelijk bleef van particuliere woekeraars:

Effendi (CPH): 'Nu is het begrijpelijk, dat de menschen naar den woekeraar gaan, omdat de pandhuisdienst van de Regeering niet anders doet dan een woekerinstelling. In de buitengewesten – ik weet niet, of het op Java ook zoo is – moet men een rente betalen van 2 cent per gulden per tien dagen.'

De Voorzitter: 'De geachte afgevaardigde zeide zooeven, dat de Regeeringspandhuisdienst een woekerinstelling is?'

Effendi: 'Ik wil aantonen de woekerpractyken van dien pandhuisdienst, die een instelling van de Regeering is. (...) De bedoeling van de Regeering is, om met dien pandhuisdienst de menschen te beschermen tegen den woeker...'

De Voorzitter: 'De geachte afgevaardigde zal een andere uitdrukking moeten bezigen; ik kan dit niet toelaten.'

Effendi: 'Ik zal mij dan anders uitdrukken.'

Waarop in de *Handelingen* kwam te staan dat 'de menschen naar den woekeraar gaan, omdat de pandhuisdienst van de Regeering ook een zeer hoge rente heeft'.⁴¹

Een dag later was het weer raak: Effendi sprak over het Nederlandse leger, dat in Indonesië het volk 'een kopje kleiner' had gemaakt. Toen de voorzitter hem vroeg 'een uitdrukking' terug te nemen, informeerde Effendi provocerend nog even op welke uitdrukking de voorzitter precies doelde. Nadat de voorzitter dit alsnog had aangegeven, vervolgde Effendi dat hij dan maar zou zeggen dat het leger zijn volk 'tot orde en rust' had gebracht, 'maar dat verhindert mij niet ons proletarisch standpunt ten aanzien van deze ongelukkige en arme militairen in zijn volle mate te laten gelden'. Ook dat wilde de voorzitter echter niet toelaten; in de *Handelingen* stond uiteindelijk – ook weer zonder enig teken van de ingreep – dat Effendi het militair apparaat zag als 'een instituut om het volk, zooals men het hier in parlementaire woorden moet zeggen, "koest en zoet" te houden'.⁴²

Zo produceerden de communistische Kamerleden voor de oorlog tientallen lijken in debatten waarin zij in felle bewoordingen blijk gaven van hun antikoloniale gezindheid. De Kamervoorzitter stond niet toe dat de communisten hun spreektijd benutten om hun ideologie te etaleren en de opstand te rechtvaardigen. De wens hier enigszins paal en perk aan te stellen, woog voor hem kennelijk zwaarder dan het besef dat hij daarmee ook een oordeel velde over een van de politieke standpunten waarop de communisten in de Kamer waren gekozen. Maar de voorzitter kon niet voorkomen – als hij dat al zou

willen – dat de teneur van de antikoloniale retoriek duidelijk zichtbaar bleef, ondanks het schrappen van een flink aantal uitspraken.

Terzijde zij hier opgemerkt dat het antikolonialisme ook een belangrijk deel vormde van het arsenaal aan lijken van de andere partij aan het linkerteinde van het politieke spectrum, de Revolutionair-Socialistische (Arbeiders)partij. Sneevliet sprak bijvoorbeeld in november 1936 onomwonden van de ‘slachters van het Indische leger’, een uitspraak die hij op verzoek van de voorzitter terugnam en op cynische wijze veranderde in ‘bekwame beroepssoldaten van het Indische leger’.⁴³

Felle redevoeringen tegen de koloniale overheersing lagen bij de communisten in het verlengde van scherpe bijdragen over het regeringsbeleid in het algemeen. Tégen de regering en vóór de arbeiders, zo luidde het parool waaruit ook talloze lijken voortvloeiden. Vooral de eerdergenoemde crisiswetten die Colijn in zijn periode als premier doorvoerde, vormden voor de communisten mikpunt van kritiek.

Na de ophef rond de muiterij in 1933 botsten Colijn en de communisten in de zomer van 1934 opnieuw hard met elkaar. Plannen van de regering om de toch al povere werklozensteun verder te verlagen, veroorzaakten hevige rellen – vooral in Amsterdam, waar de werkloosheid hoog was en het communisme veel aanhang kende. De maatregel had voor circa 90 procent van de werklozen in de hoofdstad tot gevolg dat het gemiddelde steunbedrag van 12,72 gulden per week werd verminderd met 1,56. Dat leidde op 4 juli tot een spontane uitbarsting van volkswoede, die de geschiedenis is ingegaan als het ‘Jordaanoproer’. Toen de steuntrekkers bij de eerste uitkering daadwerkelijk met deze verlaging werden geconfronteerd, braken in de Jordaan en later ook in andere delen van Amsterdam gevechten uit, waarbij op diverse plaatsen zelfs veldslagen met de politie ontstonden. Er vielen enkele doden en een groot aantal gewonden. Naar de maatstaven van Colijn was de aanpak echter niet hard genoeg: op 7 juli, terwijl de ongeregelde heden nog aanhielden, beklagde hij zich bij de burgemeester van Amsterdam over het slappe optreden van de politie. De hand van Colijn was zichtbaar in het volgende directief naar alle politieonderdelen, dat onmiddellijk na het onderhoud tussen minister-president en burgemeester uitging: ‘Iedere baldadigheid (opbreken bestrating, vernieling verlichting, enz.) moet terstond met de meeste kracht, desnoods door vuurwapenen worden onderdrukt. Het gezag heeft de onafwijzbare plicht het verzet met de meeste kracht tot iederen prijs neer te slaan.’⁴⁴

Ook de communistische organen moesten het ontgelden. Weliswaar waren die op zichzelf volkomen verrast door het plotselinge oproer, maar natuurlijk

probeerden ze er wel garen bij te spinnen en het spontane verzet om te buigen naar een meer algemene structurele agitatie tegen de steunverlaging: de CPH riep in het communistische dagblad *De Tribune* ook de Amsterdamse arbeiders die nog wél werk hadden op om te staken. Om die reden nam Colijn het initiatief de gebouwen en persen van *De Tribune* in beslag te laten nemen. Op grond van de wet verordonneerde de rechtbank in Amsterdam na enkele dagen echter dat deze weer vrijgegeven zouden worden. Morrend schreef Colijn: 'Er zit dus voorlopig niets anders op dan dit spel te herhalen: beslagneming, vrijgeving, beslagneming, vrijgeving, enz enz. Fraai is deze figuur niet, maar ik heb geen ander middel.' De premier zou de steunbetuigers aan het oproer graag verder preventief hebben aangepakt, zij het dat daarvoor een grondwetswijziging nodig was en daarmee nieuwe verkiezingen. Tot zijn spijt kreeg Colijn op dit gebied voorlopig dus niet meer mogelijkheden.⁴⁵

Met het zo uit de hand lopen van de ongeregelheden was het begrijpelijk dat de CPH de eerste de beste gelegenheid aangreep om de gebeurtenissen in het parlement aan de orde te stellen. Dat gebeurde inderdaad op 12 juli. Op die dag werd een verzoek van De Visser behandeld om de regering over het Jordaanoproer te interpellieren. Zonder enige motivatie stelde voorzitter Ruijs de Beerenbrouck echter voor om 'het gevraagde verlot niet te verlenen'. De CPH, Sneevliet en ook de SDAP waren er voorstander van dit debat te houden; van de overige partijen motiveerde alleen de vrijzinnig-democraat Joekees waarom zijn fractie ertegen was: 'de onregelmatigheden duren nog voort', en de inlichtingen die de regering kon geven zouden daardoor 'uit den aard der zaak onvoldoende' zijn. Ook de andere fracties bleken tegen een debat te zijn, waardoor het voorstel van De Visser werd verworpen met 58 tegen 24 stemmen. Aansluitend werd overigens, zonder stemming, wel direct verlot verleend voor een interpellatie over de subsidie voor het Lorentz-lyceum te Eindhoven.⁴⁶

Op 7 november, bij de begrotingsbehandeling, zagen de communisten dan toch hun kans schoon om de regering aan te vallen op de steunverlening aan de werklozen. De Visser deed dat als volgt: 'De ellende stijgt bij honderdduizenden tot acuten hongersnood, mede ten gevolge van de maatregelen, door de Regeering dezen zomer genomen.' Dat causale verband liet de voorzitter niet toe: De Visser moest het vervangen door 'De bijzonder ellendige verhoudingen, waarin de werklozen op dit moment verkeerden.'

Een week later was het de beurt aan zijn fractiegenoot Schalker, die het Jordaanoproer betitelde als een 'schandelijk exces'. Hij probeerde de 'citeertruc':

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachten afgevaardigde het woord 'schandelijk' achterwege te laten.'

Schalkers (CPH): 'Ik gebruik dat woord, Mijnheer de Voorzitter, omdat het een citaat is van een uitdrukking, die door den voorzitter van de Roomsche Katholieke raadsfractie in den Amsterdamschen raad ten aanzien van dit exces is gebruikt.'

De Voorzitter: 'U hebt het voor uw eigen rekening genomen, en ik kan dat woord niet toelaten.'

De voorzitter besloot om het bijvoeglijk naamwoord 'schandelijk' te schrappen uit de *Handelingen*; ook de korte discussie hierover werd (uiteraard) niet opgenomen.

Schalkers betoog was kennelijk zo scherp van toon, dat hem later in de vergadering zelfs abrupt en zonder waarschuwing het woord ontnomen werd. De communist had ontdekt dat er ruim 43.000 gulden zou worden toegevoegd aan de begroting van de vrijwillige burgerwacht, die in 1918 was opgericht en werd geacht op te treden tegen revolutionaire woelingen. De verhoging werd gemotiveerd, zo citeerde Schalkers uit de begrotingsstukken, 'in verband met den aankoop van patronen voor schietoefeningen en wedstrijden'. Hij vervolgde: 'Dit past volkomen in het Regeeringsbeleid: loons-, salaris- en steunverlaging voor de arbeiders en meer patronen voor de vrijwillige burgerwachten.' In plaats van dit laatste citaat vermelden de *Handelingen* slechts: 'Commentaar lijkt mij overbodig', waarop volgt dat de voorzitter Schalkers het woord ontnam.⁴⁷

Bij het aan de kaak stellen van het politieoptreden bij het Jordaanoproer en alles wat daarmee samenhang trokken de communisten zij aan zij op met de revolutionair-socialisten. Ook Sneevliet kreeg te maken met door de voorzitter opgelegde beperkingen. Op 21 november mocht hij niet spreken over de 'noodzakelijke uitbarstingen als die in juli in Amsterdam zijn voorgekomen'. Ook de revolutionair-socialist suggereerde met deze kwalificatie dat de regering met haar maatregelen het Jordaanoproer had uitgelokt, en liep tegen de hamer op. Toen de sociaal-democraat Duys zich ging bemoeien met een goed alternatief voor de gewraakte zin, ontstond er een vinnig debatje:

De Voorzitter: 'De heer Duys heeft niets te zeggen.'

Sneevliet (RSP): 'Bij den collectieven denkbeeld, die hiervoor nodig is, kan de heer Duys gevoeglijk uitgeschakeld worden.'

Uiteindelijk zou in de *Handelingen* in plaats van ‘noodzakelijke’ de term ‘verklaarbare’ worden opgenomen.⁴⁸

Wie nu echter zou verwachten dat de communisten en Sneevliet altijd eensgezind en gezamenlijk zouden optrekken in de strijd tegen de crisiswetten van de regering-Colijn en tegen de koloniale politiek – voor beide partijen wezenskenmerken – vergist zich.

De revolutionair-socialisten en de communisten – Tegen elkaar en tegen de rest van de wereld

Henk Sneevliet was de onbetwiste leider van de revolutionair-socialisten. Na een richtingenstrijd onder Nederlandse communisten vormde hij in 1929 de Revolutionair-Socialistische Partij (RSP). Als gevolg van een fusie ging deze partij in 1935 met Sneevliet aan het hoofd door onder naam Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP).

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van april 1933 behaalde Sneevliet een zetel in het parlement, die hij ontegenzeglijk vooral dankte aan de gevangenisstraf die hij tijdens de verkiezingen nog uitzat wegens een opruiend geschrift ter verdediging van de mouterij op De Zeven Provinciën. Zijn partij had de gevangenschap van haar voorman met succes aangegrepen met leuzen als ‘Maakt Sneevliet openbaar aanklager in het parlement’.⁴⁹ Drie maanden na de verkiezingen werd Sneevliet alsnog beëdigd als lid van de Tweede Kamer. In zijn overvolle agenda – de toen vijftigjarige Sneevliet was naast parlementariër onder meer ook lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, redacteur van diverse bladen en vakbondsleider – nam dat Kamerwerk overigens maar een bescheiden plaats in. Sneevliet zag zijn optreden in de Tweede Kamer hoogstens als een aanvullende, propagandistische taak.⁵⁰

Voor de meeste toehoorders zal een betoog van Sneevliet weinig anders geklonken hebben dan dat van een communist. Doel en middelen waren voor beide partijen immers gelijk: het bereiken van een klasseloze, communistische maatschappij via revolutionaire weg. Beide waren het er ook over eens dat alle arbeiders en werklozen, gezamenlijk en massaal, in een eenheidsfront ten strijde moesten trekken.⁵¹ Toch stonden Sneevliet en De Visser c.s. ver uit elkaar. In de strijd om de kiezer waren de RS(A)P en de CPH/CPN directe concurrenten. Na de mouterij op De Zeven Provinciën hadden de communisten en revolutionair-socialisten elkaar wederzijds beschuldigd van holle retoriek, schijnradicaliteit en vooral van doorbreking van de eenheid der arbeidersklasse voor eigen gewin, terwijl juist nú onderlinge solidariteit zo nodig was.⁵² Meer in

algemene zin keerde Sneevliet – sterk beïnvloed door Trotski – zich af van de ideologische koers van de CPH/CPN: deze zou door haar stalinistische politiek fundamenteel zijn afgeweken van de grondbeginselen van het communisme.⁵³

In de parlementaire praktijk betekende dit dat beide partijen, naast hun gemeenschappelijke vijanden, voortdurend elkaar bestreden. Bij zijn eerste Algemene Beraadslagingen in het najaar van 1933 gaf Sneevliet ‘zijn visitekaartje’ af, zoals het nieuwbakken Kamerlid het zelf noemde.⁵⁴ Direct kreeg de CPH ervan langs: de partij zou niets anders verrichten dan ‘schablonewerk’, waarvoor ‘de recepten geleverd worden door het centrale station’ in Rusland. De communistische fractieleider De Visser kaatste de bal hard terug. In zijn ogen handelde Sneevliet in totale tegenspraak met de juiste principes van het eenheidsfront. Het afgegeven visitekaartje was daarom een misdruk waarop eigenlijk vermeld had moeten staan: ‘H. Sneevliet, sectarisch-opportunist, denunciant, stakingsbreker, beroepsruziemaker en contra-revolutionair, levend onder het devies: Ik zag, ik kwam en de keet begon.’⁵⁵ De Kamervoorzitter liet deze verdachtmakingen over en weer passeren.

Ook Sneevliet en Effendi hadden stevige aanvaringen, bijvoorbeeld in februari 1934. Effendi zei zich er zeer over te verbazen ‘dat de geachte afgevaardigde den heer Sneevliet, die zich een socialist en Marxist noemt, zich in deze Kamer heeft ontmaskerd als een vurig paladijn van de kapitalistische industrie’. En: ‘Ik protesteer er tegen, dat onze mede-afgevaardigde den heer Sneevliet zegt, dat in Indonesia moet worden gewacht tot er een proletariaat is, omdat een dergelijke mechanische opvatting en passiviteitstheorie van afwachten leidt tot verzwakking van den strijd van het Indonesische volk.’⁵⁶

In reactie hierop zei Sneevliet dat hij de ernst van beschuldiging die Effendi naar zijn hoofd had geslingerd, probeerde te begrijpen:

Sneevliet (RSP): ‘Het kost eenige moeite, want ik geloof niet, dat vele leden in de Kamer de kans hebben gezien om uit het door mij gesprokene te concludeeren, dat ik een paladijn zou zijn van de industrie, die in Indonesia komen moet. Als den geachten afgevaardigde het geluk gepasseerd zou zijn van ook maar iets van het Marxisme te begrijpen, dan zou de geachte afgevaardigde...’

Wijnkoop: (CPH): ‘...’

Sneevliet: ‘Den heer Wijnkoop interrompeert nu. Sinds lang hebben de interrupties van de geachten afgevaardigde den heer Wijnkoop beteenkenis verloren, omdat zij alle oorspronkelijkheid hebben verloren. (...) Niemand,

die ook maar iets begrepen heeft van de Leninistische leer van de Russische revolutie, zal den baarlijken onzin kunnen verkondigen...'

De Voorzitter: 'Blijft u als altijd parlementair.'

Sneevliet: (...) 'Wat mij onderscheidt van den vorigen geachten afgevaardigde is, dat deze geachte afgevaardigde sinds een jaar of tien met zijn geheele beweging gedrongen is in een straatje, waarin het Marxisme verstikt, de communistische beweging elke beteekenis als stuwende kracht verliest, en waarin de verwarring het meest zichtbare kenmerk wordt van de communistische beweging.'⁵⁷

Dergelijke weinig verheffende discussies over de vraag wie de heilsleer waarlijk verkondigde kwamen in deze jaren met regelmaat voor. Niet altijd was de voorzitter zo welwillend als hierboven. In maart 1935 informeerde De Visser in een interruptie bij Sneevliet naar 'de vijfduizend gulden, die gij altijd nog van de Internationale in uw zak hebr'. De revolutionair-socialist verklaarde hierop 'niet bereid [te zijn] op dergelijke smakeloze debatuitingen, waartoe de geest van de communistische afgevaardigden nu eenmaal is voorbeschikt, in te gaan'. Om verdere discussie te voorkomen, greep de voorzitter in: hij verzocht De Visser te zwijgen. Achteraf werden bovendien zowel de interruptie als de reactie van Sneevliet uit het verslag geschrapt.⁵⁸

Zelfs de inval van Italië in Abessinië (het huidige Ethiopië) liet zijn sporen na in het lijkendossier. Op 3 oktober 1935 vielen de troepen van Mussolini het Afrikaanse land binnen vanuit de belendende Italiaanse koloniën. Op 24 oktober debatteerde de Kamer over deze daad van agressie. Aan de orde was de vraag of de inval van Italië bestraft moest worden door middel van economische sancties. De regering had voorgesteld dat te doen, maar dan wel in Volkenbond-verband. Dat plaatste de partijen aan de uiterste linkerzijde van het politieke spectrum voor een dilemma. Zij presenteerden zich nadrukkelijk als antifascistisch, maar ook als grote tegenstanders van de Volkenbond. Deze vooroorlogse voorloper van de VN werd door extreem-links beschouwd als een organisatie van landen die er allemaal een koloniaal regime op nahielden.

In het Kamerdebat over de inval verklaarde De Visser dat hij – bij uitzondering – de door de regering voorgestelde maatregelen steunde. De communistische fractieleider legde uit dat voor zijn partij het zwaarste woog dat er moest worden opgetreden tegen de 'koloniale roofoverval van het fascistische Italië'. Direct hierop deed de voorzitter een moeilijk te duiden ingreep: 'roofoverval' moest worden vervangen door 'overval'. En passant wilde De Visser ook nog even benadrukken dat uit zijn steun aan de regering in dezen niet

kon worden afgeleid dat er een evolutie had plaatsgevonden bij de CPN, zoals het SDAP-Kamerlid W.H. Vliegen had gemeend te moeten stellen. De Visser legde Vliegen uit dat de communisten het jammer vonden dat de sancties van de Volkenbond weinig krachtig waren: 'Het is geen wonder voor wie de samenstelling van den Volkenbond kent, dat het op deze slappe wijze gaat.' Te ver ging de communist volgens de voorzitter toen hij Vliegen daarbij aansprak als de 'oude politieke rot'; deze geuzenaanduiding moest veranderd worden in 'dit oudwaardige parlamentslid'.⁵⁹

Hoewel zijn opvatting in de kern niet verschilde van de CPN, nam Sneevliet in zijn betoog op 24 oktober een ander standpunt in. In reactie op De Visser benadrukte de revolutionair-socialist dat hij juist vanwege die zwakte van de Volkenbond – daarover waren ze het dus wel eens – onmogelijk zijn stem aan de plannen kon geven. Sneevliet wierp de CPN voor de voeten dat zij tot 'hofnar' van die organisatie was geworden, en bovendien danig aan het afdwalen was van het door Lenin voorgeschreven pad. Ter toelichting vroeg hij de voorzitter een noot in de *Handelingen* te mogen opnemen, zodat op die manier hemzelf en de voorzitter bespaard werd een bepaalde tekst te hoeven citeren. In dit geval gaf de voorzitter toestemming; het ging om een van de stellingen die was gepresenteerd op de Communistische Internationale van 1920. Er werd nog eens in benadrukt dat de Volkenbond volgens Lenin slechts een middel was om het revolutionaire bewustzijn van de arbeidersklasse te verwarren.

Nadat Sneevliets verzoek was ingewilligd, interrompeerde de communist Effendi om op zijn beurt de revolutionair-socialistische interpretatie van Lenins standpunt te bestrijden. Ook hij vroeg toestemming aan de voorzitter om zijn argumentatie in uitgebreidere vorm als noot in de *Handelingen* te laten opnemen.

Terecht vreesde waarnemend Kamervoorzitter Th.M. Ketelaar (VDB) op dat moment al voor de gevolgen: was hij te toeschietelijk, dan zouden de communisten en Sneevliet hiervan een gewoonte gaan maken. Ketelaar wees er daarom op dat bij het toevoegen van lange verhalen in een noot, de tekst wel vooraf aan de voorzitter ter inzage moest worden gegeven, omdat anders 'wel geen technische maar financiële moeilijkheden daaruit zouden kunnen voortvloeien'. Ook vroeg hij – ten overvloede – of Effendi wist dat het niet toegestaan was om 'een citaat in de *Handelingen* te doen opnemen, dat in zijn rede niet geduld zou worden'. Toen de communist bevestigend antwoordde en stelde dat het slechts om een halve pagina tekst ging, kreeg hij toestemming. Terwijl Effendi zijn betoog vervolgde, bestudeerde de voorzitter de voor de noot voorgestelde tekst. Die was bij nader inzien 'van een zoodanigen aard', zo deelde Ketelaar

aan het slot van Effendi's rede mee, dat deze toch niet als noot kon worden toegevoegd. De CPN'er had dat kennelijk al ingecalculeerd:

De Voorzitter: 'Ik stel nu voor, op het zooveen genomen besluit terug te komen en deze citaten niet in de *Handelingen* op te nemen.'

Effendi (CPN): 'Dan stel ik voor, alleen dat gedeelte in de *Handelingen* op te nemen, dat reeds hier door mij is voorgelezen.'

De Voorzitter: 'Dat komt er vanzelf in. De heer Effendi verenigt zich dus met mijn voorstel.'

De Visser (CPN): 'Mijnheer de Voorzitter! Ik wilde alleen een vraag stellen over uw voorstel.'

De Voorzitter: 'Er is geen voorstel, want de heer Effendi heeft zich er mede verenigd.'

De Visser: 'Mijnheer de Voorzitter! Ik geloof, dat ik als Parlements lid het recht heb te vragen...'

De Voorzitter: 'Als een zaak niet meer aan de orde is, hebt u niet het recht er over te praten.'

De Visser: 'Ik had het woord gevraagd zelfs vóór den heer Effendi.'

De Voorzitter: 'Dat kan best zoo zijn; dat is een quaestie van tijd, maar de zaak betrof den heer Effendi. Ik verklaar hiermede het incident voor gesloten.'⁶⁰

In de nasleep van dit incident viel weer een aantal lijken. Op 13 november wilde De Visser reageren op wat Sneevliet drie weken daarvoor had gezegd over de opstelling van de CPN. De fractieleider onderstreepte dat de opstelling van zijn partij wel degelijk in overeenstemming was geweest met de politieke leer van Lenin. Hij wees er verder op dat in de CPN in elk geval rust heerste, terwijl in de RSAP 'voortdurend met de royementsbijl wordt gehakt' en Sneevliet aan de lopende band uirlatingen deed waarbij hem niet alleen 'het schuim' maar ook 'de gal op de lippen' kwam:

De Voorzitter: 'U moet deze bijzonderheid maar weglaten.'

De Visser (CPN): 'Mijnheer de Voorzitter! Wat is er nu voor bezwaar tegen om te zeggen, dat iemand [gal] op de lippen komt...'

De Voorzitter: 'Ik verzoek U daarop niet verder in te gaan.'

De Visser: 'Daar zit toch niets onbehoorlijks in.'⁶¹

Deze aantijgingen liet Sneevliet weer niet over zijn kant gaan. Ook hij kwam graag nog even terug op het debat van 24 oktober, waarin de CPN de regering had gesteund. De revolutionair-socialist liep tegen zijn volgende lijk aan toen hij vaststelde dat minister-president Colijn en de minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff niet te klagen hadden over gebrek aan medewerking van het parlement:

Sneevliet (RSAP): 'Het is ons niet mogelijk te begrijpen, dat dit Ministerie over onvoldoende meegaandheid van de groote meerderheid der Kamer klagen kan, waar wij op 24 October het spektakel beleefd hebben, dat de huis-en-hof-communisten opzaten en pootjes gaven voor de buitenland-sche...'

De Voorzitter: 'Deze geheele passage gaat eruit.'

Sneevliet: 'Waarom?'

De Voorzitter: 'U behoeft het niet te vervangen. Gaat U maar door.'

Sneevliet: 'Alzoo, omdat de communisten...'

De Voorzitter hamert.

Sneevliet: 'Ik mag daarop toch ingaan?'

De Voorzitter: 'Niet in dergelijke bewoordingen.'⁶²

De paradox mag na deze voorbeelden duidelijk zijn: het repertoire van CPN en RSAP stemde voor het overgrote deel overeen, zolang zij maar niet elkaar maar een ander aanvielen. Fundamentele meningsverschillen over de beoordeling van Moskou en Stalin verhinderden echter een hechte samenwerking. In hun strijd tegen de onderdrukking van de arbeiders waren beide partijen weliswaar onvermoeibaar, maar zelden eensgezind.

Als begenadigd spreker en gekend agitator produceerde Sneevliet in zijn slechts vier jaar durende Kamerlidmaatschap van alle Kamerleden de meeste lijken. In zijn pogingen het kabinet-Colijn te bestrijden op het gebied van bezuinigingen, bestrijding van het fascisme, koloniale bewindvoering en arbeidersbelangen, liep het RSAP-Kamerlid 61 maal tegen een schrapping aan. In maart 1935 bijvoorbeeld hoorde Sneevliet aan de klap van de voorzittershamer dat hij niet mocht zeggen: 'het grootkapitaal is bezeten van den duivel van het privaatbezit.' De Kamervoorzitter stond in ieder geval wel toe dat de RSAP'er zijn uitspraak herformuleerde tot: 'het grootkapitaal wordt gedreven door de platste materialistische instincten en motieven.'⁶³

In dit stramien paste ook dat Sneevliet in december 1935 inzake de steunwet voor Zuiderzeeverssers constateerde dat er sprake was van 'verwaarloozing ten

opzichte van werklooze arbeiders'. Daarbij was het Sneevliet opgevallen dat de nationaal-socialisten zich eveneens opwierp als belangenbehartiger voor de vissers. Die moesten volgens Sneevliet echter niet geloven dat het de NSB ernst was: zij vergreep zich slechts aan 'in nood verkeerende en aan ondergang prijsgegeven kleine middenstandselementen'. Na deze uitspraak onderbrak het liberale Kamerlid J.A.H. Coops de RSAP'er en vroeg: 'Van wie heeft zij dat geleerd?' Sneevliet wilde het verschil wel uitleggen: 'Socialisten, die wantoestanden brandmerken en signaleren, worden door een sterk sociaal sentiment en een sterk sociaal bewustzijn gedreven. Hier hebben wij mer lieden te doen, die in uiterste instantie door liberalen als de heer Coops geroepen worden om brandkastbelangen veilig te stellen en te beschermen.' Daarop viel de hamer. Kamervoorzitter Ruijs de Beerenbrouck wilde 'brandkastbelangen' niet toelaten, waarop Sneevliet voorstelde: 'kapitaalbelangen dan; dat klinkt veel gemoeidelijker.' Aldus werd het uiteindelijk vastgelegd.⁶⁴

Meer nog dan de communisten verpakte Sneevliet zijn boodschap graag in citaten, in de hoop dat de voorzitter die uitlatingen door de vingers zou zien. In februari 1934 paste hij deze truc toe bij een interpellatiedebat over de in Laren gehouden conferentie van het Socialistisch Jeugdverbond. Bij dit congres waren enkele uit Duitsland gevluchte revolutionaire socialisten opgepakt en teruggestuurd. Sneevliet was razend over deze uitlevering aan de vijand, die had plaatsgevonden onder verantwoordelijkheid van de burgemeester van Laren, de katholieke aristocraat jhr. H.L.M. van Nispen van Sevenaer, en de minister van Justitie, Van Schaik. Het was een geluk bij een ongeluk, zo redeneerde Sneevliet, dat nu in elk geval ook in de andere landen die aan de conferentie hadden deelgenomen bekend werd welke bedenkelijke houding Nederland ten opzichte van Duitsland aannam. Hij stelde dat in elk van die landen nu 'met grooten nadruk gewezen wordt op de knechtenrol die dit land tegenover het Hitler-regime heeft vervuld'. Deze beschuldiging leverde Sneevliet slechts een vermaning van de voorzitter op. Om zijn boosheid over het Nederlandse optreden kracht bij te zetten, citeerde hij de Franse auteur Romain Rolland – in 1915 Nobelprijswinnaar voor de Literatuur en erkend pacifist en antifascist. Naar aanleiding van de actie had deze in Franse bladen geschreven:

Ik nagel met verachting den afschuwelijken aanslag der Hollandsche politie aan den schandpaal, die zich medeplichtig heeft gemaakt aan de misdaden der Nazi's, doordat zij vrije mensen, die op Hollandsch gebied gevlucht waren, aan nationaal-socialistische beulen uitgeleverd heeft.

Sneevliets poging de beledigingsclausule te ontlopen, mislukte. De Kamer-voorzitter kapte hem af en eiste terugname van dit deel van het citaat. Maar Sneevliet weigerde en stelde dat hij alleen had willen wijzen op de indruk die deze kwestie in het buitenland had gemaakt. 'Het kan toch niet de bedoeling zijn', zo vroeg hij zich retorisch af, 'dat wij nu al in dit land en in deze bijeenkomst dergelijke uitingen in het oud-archief zouden moeten opbergen en aan de openbaarheid moeten onthouden?' De Kamervoorzitter meende van wel. Dit gedeelte van het citaat en Sneevliets kritiek op de schrapping zijn niet in de *Handelingen* terug te vinden. Opvallend genoeg werd wel een ander deel van het citaat toegestaan, namelijk dat waarin Rolland zijn aanklacht heel duidelijk uitsprak en protesteerde tegen het feit dat de politie een aantal 'revolutionaire Deutsche gedelegeerden (...) aan de nazi's heeft uitgeleverd'.⁶⁵

De uitleveringskwestie zat Sneevliet duidelijk hoog; hij kwam er later nog tweemaal op terug. In december 1934 sprak de revolutionair-socialist van 'machtsmisbruik' door de Larense burgemeester, hetgeen moest worden vervangen door 'verkeerd gebruik van macht, waaraan de burgemeester van Laren zich heeft overgegeven' – een op het oog overigens tamelijk cosmetische ingreep van de voorzitter. Nog in maart 1935 duidde hij dezelfde burgemeester in de Kamer aan als een 'ridder van de droevige figuur', en moest dat vervangen door de woorden dat de burgemeester van Laren 'een zeer zwakke positie' had.⁶⁶

Het was ook bij uitstek een onderwerp waarbij Sneevliet en de communistische fractie dezelfde boodschap vertolkten: in hetzelfde debat waarin Sneevliet Rolland citeerde, liet Wijnkoop een vlammend protest horen tégen de uitzetting en vóór het asielrecht van de Duitse revolutionairen. Om zijn argumenten te onderstrepen, betrok hij andermaal de sinds 1918 in Nederland woonachtige ex-keizer Wilhelm in de discussie. Ook verwees hij naar de moord op de links-revolutaire leider Rosa Luxemburg; zij was in 1919 in Berlijn vermoord door een knokploeg, waarvan een lid – Kurt Vogel – in Nederland verbleef.⁶⁷

Wijnkoop (CPH): 'Hoe staat het in Nederland met het asylrecht? Een van de Hohenzollerns geniet hier asylrecht. De moordenaar van Rosa Luxemburg geniet hier asylrecht.'

De Voorzitter: 'Die qualificatie kan ik niet toelaten.'

Wijnkoop: 'Ik geef geen qualificatie, ik heb een feit genoemd.'

De Voorzitter: 'Een feit, dat niet vaststaat.'

Wijnkoop: 'Ik wensch geen qualificaties te geven. Ik wensch alleen te zeggen, dat revolutionairen hier niet mogen komen.'⁶⁸

Hoewel de voorzitter zei de beschuldiging niet te kunnen toelaten, werd deze passage niet uit de *Handelingen* geschrapt.

De communisten en Sneevliet vonden elkaar ook in hun aanvallen op de democratische ('burgerlijke') partijen in het parlement. Hun vijandigheid richtte zich tegen nagenoeg alle partijen. Behalve moederpartij SDAP konden ook de confessionele partijen, en in het bijzonder de katholieke, geen genade vinden bij extreem-links. Met betrekking tot het dreigende oorlogsgevaar had Wijnkoop in november 1934 bij de behandeling van de Defensiebegroting opgemerkt dat buiten de communisten alle partijen ' bezig zijn te bedenken, hoe zij in dien oorlog op de beste en goedkoopste wijze eventueel mee kunnen doen'. Dat was een achterhoedegevecht, zo meende Wijnkoop. Sprekend over de defensiewoordvoerder van de RKSP, Th.F.M. Schaepman, en de vrijzinnig-democratische voorman A.M. Joekes schamperde hij 'dat de heeren nog altijd net doen alsof zij meenen, dat een oorlog hier tegengehouden kan worden door de weermacht te versterken'. Dit beschouwde de voorzitter als een ongefundeerde beschuldiging, en daarom verzocht hij Wijnkoop het eerste deel van zijn uitspraak te veranderen. In het verslag kwam uiteindelijk te staan dat Schaepman en Joekes 'nog maar altijd zeggen' dat de oorlog kon worden tegengehouden.⁶⁹

In december 1937 deed Wijnkoop een duit in het zakje door te spreken van een 'demonische' redevoering van de onderwijsspecialist van de RKSP-fractie, J.G. Suring. Na ingrijpen door de voorzitter wilde Wijnkoop het woord 'demonische' wel veranderen in 'katholieke'.⁷⁰ En in mei 1938 schrok De Visser er niet voor terug de RKSP te verwijten dat zij problemen had met de aanpassings- en bezuinigingspolitiek van Colijn, maar hem intussen wel bleven steunen: dat vond hij 'de voortzetting van de dubbelhartigheid' van die partij. Toen de voorzitter hem vroeg het laatste woord te vervangen, suggereerde De Visser 'dubbelzinnigheid', maar ook daartegen had de preses bezwaar. Ten slotte maakte De Visser er 'die partij van het dualisme' van.⁷¹

Aartsvijand nummer één van radicaal-links waren de fascistten. Met kracht riepen de communisten en Sneevliet dan ook op tot waakzaamheid tegen het buitenlandse fascisme – waarschuwingen die steevast gepaard gingen met een felle bestrijding van de in eigen land oprukkende NSB. Deze beweging was in 1931 geboren uit het fascisme en nationaal-socialisme, en had in enkele jaren een spectaculaire aanhang weten te verwerven. De dreiging die hiervan uitging, hield de gemoederen in het parlement midden jaren dertig flink bezig. Zo kon het gebeuren dat de NSB nog voordat deze partij in 1937 in de Kamer kwam,

betrokken raakte bij schrappingen, omdat de Kamervoorzitter meende te moeten opkomen tegen aantijgingen aan het adres van de nieuwe partij.

In november 1935 moest CPN-fractievoorzitter De Visser accepteren dat hij 'zelfs' de NSB niet zomaar van landverraad mocht beschuldigen. Tot zijn grote ergernis had de NSB op een partijvergadering haar Duitsgezinde karakter gedemonstreerd door te verklaren 'dat zij solidair waren met het bruine hemd van Hitler om tegen Moskou te vechten, als zij daartoe werden opgeroepen'. In de ogen van de communist was deze houding van "Deutschland über alles" niets minder dan 'openlijk landsverraad'. Deze uitspraak trok de aandacht van voorzitter Ruijs de Beerenbrouck, die De Visser direct verzocht een ander woord te kiezen voor 'landverraad'. Enigszins geërgerd zei de communist er dan maar 'landsonbetrouwbaarheid' van te maken.

Schalker hekelde in dezelfde maand het feit dat de politie was opgekomen voor de vrijheid van meningsuiting van de nationaal-socialisten. De communist verhaalde van NSB'ers die bewoners in hun eigen huis mishandelden, zonder dat de politie daar iets aan deed. Hij beweerde aansluitend zelfs dat de sterke arm zich 'aan de zijde van de NSB-bende' stelde. Deze suggestie liet de Kamervoorzitter niet passeren. Schalker werd verzocht zijn uitspraak te veranderen in: 'De politie plaatst zich daarbij ten onrechte op het standpunt dat zij de vrijheid van meningsuiting dezer fascisten heeft te beschermen.'⁷²

Sneevliet grossierde vooral in persoonlijke aanvallen op de nationaal-socialisten. Hij omschreef NSB-leider A.A. Mussert in november 1934 als een 'caricatuur van een caricatuur als politiek leider'. Na een vermaning van de Kamervoorzitter veranderde hij dit desgevraagd in 'een échec als politiek leider'.⁷³ Een maand later mocht de revolutionair-socialist niet over Mussert spreken in de zin van een politiek leider 'van den 25sten rang'. In de *Handelingen* kwam te staan dat Sneevliet had gesproken over 'dwaasheden die door economen als Mussert ten beste worden gegeven'.⁷⁴

De NSB – 'Het parlementarisme met al zijn uitwassen opdoeken!'

De NSB ging de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 in als een partij die zich op alle fronten vervreemde van de bestaande maatschappelijke en politieke orde. Had de NSB zich in de eerste jaren na haar oprichting in 1931 nog gepresenteerd als een respectabele en fatsoenlijke middenklassepartij, in de tweede helft van de jaren dertig veranderde de beweging van politieke kleur. In de aanloop naar de verkiezingen werd zij steeds revolutionairder in haar middelen, principiëler in haar standpunten en onbeschaafder in haar stijl. Sterk

georiënteerd op Hitler en Mussolini werden de noden van het volk afgewend op welomschreven zondebokken: de joden in de eerste plaats, maar ook de liberalen, de marxisten en de rooms-katholieken. In een felle verkiezingscampagne kregen rassenleer en antisemitisme vrij spel.⁷⁵

Het voornaamste uitgangspunt van de NSB was het omverwerpen van de bestaande staatsinrichting en de vestiging van een 'nieuwe orde', gefundeerd op nationaal-socialistische grondbeginselen. Van meet af aan was zij gekant tegen de 'doorgeschooten democratie' en al haar exponenten: de evenredige volksvertegenwoordiging, het partijstelsel, de politieke spellers en de slapheid van de grote politieke stromingen.⁷⁶ In februari 1937 schreef partijleider Mussert zijn 'kameraden' over de ophanden zijnde verkiezingsstrijd:

Wij gaan uitsluitend naar de Tweede Kamer om de wacht voor het Nederlandsche Volk te betrekken! Zoodra wij de macht in den staat hebben overgenomen, zullen wij het Parlementarisme (...) met al zijn uitwassen opdoeken!!!! Wij zijn dus geen verkiezingspartij, gelijk de politieke partijen, (...) want de verkiezingen zijn voor ons slechts een tusschenspel in den veel belangrijkeren strijd, welke wij voeren en waarbij wij ten doel stellen: De verovering van het hart van ons Nederlandsche Volk.⁷⁷

In de parlementaire praktijk gedroegen de NSB-leden zich zonder uitzondering opportunistisch. De nationaal-socialistische beweging, van leider tot fractie, was eensgezind van mening dat zij haar positie in het parlement moest benutten voor het uitdragen van de eigen ideeën en het aanklagen van de zittende machthebbers.⁷⁸ Van de partijleiding kregen de Tweede-Kamerleden de opdracht onophoudelijk te protesteren en 'de leuzen der politieke partijen te ontmaskeren'.⁷⁹ Conform de ideologische verwerping van de parlementaire democratie zag de NSB geen heil in de traditionele verantwoordelijkheden van het parlement: het controleren van de regering en initiëren van beleidsveranderingen. De partij zou, zo luidde het devies, geen constructieve medewerking verlenen aan het Kamerwerk en enkel en alleen zitting nemen om de democratie in diskrediet te brengen.⁸⁰

In de jaren 1937-1940 liep de NSB van alle fracties veruit het meest tegen de voorzitterskamer aan. Sneevliet was inmiddels uit de Kamer verdwenen en het aantal ingrepen tegen de immer gewantrouwde maar langzamerhand voorspelbare communisten was afgenomen. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre de veranderde samenstelling van het lijkendossier in deze jaren ook werd beïnvloed door de wisselingen in het Kamervoorzitterschap – na het overlijden van Ruijs

de Beerenbrouck werd Aalberse in mei 1936 voorzitter; Van Schaik nam zijn plaats in november 1937 over en bleef aan tot het uitbreken van de oorlog. Uit het onveranderlijke streven naar hoffelijkheid en orde dat de drie katholieke Kamervoorzitters tentoonspreidden, weerklonk in ieder geval een belangrijke mate van continuïteit en eensgezindheid.

In een van de eerste vergaderingen van het parlementaire jaar 1937-1938 uitte Kamervoorzitter Aalberse zijn zorg over het toekomstige functioneren van het Nederlandse parlement. Naast de blijvende waakzaamheid voor de communisten was er de vrees voor het optreden van de nationaal-socialistische afgevaardigden. Impliciet bepaalde de intrede van de NSB de inhoud van zijn boodschap. Aalberse verwees naar een oude publicatie over het functioneren van vertegenwoordigende lichamen in een groot aantal landen. Aan Nederland had de auteur een weliswaar korte maar positieve passage gewijd, waarin hij de kalme en zakelijke stijl van de debatten in de Eerste en Tweede Kamer roemde. Aalberse verbond hieraan een duidelijke wens:

Wanneer over eenige jaren van dit (...) boek eens een nieuwe up to date bijgewerkte en aangevulde druk zou mogen verschijnen, dan hoop ik, dat in dien nieuwen druk deze korte passage over het Nederlandsche Parlement ongewijzigd zal kunnen worden overgenomen.⁸¹

De NSB was een ander oordeel toegedaan, en liet dat ook onverholen vanachter het spreekgestoelte en uit de Kamerbankjes horen. Meer dan de andere genoemde partijen zondigden de nationaal-socialisten tegen de ongeschreven regel dat men uit respect en gelijkwaardigheid alleen sprak van 'het parlement' en 'de geachte afgevaardigden'. De NSB ging daar bewust tegenin en schilderde haar tegenstanders graag af als slappe profiteurs van stand. Illustratief wat dit betreft was de houding van het NSB-Kamerlid H.J. Woudenberg tijdens een redevoering in mei 1938. Provocerend betitelde hij zijn fractiegenoot G. Dieters naar analogie van de communistische aanspreekvorm als 'kameraad Dieters'. Woudenberg voegde daaraan toe dat hij er trots op was Dieters, die als Drents afgevaardigde opkwam voor de kleine boeren uit zijn streek, 'mijn kameraad' te kunnen noemen:

De Voorzitter: 'Men spreekt in de Kamer over den heer Dieters.'

Woudenberg (NSB): 'Ik zou ook kunnen zeggen: boer Dieters.'

De Voorzitter: 'Dat zegt men in de Kamer niet. Gaat u nu maar door.'⁸²

Deze uitspraken zijn nog in de *Handelingen* terug te vinden. De Kamervoorzitter besloot pas tot schrappen over te gaan toen Woudenberg vervolgens zei: 'Wanneer ik den heer Dieters met geachte afgevaardigde zou aanspreken, zou dit de ergste belediging zijn.'⁸³

Aanleiding voor veruit de meeste schrappingen waren verdachtmakingen over de oneigenlijke doelstellingen van het overheidsbeleid. Kamer, kabinet en aanverwante politici werden met enige regelmaat beschuldigd van landverraad en onvaderlandslievendheid. In lijn met de nationaal-socialistische gedachte werd dit vooral gekoppeld aan de ontoereikende bestrijding van het communisme en van het jodendom. De woordkeuze en overtrokken toonzetting waren daarbij vaak net zo radicaal als de ideologie. Het taalgebruik van de NSB-Kamerleden sloot aan bij dat van de beweging en haar aanhang. Het was de taal van de propaganda, de ideologische vaagheid en de manipulatie, zo blijkt ook uit de uitlatingen die in het lijkendossier verdwenen.⁸⁴

Fractie leider van de NSB was de Limburgse rooms-katholiek M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg. Tot februari 1934 was de adellijke politicus voor de RKSP burgemeester van de gemeente Amstenrade geweest, maar dat ambt had hij vanwege zijn openlijke NSB-gezindheid moeten neerleggen. Dankzij zijn maatschappelijke status en politieke ervaring ontpopte d'Ansembourg zich binnen enkele jaren als een waardevolle kracht voor de beweging. De politiek begaafde graaf behoorde tot de gematigde vleugel van de NSB, maar dat weerhield hem er niet van de nationaal-socialistische boodschap weloverwogen en onverbloemd ten gehore te brengen. Dit bracht hem regelmatig in botsing met de Kamervoorzitter, misschien wel meer dan op grond van zijn statuur en ervaring verwacht zou mogen worden.

Tijdens een debat in november 1937 maakte de NSB-aanvoerder voor het eerst kennis met de schrapbepaling. Waarnemend Kamervoorzitter Ch. Smeenk (ARP) greep in toen d'Ansembourg de christelijke, anticommunistische en anti-joodse gezindheid van de NSB benadrukte, wezenskenmerken die hij node miste bij het pas geformeerde vierde kabinet-Colijn:

De Marchant et d'Ansembourg (NSB): 'Wij hadden gemeend het recht te mogen opeischen, dat ons lidmaatschap van de NSB voldoende waarborg zou zijn tegen de verdachtmaking, dat de NSB anti-Christelijk zou zijn of worden. Ik heb mij er van moeten overtuigen, dat men de waarheid over de NSB niet wil aanvaarden en dat het politieke Christendom van verschillende richtingen zich willig door het internationale kapitalisme, het internationale Jodendom en het internationale marxisme laat gebruiken om

ons, den eenen werkelijken vijand dezer groepen, kapot te maken. Het moet voor deze duistere krachten een speciale voldoening zijn geweest, toen uit dit alles het zogenaamd Christelijke Kabinet-Colijn werd geboren.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek u dergelijke uitdrukkingen niet te bezigen. U mag niet zeggen, dat dit Kabinet uit duistere krachten is geboren.'

De Marchant et d'Ansembourg: 'Dat heb ik niet gezegd. Ik heb gezegd: het moet voor deze duistere krachten een speciale voldoening zijn geweest, toen uit dit alles het zogenaamd Christelijke Kabinet-Colijn werd geboren.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachten afgevaardigde daarvoor een ander woord te gebruiken.'

Uiteindelijk werd in deze passage alleen een kleine, genuanceerde verandering aangebracht: in de *Handelingen* kwam in plaats van 'uit dit alles' te staan dat 'uit de verkiezingen' het zogenaamd christelijke kabinet-Colijn was gevormd.⁸⁵

Met de communisten en nationaal-socialisten als tegenpolen in één vergaderzaal moeten de Kamervoorzitters moeilijke tijden hebben gekend. Tegen de niet-aflatende stroom van verwensingen over en weer viel nauwelijks op te treden. D'Ansembourg hield in juni 1938 bijvoorbeeld één lange filippica tegen de communisten, waarin hij pleitte voor 'vernietiging van dezen kanker'. De CPN had zich immers ten doel gesteld 'de wereld tot het tooneel van de bolsjewistische wereldrevolutie te maken' waartoe zij 'in de parlementaire democratie haar besten impresario heeft gevonden'. Volgens d'Ansembourg moest de regering de communisten 'uitroeien, vernietigen, tordat er niets meer in Nederland overblijft dan de vreugde, dat zij verdwenen zijn.' Pas als het volk en de regering 'het communistisch gevaar in al zijn afschuwelijkheid begrijpen', zou Nederland 'ophouden het el dorado te zijn van misdadige buitenlandse politici, eerst dan zal het uit zijn met de voor Nederland zoo hoogst schadelijke actie van landverraders'.

Op drie andere momenten in dit debat ging de voorzitter wel over tot schrappen: toen d'Ansembourg een aanslag in Rotterdam toeschreef aan de 'communistische moordcentrale' en later toen hij sprak van 'agenten van volksvreemde duisterlingen'. In beide gevallen moest de NSB-fractie leider zijn woorden kortweg vervangen door 'communisten'. De hamer viel voor de derde maal toen de graaf beweerde 'dat communist en misdadiger synoniem is'. Toen de voorzitter hem vroeg zich te matigen, zei d'Ansembourg: 'Ik moet u bekennen, dat ik erop voorbereid was, dat u dit niet zou toelaten. Wij hebben niets voor niets drie jaren parlementaire ervaring' – waarbij hij gemakshalve de ervaring meetelde van de Provinciale Statenleden die de NSB sinds 1935 had.

De gewraakte beschuldiging werd geschrapt en vervangen door de uitspraak dat 'de communisten een gevaar voor ons land zijn'.⁸⁶

De Kamervoorzitter, in dit geval Van Schaik, had er bij dit soort redevoeringen een harde dobber aan zijn rol als consciëntieus ordehandhaver te vervullen. Hij werd uitgedaagd grenzen te stellen, maar moest dit doen op een manier die zijn politieke onpartijdigheid niet in het geding bracht en het recht op vrije uitwisseling van meningen erkende. In veel gevallen was het een kwestie van 'tot hier en niet verder': de optelsom van insinuerende of onreglementaire opmerkingen deed de voorzitter besluiten in te grijpen. Heel duidelijk bleek dit in maart 1940, toen de graaf de regering verweet het land niet voldoende te beschermen tegen de dreigende gevaren van buitenaf. Hij sprak er zijn verbazing over uit dat de minister van Justitie had gezegd dat hij 'niet geoutilleerd is om Joden van niet-Joden te onderscheiden':

De Marchant et d'Ansembourg (NSB): 'Hij moge het niet met ons eens zijn, dat de overmatige toevloed van Joden schadelijk is voor ons volk, hij moge aan de zijde staan van hen, die roepen "Joden er in, Nationaal-Socialisten er uit", in hooge mate ongepast lijkt mij, dat hij in plaats van met argumenten met geestigheden antwoordt, die iedere niet-Jood maar feitelijk ook iedere Jood als beleediging moet voelen.'

De Voorzitter: 'Zoudt U niet van "ongepastheid" ten opzichte van den Minister willen spreken? Drukt U zich nu parlementair uit.'

Terwijl het betoog van d'Ansembourg bol stond van de antisemitische uitspraken, viel de hamer uiteindelijk bij het woord 'ongepast', dat in de *Handelingen* werd vervangen door 'onjuist'.⁸⁷

Bij een erkend heethoofd als Rost van Tonningen waren de afwegingen vaak minder moeilijk te maken. Inhoudelijk ontliepen de toespraken van de NSB-leden elkaar weinig, maar in stijl overtrof Rost zijn geestverwanten op alle fronten: zijn optreden in de Kamer was uitgesproken radicaal, suggestief en aanstootgevend. Niet verwonderlijk is dan ook dat hij met 34 schrappingen van de NSB'ers het meest vertegenwoordigd is in het lijkendossier – meer nog dan d'Ansembourg, die als fractieleider veel vaker achter het spreekgestoelte stond.

In maart 1938 sprak Rost van Tonningen in een door Wijnkoop aangevraagd interpellatiedebat over de benoeming van een ambassadeur in Italië. De nationaal-socialisten stonden hierin vanzelfsprekend lijnrecht tegenover de communisten, die vonden dat de Nederlandse regering met een ambassadeursbe-

noeming slechts een dienst bewees aan het fascisme. Rost van Tonningen begon zijn verdediging met een opmerking over de werkwijze van de Kamer: 'Een van de merkwaardigheden van ons parlementair systeem is het recht om moties voor te stellen, interpellaties te houden en vragen te stellen.' Vervolgens ontvouwde hij een onnavolgbare complottheorie, waarin een Fransman, die 'een rasgenoot van den heer Wijnkoop' was, onder valse naam een artikel over de ambassadeurskwestie geschreven zou hebben voor 'een verjoodscht blad als *Het Vaderland*'. Deze ferme belediging aan het adres van Wijnkoop, wiens vader joods was, kwam Rost alleen op een waarschuwing te staan zich te matigen. Een schrapping volgde toen de NSB'er zijn complottheorie wilde samenvatten met de woorden: 'Men ziet, het verband binnen de omraming van het internationale Jodendom is weer gegeven.' Deze insinuatie werd in haar geheel uit de *Handelingen* geweerd.

Vanuit de Kamer werd met ontzetting gereageerd op de uitspraken van de nationaal-socialist. Volgens *Het Vaderland* werd zijn rede meermalen onderbroken door rumoer, interrupties en uitroepen ('bah!').⁸⁸ Even verderop in het debat stelde Rost zelf, ongerwijfeld tevreden, vast dat zijn taalgebruik voor ophef zorgde. Hiermee veroorzaakte hij meteen zijn tweede lijk van die dag: de voorzitter stond niet toe dat de NSB'er zei de verontwaardiging van zijn collega-Kamerleden te kunnen opmaken uit 'het luidruchtig gemurmureer der democratische leden dezer Kamer'. De nationaal-socialist mocht zijn redevoering echter wel als volgt besluiten:

Rost van Tonningen (NSB): 'De interpellatie van den heer Wijnkoop zal verhuizen naar de parlementaire archieven en daar sluimeren, te midden der andere geestesproducten der Marxisten, waarover een gelouterd nageslacht eens zijn vernietigend oordeel zal uitspreken, als de huidige periode van nationaal verval zal zijn overwonnen.'⁸⁹

In februari 1940 moest Kamervoorzitter Van Schaik opnieuw ingrijpen tegen een expliciet racistische opmerking van Rost van Tonningen, die hij deze keer wel liet schrappen. De NSB'er had zijn pijlen ditmaal gericht op het joodse SDAP-Kamerlid J. van Gelderen. Rost verweet de sociaal-democraat te hebben gezegd dat de NSB in Nederlands-Indië staatsgevaarlijke activiteiten zou ontplooiën. Hij vond het 'wel zeer vrijmoedig van professor Van Gelderen hier geboren en getogen Nederlanders kritiek van een dergelijk karakter te willen toevoegen'. De voorzitter trad op toen het NSB-lid zijn betoog als volgt voortzette:

Rost van Tonningen (NSB): 'Dat acht ik een van die aanmatigheden, die zijn ras eigen zijn.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachten afgevaardigde die laatste woorden te schrappen.'

Rost van Tonningen: 'Dat wil zeggen, dat zijn ras bijzonder gekenmerkt wordt...'

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachten afgevaardigde geen persoonlijke opmerkingen te maken aan het adres van mede-afgevaardigden. Het ras heeft er niets mee te maken.'

De affaire-Oss – Driemaal bal voor de NSB

Eén kwestie in het bijzonder heeft de NSB in haar jaren in de Kamer aangegrepen om propaganda te voeren: de beruchte 'affaire-Oss'.⁹⁰ De Brabantse arbeidersstad Oss ging al geruime tijd gebukt onder extreme criminaliteit. Door forse ingrepen van de lokale politie en een speciale brigade van de Koninklijke Marechaussee werden de misdaden uiteindelijk de kop ingedrukt.

In haar zoektocht naar de daders was de marechaussee enkele zedenschandalen in de 'betere' milieus op het spoor gekomen. Een joodse ondernemer had seksuele relaties met zijn vrouwelijk personeel onderhouden en een aantal priesters werd beticht van respectievelijk omgang met een vrouw en enkele homoseksuele verhoudingen. Op deze aantijgingen was wel iets aan te merken: het omgaan met een vrouw was priesters niet bij wet verboden, en de homoseksuele relaties dateerden van jaren geleden. De katholieke minister van Justitie, C.M.J.F. Goseling, oordeelde begin 1938 hoe dan ook dat de marechaussee in Oss haar boekje te buiten gegaan was en ontnam haar de opsporingsbevoegdheid.⁹¹

Wat aanvankelijk een lokaal conflict leek te zijn, groeide in 1938-1939 uit tot een landelijke machtsstrijd over de marechaussee en leidde tot een botsing tussen katholiek en protestants Nederland. Voor de NSB bevatte de affaire alle elementen om het staatsapparaat, het jodendom en de rooms-katholieke partijpolitiek aan te pakken. De affaire-Oss belichaamde in veel opzichten datgene waar de NSB ideologisch hartgrondig tegen streed en bood de partij uitstekende mogelijkheden voor een doelbewuste agitatiecampagne. In de vergaderzaal vertaalde dit zich in ongemeen felle optredens. Beledigingen en beschuldigingen rolden over elkaar heen. De strijdlustige Rost nam hierbij het voortouw. De dag voor het eerste debat over de affaire schreef fractieleider De Marchant et d'Ansembourg hem: 'Het ligt in ieder opzicht in jouw weg om deze kwestie

met de meest mogelijke felheid – hetgeen jou wel is toevertrouwd – te behandelen. Het gaat tegen Goseling (...).’⁹²

Dit was de radicale NSB’er inderdaad meer dan toevertrouwd, zo bleek de volgende dag. Op 7 april 1938 werd in de Kamer voor het eerst over de affaire-Oss gesproken tijdens een interpellatiedebat dat was aangevraagd door het SDAP-Kamerlid W. Drop. Rost van Tonningen opende met de stelling dat ‘ons oordeel over de wetgevende en uitvoerende macht’ genoegzaam bekend is. In de rechterlijke macht had de NSB nog wel vertrouwen, maar in de minister van Justitie had de partij haar geloof verloren. Ten onrechte had de bewindsman de marechaussee ‘het zwijgen opgelegd’ – terwijl hij nota bene trouw had gezworen aan de Grondwet, waarvan artikel 4 luidde: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goed.’ Op grond hiervan meende Rost van Tonningen dat de handelwijze van de minister had getuigd van ‘harteloosheid’ tegenover de ‘meisjes’ die het slachtoffer waren geworden van het zedenmisdrijf. Dat moest de NSB’er terugnemen; in de *Handelingen* kwam te staan dat de minister een ‘gebrek aan mededoogen’ had geoord.

Vervolgens prees Rost van Tonningen de marechaussee voor het verlossen van Oss en omgeving van ‘het rijk van Toon de Soep en zijn misdadige kornuiten’. De NSB’er verdedigde de marechaussee hartstochtelijk. Hij klaagde erover dat de betrokken manschappen eerst een koninklijke onderscheiding voor hun daden hadden ontvangen, en nu ineens harde kritiek kregen te voorduren. Rost hield RKSP-minister Goseling, die hen op non-actief had gesteld, en interpellant Drop er samen voor verantwoordelijk dat de marechaussee in het beklaagdenbankje was beland. Inmiddels begon zijn agitatie steeds meer onrust te veroorzaken in de Kamer, en dat merkte de nationaal-socialist zelf ook:

Rost van Tonningen (NSB): ‘De heer Drop gaat natuurlijk de marechaussee te lijf... Mijnheer de Voorzitter! Zoudt u dit onrustige gezelschap niet tot de orde roepen?’

De Voorzitter: ‘Ik verzoek u, de leiding aan mij over te laten. Wilt u zoo goed zijn om u rustig uit te drukken en geen terminologie te bezigen, die aanstoot geeft en te recht aanstoot geeft?’

Rost van Tonningen: ‘Het hardhandig optreden van de marechaussee wordt door den heer Drop en door den minister becritiseerd. Als de heer Drop geen bewijzen geeft, dan moet dit als een insinuatie worden opgevat.’

De Voorzitter: 'Ik verzoek den geachten afgevaardigde van zijn medeleden niet te zeggen, dat zij insinueeren. Ik verzoek den geachten afgevaardigde nogmaals zich te matigen, want anders kan dit zoo niet voortgaan.'

Het ontbrak Rost echter aan elke vorm van zelfbeheersing. Even later nam de NSB'er het op voor wachtmeester Chr.G. de Gier, de commandant van de bewuste brigade. Hij wilde nogmaals protesteren 'tegen de hartelooze wijze waarop deze man behandeld is'. Daarop wierp de voorzitter tegen: 'Ik heb U verzocht het woord harteloos niet meer te gebruiken en nu doet U het toch!' Voor de tweede keer in één vergadering werd 'harteloos' vervangen door 'meedogenloos'. Dat zinde Rost van Tonningen allerminst:

Een dergelijke behandeling van een zaak, die zooveel leed heeft veroorzaakt, vind ik ongepast. Ik verwacht van den Minister en van de Kamer, dat van dit oogenblik af deze heele interpellatie anders zal worden behandeld. Gebeurt dit niet, dan stellen zij zich eenvoudig buiten het volk.

De *Handelingen* vermelden vervolgens: 'Applaus en geroep op de publieke tribune.' Volgens de pers zaten er op de stampvolle tribune onder meer twee fascistten die de woorden van Rost met luid applaus hadden bekrachtigd. Deze overtreding van het decorum bracht Kamervoorzitter Van Schaik ertoe de publieke tribune in zijn geheel te laten ontruimen – een gebeurtenis die al een kwart eeuw niet meer was voorgekomen. Zonder publiek ging het debat verder.⁹³

Op 21 juni 1938 was het 'nieuwe ronde, nieuwe kansen' voor Rost. Het liberale Kamerlid W.C. Wendelaar had voorgesteld een parlementaire enquête te houden over het ontnemen van de opsporingsbevoegdheid aan de marechausseebrigade. Het debat over dit voorstel, dat overigens geen meerderheid haalde, bood de NSB nieuwe mogelijkheden om campagne te voeren.

Rost begon met een verwijzing naar het debat van april. De nationaal-socialist stelde vast: 'Het volk op de publieke tribune gaf een ondubbelzinnige blik van verachting.' Meteen greep voorzitter Van Schaik in; het laatste woord werd veranderd in 'afkeer'. Vervolgens beklagde het NSB-Kamerlid zich erover dat de opmerkingen die hij in de schriftelijke voorbereiding van dit debat had ingediend, niet waren opgenomen in de stukken. Rost zei er overigens niet bij dat het ging om beschuldigingen aan het adres van minister Goseling. De Commissie van Rapporteurs, die de verantwoordelijkheid voor het opstellen van de stukken droeg, verweet hij chantage: volgens de NSB'er was zijn bijdrage

‘door een zogenaamde commissie weggewerkt’. De voorzitter greep opnieuw in met de opmerking: ‘U hebt niet te spreken van een “zogenaamde commissie” en van “wegwerken”. U moet zich parlementair uitdrukken.’ In de *Handelingen* werd opgenomen dat ‘de commissie’ (zonder bijvoeglijk naamwoord) de opmerkingen had ‘weggelaten’.

De NSB'er verweet Wendelaar vervolgens dat deze de doelstelling van de enquête te zwak had geformuleerd. Ten onrechte, aldus Rost, zou het onderzoek voorbijgaan aan de vraag of de minister met zijn beleid zijn bevoegdheden al dan niet te buiten was gegaan. Aansluitend wierp de nationaal-socialist de Nederlands-hervormde liberaal Wendelaar het volgende voor de voeten:

Rost van Tonningen (NSB): ‘Kan men vollediger dan de heer Wendelaar capituleeren? Kan men een schuldigen minister beter dekken dan hij doet bij zijn langjarigen vriend Goseling? De heer Wendelaar is echter slechts de spreekbuis van het heele systeem van joden en jodenkinderen.’

De Voorzitter: ‘Ik roep u tot de orde. Als ik nog een dergelijke uitdrukking hoor, zal ik u het woord ontnemen. Ik waarschuw u voor het laatst!’

Deze passage is echter wel na te lezen in de *Handelingen*. Dat gold ook voor de rest van Rosts bijdrage, al kwam die bepaald niet rustig tot een einde. De nationaal-socialist besloot zijn redevoering met te stellen dat het Nederlandse volk ‘misleid’ werd door de ‘zich Christelijk noemende partijen’. Nogmaals kwam hij erop terug dat zijn schriftelijke bijdrage niet was opgenomen in de Kamerstukken, hoewel hij deze wel had ingediend bij de Commissie van Rapporteurs:

Rost van Tonningen (NSB): ‘De Commissie van Rapporteurs heeft echter opzettelijk de door mij schriftelijk overhandigde zware beschuldigingen tegen den Minister weggelaten. Ik zeg “opzettelijk”, omdat ik bij voorbaat in de afdeelingen tegen de weglating protesteerde.’

De Voorzitter: ‘Ik kan dit zoo niet laten voortgaan.’

Rost van Tonningen: ‘Ik constateer een feit.’

De Voorzitter: ‘Ik ontnem u het woord.’

Rost van Tonningen: ‘Dat kunt u niet doen. Ik constateer hier een feit.’

De Voorzitter: ‘U hebt niet meer het woord.’

Rost van Tonningen: ‘Maar het is een feit.’

De Voorzitter: ‘Ik ontzeg u voor vandaag het recht om de vergadering bij te wonen. Ik schors de vergadering.’⁹⁴

Volgens de verslaggever van *Het Vaderland* moest het wel tot deze ingreep komen, want:

De van iedere zelfbeheersching gespeende wijze, waarop de heer Rost van Tonningen zich pleegt uit te drukken, een betoogtrant welke niet alleen vaak iedere redelijkheid mist, doch die zich voortdurend op de grens van het denigreerende en beleedigende, vaak over die grens heen beweegt, moest zelfs den zachtmoedigen Voorzitter der Tweede Kamer het geduld doen verliezen. Met “inquisitie” of den “doofpot” heeft de verwijdering van de heer Rost niets te maken. Het Reglement van Orde is door de Kamer zelve gemaakt en allen – zelfs de afgevaardigden van de NSB, die tucht en orde in haar “leidend gebinsel” schrijft – hebben zich daaraan te onderwerpen!⁹⁵

De derde keer dat de kwestie-Oss in de Kamer aan de orde kwam, was op 1 maart 1939. Rost van Tonningen vroeg toen zelf een interpellatie aan om opnieuw aandacht te vragen voor ‘het grote onrecht’ dat de marechausseebrigade was aangedaan. De voorzitter stelde de Kamer echter voor niet aan dit verzoek te voldoen, omdat een speciaal daartoe ingestelde commissie de zaak nog in behandeling had en haar eindoordeel moest worden afgewacht. Over dit voorstel werd vervolgens gedebatteerd.

Rost van Tonningen kwam als eerste aan het woord en verviel direct in alle opzichten in het patroon van zijn eerdere bijdragen. Het was hem, zoals een journalist het omschreef, ‘louter om politieke ketelmuziek’ te doen.⁹⁶

Rost van Tonningen (NSB): ‘Waar ik in mijn interpellatie-aanvraag op moet wijzen, is de dringendheid dezer aangelegenheid van de Nederlandsche jeugd, die weerloos wordt overgeleverd aan de misdragingen van twee geestelijken, die reeds vijf minderjarigen hebben misbruikt, om van de onbewezen gevallen maar te zwijgen.’

De voorzitter: ‘U moet dergelijke beleedigende uitdrukkingen niet bezigen.’

Rost van Tonningen: ‘Wat mij betreft, kan het geschrapt worden. Ik heb het toch al gezegd.’

De Voorzitter: ‘Ik verzoek u er niet op te speculeeren, dat dergelijke uitdrukkingen toch geschrapt worden, anders zou ik u het woord moeten ontnemen.’

De bijzin met de beschuldiging dat de jeugd weerloos zou zijn overgeleverd, werd uit het verslag geschrapt. Rost van Tonningen betoonde zich echter absoluut niet geremd; onverdroten ging hij door met zijn betoog. De NSB'er stelde uitdagend dat hij de kwestie-Oss wel een mooi thema vond voor de eerstvolgende verkiezingen. Dan kon het volk een oordeel vellen over 'de politieke partijen, die zich tot de medeplichtigen van de kinderschenders van Oss hebben gemaakt...'

De Voorzitter: 'Ik herhaal nog één keer mijn waarschuwing. Als ik u nog zoo iets hoor zeggen, kan ik u niet verder aan het woord laten.'

Rost van Tonningen (NSB): '... door de ontstentenis van elke actie, waartoe zij verplicht zijn. Het gaat hier om de weerlooze jeugd van Oss, het gaat om een der hoogste Nederlandsche geestelijke belangen en ons volk moet zijn oordeel uitspreken over de afgevaardigden, die met Christus op de lippen Gods wetten schenden...'

De Voorzitter: 'Ik ontnem u het woord.'

Rost van Tonningen: '... en die zich tot dekschild van den Minister maken

...

De Voorzitter: 'Ik ontzeg U voor vandaag het recht om de vergadering bij te wonen. Ik schors de vergadering.'⁹⁷

Doordat de vergadering was geschorst, kwam er van het vervolg niets in de *Handelingen* terecht. Dat vervolg was nogal onstuimig: Rost van Tonningen weigerde de zaal te verlaten, waardoor er een handgemeen ontstond. Vanuit de RKSP-hoek klonk het: 'Er uit, er uit!' en het katholieke lid H. Ruijter voegde daaraan toe: 'landverrader!' Er was weinig wat NSB'ers zo griefde als deze aantijging. Ogenblikkelijk draaide Rost van Tonningen zich dan ook naar de richting van waaruit deze belediging kwam en riep: 'Wat zegt u daar?' Tevergeefs beduidde een bode hem nog dat hij de zaal moest verlaten. Bleek van drift verliet de NSB'er het spreekgestoelte om verhaal te halen bij de rooms-katholieke fractie. Verschillende Kamerleden sloten zich om Rost heen, waarop Woudenberg zijn fractiegenoot te hulp schoot. Hij wierp zijn volle gewicht op de haag van afgevaardigden rond Rost, duwde SDAP-fractievoorzitter Albarda aan de kant, drong zich naar voren en greep de RKSP'er K.L.H. van der Putt in de kraag, die Rost in de houdgreep hield. In dit tumult liep de Kamerbewaarder een vuistslag op die vermoedelijk bedoeld was voor Rost. De griffier en de bodes probeerden met een paar Kamerleden te voorkomen dat de zaak nog verder uit de hand zou lopen; een van de bodes sprong bovenop een tafel en

van daaruit op de rug van Woudenberg. Met steun van een aantal omstanders slaagde hij erin Woudenberg in bedwang te houden, waarna Rost de zaal kon worden uitgeleid.

Achteraf zou Rost van Tonningen overigens bevestigen dat hij met voorbedachten rade had aangestuurd op strafmaatregelen, vooral om het publiek ervan te doordringen hoezeer de NSB in haar vrijheid van spreken werd beknot.⁹⁸ Deze strijdwijze bleef de NSB ook lang na de zaak-Oss hanteren: de fractie speelde zich met haar (wan)gedrag bewust in de kijker, en dwong daarmee de Kamervoorzitter tot het uiterste gebruik te maken van zijn bevoegdheden. Tot aan de Tweede Wereldoorlog zouden de verhoudingen zo blijven.

Zelfs op 9 mei 1940, een dag voor de Duitse inval, vielen er in de Kamer nog twee lijken. Ze kwamen beide op naam van fractieleider De Marchant et d'Ansembourg; Rost van Tonningen was inmiddels gevangengezet als staatsgevaarlijk persoon. Aan de orde was een wetsvoorstel dat beoogde nadere voorzieningen te treffen ter voorkoming van het uitlekken van staatsgeheimen, en een aantal hieraan verbonden sancties te verzwaren. D'Ansembourg vond het 'haast ontroerend' om te zien dat de maximumstraffen voor spionage werden verhoogd. Het was volgens hem immers 'de specialiteit van de stervende democratie, overal en altijd te laat te komen'. De graaf vervolgde:

Het is zelfs werkelijk vermakelijk, tenzij men het afstotend wil noemen, te zien hoe de heeren defaitisten, van Colijn tot Albarda, zich nu afsloven hun vaderlandsliefde te demonstreeren, nadat zij twintig jaren lang alles gedaan hebben, wat dit wetsontwerp strafbaar stelt, namelijk de veiligheid van den staat in gevaar te brengen.

Ook dit was weer een voorbeeld van een bijdrage waar niet tegenop te schrappen viel: de voorzitter maakte slechts bezwaar tegen de term 'defaitisten', die d'Ansembourg verving door 'democraten'.

In het vervolg van zijn betoog kwam de fractieleider te spreken over de Duitse inval in Noorwegen een maand eerder. De Noorse nationaal-socialistische leider Vidkun Quisling had na overleg met Hitler een (overigens kortdurend) marionettenbewind gevormd. Wendelaar had op een eerder moment in deze vergadering een vergelijking getrokken met Nederland: volgens het liberale Kamerlid zaten ook hier 'al die binnenlandse verraders, al die Quislingerie!' Dat zag Wendelaar toch helemaal verkeerd, zo luidde d'Ansembourg het laatste lijk voor de oorlog in. De graaf argumenteerde dat de Noorse minister

van Buitenlandse Zaken juist had ontkend dat er in Noorwegen sprake was van landverraad.

De Marchant et d'Ansembourg (NSB): 'Ziedaar wat er overblijft van het geheele geval-Quisling, dat het uitgangspunt heeft gevormd van de internationale hetze tegen de nationaal-socialisten en ongetwijfeld het optreden van de Regeering tegen ons heeft beïnvloed. Het eenigste, wat men in dit alles kan bewonderen, is de voortreffelijke organisatie van deze internationale propaganda, waaraan de heer Wendelaar blijkbaar van harte meedoet en waardoor men er in geslaagd is de waarheid precies op zijn kop te zetten; de waarheid, dat het de democratische ministers in Denemarken en Noorwegen zijn geweest, die verraad aan het volk hebben gepleegd.'

De Voorzitter: 'Ik kan niet toelaten, dat U zich op deze wijze uitlaat over Ministers van deze staten. Zoudt U dit willen terugnemen?'

De Marchant et d'Ansembourg: 'Laat ik dan zeggen, Mijnheer de Voorzitter: dat het de democratische Ministers zijn geweest, die voor de geschiedenis de schuldigen zullen blijken te zijn voor het ongeluk, dat over hun land is gekomen. Dat deden zij immers!'

Na de aanpassing kon het Kamerlid zijn betoog vervolgen, zij het niet voor lang. Enkele minuten later bracht hij andermaal de bekende klaagzang ten gehore van het in NSB-ogen verraderlijke optreden van de democratische partijen:

De Marchant et d'Ansembourg (NSB): 'Wij hebben ons dus niets te verwijten. Maar wel zij, die de verdediging der democratie hoger stellen dan de veiligheid van den Staat. Zij zijn de verraders, zij vallen onder dit wetsontwerp en zullen...'

De Voorzitter: 'Ik kan niet toelaten, dat u spreekt van de verdedigers van de democratie als van verraders. Ik verzoek u dit terug te nemen en niet in herhaling te vervallen van dergelijke ontoelaatbare uitdrukkingen.'

De Marchant et d'Ansembourg: 'Ik word door de heeren democraten aangevallen op een wijze, die alle perken te buiten gaat.'

De Voorzitter: 'Ik verzoek u nogmaals dat terug te nemen. Wanneer iemand zich ontoelaatbare uitdrukkingen veroorlooft, dan roep ik hem tot de orde.'

De Marchant et d'Ansembourg: 'Dat hebt u niet gedaan.'

De Voorzitter: 'Ik ontnem u het woord.'⁹⁹

Het waren meteen de laatste woorden van een nationaal-socialist in de Kamer – die overigens wel in de *Handelingen* staan, omdat de voorzitter besloot verder niet te schrappen. Een dag later was Nederland in oorlog.

Ontoelaatbaar taalgebruik tijdens de wederopbouw (1945-1963)

Na ruim vijf jaar Duitse overheersing pakte het Nederlandse parlement zijn werkzaamheden in de zomer van 1945 langzaam weer op. Dat daarbij in hoge mate sprake was van continuïteit met de situatie van voor de oorlog, kwam onder meer tot uitdrukking in het voorzitterschap van de Tweede Kamer. Voor Van Schaik betekende de bezetting in de meest letterlijke zin een 'intermezzo': na de bevrijding werd hij opnieuw Kamervoorzitter en bleef dat tot 1948.

De hang naar fatsoen, regels, stabiliteit en consensus in de eerste jaren na 1945 had veel weg van de sfeer in de tijd van Colijn. De naoorlogse maatschappij moest opkrabbelen uit het diepe dal van de bezettingstijd en Nederland had behoefte aan een stoere en degelijke mentaliteit, waarin zedelijkheid, tucht en soberheid tot norm waren verheven. De continuïteit met de jaren dertig bleek ook uit het standhouden van de oude opvattingen over vorm en inhoud van de politiek – ook bij de nieuwe generatie politici.¹

Van de geplande 'doorbraak' van het verzuilde partijstelsel kwam na de bevrijding nauwelijks iets terecht. Een volksbrede, vooruitstrevende beweging bleek geen haalbare kaart. De antirevolutionairen en christelijk-historischen keerden terug in hun vooroorlogse partijverband; de katholieken hergroepeerden zich onder de naam Katholieke Volkspartij, wat in de praktijk vooral een voortzetting van de oude RKSP betekende. In liberale kring veranderde er weinig, met uitzondering van een groep jongeren die de Liberale Staatspartij onder haar vleugels nam en de Partij van de Vrijheid oprichtte. In 1948 ging deze op in de vvd. De sociaal- en vrijzinnig-democraten vormden samen met een aantal progressief georiënteerden uit andere partijen in 1946 een nieuwe 'volkspartij' onder de naam Partij van de Arbeid. Maar ook zij kwamen niet tot het beloofde nieuwe elan: zowel getalsmatig als inhoudelijk drukte de oude SDAP een zwaar stempel op het karakter van de nieuwe partij. Een jaar na de bevrijding moest dan ook de conclusie worden getrokken dat de vooroorlogse partijpolitieke verhoudingen waren teruggekeerd.

In deze constellatie waren de katholieken en de sociaal-democraten als coalitiepartners op elkaar aangewezen. pvda-leider Willem Drees werd in 1945 vice-premier en in 1948 minister-president. In de tien daaropvolgende jaren, tot 1958, zou 'vadertje' Drees vorm en inhoud geven aan het streven naar orde, rustig overleg en soberheid. Drees voelde zich in zekere zin trots dat juist hij, afkomstig uit een beweging die zich in het verleden fel had verzet tegen het gevestigde politieke bestel, samen met zijn partij een traditie kon vestigen in het eerbiedigen van de regels van de parlementaire democratie. In de dagelijkse praktijk werd elke vorm van schreeuwerig gedrag, rumoer en overdaad afgekeurd, en eigenlijk ondemocratisch geacht.²

Kortenhorst – Van lijkredenaar tot langjarig voorzitter

In 1948 verruilde Van Schaik het Kamervoorzitterschap voor de rol van vice-premier in het eerste kabinet-Drees. Hij werd opgevolgd door zijn kvr-fractiegenoot Kortenhorst, die het ambt zou bekleden tot zijn overlijden in 1963. Met de aanvaarding van het voorzitterschap vestigde Kortenhorst – in het licht van dit boek gezien – een klein unicum. De kvr'er had namelijk, voordat hij voorzitter werd, meerdere lijken veroorzaakt – iets wat van geen enkele andere Tweede-Kamervoorzitter gezegd kan worden. Dit bewijst ook dat niet alléén parlementaire oproerkraaiers tegen de schrapbepaling opliepen.

Van de vijf lijken die Kortenhorst op zijn naam bracht, vielen er drie op één dag, tijdens beraadslagingen over de noodvoorziening voor het Perswezen in juni 1947. De overtredingen waren het resultaat van een aanvaring met pvda-woordvoerder Jaap Burger, met wie Kortenhorst fundamenteel van mening verschilde over de gewenste aanpak van de perszuivering.³

Twee jaar na de bevrijding was de zuivering van de pers, in tegenstelling tot de meeste andere terreinen van de maatschappij, nog lang niet voltooid. Het vaststellen van criteria voor het scheiden van 'goede' en 'foute' periodieken bleek een uiterst moeizaam proces. Voornaamste reden hiervoor was dat de kwestie van de perszuivering werd vertroebeld door onder meer het streven alleen nog kranten en tijdschriften toe te staan die blijf gaven een 'non-profit'-instelling te hebben. Voorstanders van dit streven meenden namelijk dat een deel van de pers, of althans de betreffende eigenaren en kapitaalverstrekkers, in de oorlog uit winstbejag had samengewerkt met de bezetter. In bevrijd Nederland, zo was de gedachte, zou geen plaats meer zijn voor dergelijke persorganen die uit kapitaalzucht met alle winden meewaaiden.

Richtlijnen met deze strekking waren al in september 1944 opgesteld onder verantwoordelijkheid van Burger, toen minister van Binnenlandse Zaken in het oorlogskabinet-Gerbrandy. Vanuit Londen vaardigde hij een Tijdelijk Persbesluit uit, dat niet alleen voorzag in de beoordeling van alle personen die betrokken waren geweest bij de Nederlandse pers, maar ook van de kranten zelf en hun onderneming. Opgenomen werd de mogelijkheid bladen te verbieden waarvan was vastgesteld 'dat de herverschijsning (...) schadelijk zou zijn voor een gezond perswezen, onder meer omdat met de uitgave daarvan uitsluitend het maken van winst wordt beoogd'. Burger had hiermee bijvoorbeeld *De Telegraaf* op het oog, waarvan hij verschijsning wilde voorkomen. Voorts werd bepaald dat illegale bladen, zoals *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid*, na de oorlog de beschikking zouden kunnen krijgen over de bedrijfsinstallaties van kranten die op grond van het Persbesluit (voorlopig) niet meer mochten verschijsnen.

Veel kans dit besluit uit te voeren, kreeg Burger niet. Naarmate de pvda-minister steeds meer vooruitstrevende ideeën ontwikkelde over de zuivering en berechting van 'foute' Nederlanders – waarvan ook het Persbesluit getuigde – groeide ook de kloof met de minister-president. Burgers positie werd onhoudbaar toen hij in januari 1945 tijdens een verblijf in het bevrijde deel van Nederland, uitdrukkelijk tegen de wil van de premier in een radiorede hield waarin hij de aanpak van de zuivering bekritiseerde. Bij terugkeer in Londen werd de minister op staande voet ontslagen.

Na de bevrijding ontwierp zijn opvolger, de katholiek L.J.M. Beel, nieuwe richtlijnen voor de perszuivering. De essentiële bepaling over de zuivering van het perskapitaal was hierin niet opgenomen. Beel had in de ministerraad steun gekregen voor zijn overtuiging dat het principieel onjuist was om 'een rechtspersoon of kapitaalscombinatie verantwoordelijk te stellen voor gedragingen van natuurlijke personen', zoals Burger had voorgestaan.

Dit essentiële verschil in benadering drukte twee jaar later nog zijn stempel op het debat over de noodvoorziening voor het perswezen begin juni 1947. Burger, na de bevrijding Kamerlid geworden, hield vast aan zijn eigen plan en kon het maar moeilijk verkroppen dat dit deels was *overruled*. De pvda-woordvoerder stond lijnrecht tegenover Beel die, naast minister van Binnenlandse Zaken, inmiddels ook minister-president was geworden. Van de Kamerleden was kvp-woordvoerder Kortenhorst zijn belangrijkste opponent. Deze had kort na de bevrijding in een brochure nog het standpunt gehuldigd dat de collaboratie van het Nederlandse bedrijfsleven eerder begrip en waardering verdiende dan kritiek en vervolging.⁴ In relatie hiermee meende hij ook dat het boven-

grondse verzet van de Nederlandse pers, het subtiel tegengas geven aan de Duitsers, niet zonder meer moest worden veroordeeld.⁵

Op 3 juni mocht Burger het debat openen. Retorisch stelde hij zichzelf de vraag 'wie uiteindelijk een krant vormt, de schrijvende en individueel aanwijsbare journalist dan wel het naamloze en vaak onzichtbare kapitaal?'⁶ Hij prees de illegale pers, en sprak – refererend aan de grote papierschaarste – zijn verbazing uit over een door *De Telegraaf* op 'kunstdrukpapier' verschenen stuk. Op veel plekken was grote behoefte aan papier; 'voor een dergelijk doel als "De Telegraaf" is echter het prachtigste papier beschikbaar wat normaal vrijwel niet verkrijgbaar is', aldus Burger.⁷ Na hem werd de aversie tegen 'het kapitaal' nog gretiger uitgesproken door het CPN-Kamerlid A.D. Schoonenberg, die uit *Trouw* mocht citeren: 'Het is zonneklaar, dat in sommige gevallen juist in de kapitaalbezitter de eigenlijke verantwoordelijke persoon moet worden gezien.'⁸

De volgende dag kwam Kortenhorst aan het woord. Namens de KVR-fractie stelde hij droogjes vast dat Burger zich als minister destijds aan 'illusies' had overgegeven: 'Hij had namelijk gehoopt, dat de perszuivering zou brengen een blijvende toestand van zuiverheid en afwezigheid van kapitaalinvloeden. In zijn gedachtegang was zijn wet niet een wet van tijdelijke aard, ook niet een noodwetgeving, maar een wet die de grondslag zou leveren voor gans nieuwe toestanden.' Volgens hem kwam het betoog van Burger hierop neer: 'er is en wordt misbruik gemaakt, de wet wordt overtreden en nu zullen wij eenvoudig het eigendom afpakken van de ondernemer.' Kortenhorst zag daar juridisch geen grond voor, evenmin als hij de herverdeling van het in beslag genomen materiaal haalbaar achtte: 'Stelt u voor, dat op een goed ogenblik een krant, bijvoorbeeld "De Waarheid", toebedeeld krijgt een drukkerij van antirevolutionairen huize of van Katholieken huize en de mensen, die in dat bedrijf werken, gedwongen worden voor een communistische patroon werkzaamheden te verrichten. Ik acht dat sociaal en moreel niet verantwoord.'⁹

Kortenhorst verdedigde zijn standpunt ten aanzien van de collaboratie met het argument dat er voor journalisten, anders dan voor de ambtenaren, geen richtlijnen waren opgesteld over de wijze waarop zij zich bij een bezetting dienden te gedragen.¹⁰ Alleen de katholieke journalisten konden terugvallen op voorschriften uitgevaardigd door de Nederlandse bisschoppen, in verband met de plicht artikelen van de bezetter te plaatsen. De KVR'er verklaarde dat het Nederlandse publiek dankzij de radio en de illegale pers best wist dat het 'uiterst kritisch' moest staan tegenover hetgeen de Duitsers aan de Nederlanders wilden laten geloven: 'Men kan zeggen, dat het Nederlandse publiek immuun was voor de leugens, die het in de pers kon lezen. Vandaar dat de bisschoppen

in hun voorschrift hebben gezegd: wanneer het verplicht is, kan men deze bijdragen opnemen, onder de mits, dat de bron wordt vermeld. Dat was voldoende. Wanneer men de bron wist, was daardoor het gevaar al geëlimineerd.' Tegenover de communisten nam Kortenhorst vervolgens duidelijk stelling door hun verzetshouding enigszins te nuanceren. Hij meende dat ook zij 'tot juni 1941 zeker niet tegen Duitsland waren' en wees erop dat over de in mei 1941 overleden Wijnkoop, 'communist en Jood, (...) waarderende artikelen in de pers hadden mogen verschijnen'.¹¹

Kortenhorst nam in dit debat een bijzondere positie in. Sinds het begin van zijn loopbaan had hij banden met *De Telegraaf*, waar hij na zijn studie rechten was begonnen als juridisch medewerker. Hierna werd hij advocaat, een functie die hij vanaf 1925 combineerde met het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Tot en met 1949 was Kortenhorst als raadsman onder meer nog betrokken bij zuiveringszaken rond diezelfde *Telegraaf*. Bovendien was hij ten tijde van het debat onbezoldigd president-commissaris van dagblad *Het Binnenhof*, dat in de laatste maanden van de oorlog was opgericht.

Deze banden met de pers waren voor Burger voldoende munitie om ook op Kortenhorst persoonlijk de aanval in te zetten. Men kon zich afvragen, zo merkte Burger tijdens zijn tweede termijn op, 'of het in overeenstemming was met de parlementaire zeden, dat iemand, die zo nauw met het perswezen verbonden is, die zo in alle opzichten bepaalde categorieën van personen heeft bijgestaan en die zich zozeer identificeert met groepen, die als collaborateurs zijn gekenmerkt, in de Kamer als afgevaardigde dit onderdeel behandelde, of daarmee niet het element van objectiviteit teloor zou gaan en in het algemeen het aanzien van het Parlement niet zou worden geschaad.' Er waren andere Kamerleden, vervolgde Burger, die zelf journalist (geweest) waren en die juist niet aan het debat deelnamen om de schijn van belangenverstrengeling te vermijden: *Trouw*-hoofdredacteur Sieuwert Bruins Slot (ARP) en oud-*Parool*-hoofdredacteur Frans Goedhart (PvDA) bijvoorbeeld. 'Iedere illegaal in deze Kamer heeft met zorg deze schijn weten te vermijden', zo sprak Burger sarcastisch, behalve de woordvoerder van de KVP. Daaraan voegde hij even later toe dat 'het mij hindert, wanneer men collaboratie, zoals op allerlei terreinen, met name ook op het terrein van de pers heeft plaats gevonden, gaat excuseren, althans verbergen achter geestelijk gezag, in casu het gezag van de bisschoppen'. Burger zei zich gegriefd te voelen indien de bisschoppen 'de collaboratie, waarover de geachte afgevaardigde de heer Kortenhorst sprak, zouden moeten dekken'.¹²

Op de slotdag van het debat mocht eerst de communist Schoonenberg weer een duit in het zakje doen. Het eerste lijk van deze vergadering viel toen hij Burgers betoog aangreep om een eigen duiding te geven aan de bijdrage van Kortenhorst: hij sprak de kvp'er aan op zijn beweringen in de richting van de communisten. Toegegeven, er had een in memoriam van Wijnkoop in een krant gestaan, maar: 'Is de heer Kortenhorst er niet van op de hoogte, dat het een van de infaamste trucs van de nazi's was om de nagedachtenis van gestorven arbeidersleiders te misbruiken om de levende arbeiders voor te liegen, dat wat hun aanvoerders hen altijd hebben voorgehouden, verwezenlijkt wordt onder het nationaal-socialisme?' De communisten waren bovendien ook al vóór juni 1941 fel gekant geweest tegen de nazi's, zo hield Schoonenberg zijn kvp-collega voor. 'Ik zou de hoop willen uitspreken, dat in deze Hoge Vergadering, die pretendeert honderd ernstige mannen en vrouwen te omvatten, ten minste geschiedvervalsing ophoudt', zo vervolgde Schoonenberg. Op dat moment greep Kamervoorzitter Van Schaik in: hij stond de suggestie dat de Kamer bewust aan 'geschiedvervalsing' deed, niet toe. In de *Handelingen* kwam in plaats daarvan te staan: 'onjuiste voorstelling van de geschiedenis'.¹³

Vervolgens besteedde Kortenhorst het spreekgestoelte. Hij reageerde als door een adder gebeten op de aanvallen van Burger. De kvp'er verkondigde er bezwaar tegen te hebben afgeschilderd te worden 'als exponent van de collaborateurs': hij wilde juist opkomen voor hen die ook in een vergevorderd stadium van de oorlog aan het werk waren gebleven, omdat zij in tegenstelling tot wat Burger meende niet allemaal over één kam geschoren konden worden als collaborateurs. Kortenhorst had er ook bezwaar tegen dat Burger het had doen voorkomen alsof hij meende 'dat het Episcopaat de collaborateurs zou hebben gedekt. Dat is uit de aard van de zaak overdreven en zelfs onjuist. Dat hebben de bisschoppen natuurlijk niet gedaan. Het zou nonsens zijn dat te veronderstellen'. Met deze uitspraak veroorzaakte Kortenhorst zijn eerste lijk. Voorzitter Van Schaik verzocht hem het woord 'nonsens' te vervangen 'door een kuiser woord', en liet toe dat Kortenhorst er 'onzinnig' van maakte.¹⁴

Kortenhorst liet zich echter niet afremmen. Niet veel later verklaarde hij 'nog enkele bezwaren' te hebben tegen 'de manier van debatteren van de geachte afgevaardigde de heer Burger'. Kortenhorst stelde vast dat de sociaal-democraat een persoonlijke aanval op hem had gelanceerd, maar ook dat die aanval bij Burger niet van harte ging. 'Hij deed blijkbaar een concessie aan de debatstijl van enkele zijner politieke, ex-illegale vrienden, die als belanghebbenden niet aan het debat konden deelnemen', hoorde de kvp'er. Terwijl Van Schaik de regelrechte persoonlijke aanval van Burger had laten passeren, greep hij bij

deze laatste zin van Kortenhorst in. In de *Handelingen* kwam in plaats hiervan alleen te staan: 'Dat doet hem eer aan.'

Sprekend over mogelijke belangenverstrengelingen, gaf Kortenhorst toe dat hij op het terrein van de pers weliswaar belanghebbende was – maar dan wel in de omgekeerde zin als Burger meende. Zo werd dagblad *Het Binnenhof*, waarvan het KVP-Kamerlid president-commissaris was, gedrukt bij een drukkerij die oorspronkelijk toebehoorde aan een onderneming die door de bisschop van Haarlem was gebrandmerkt als collaborerend. De verleiding om het met Burger eens te zijn lag dus voor de hand, zo redeneerde Kortenhorst: als het ging zoals de PVDA voorstelde, kon de krant deze drukkerij immers mooi blijven gebruiken. Maar dat wilde Kortenhorst juist niet, en dus was er van onheuse belangbehartiging geen sprake: 'Ik spreek namelijk *tegen* het belang van bedoeld Katholiek blad. Ik ga rechtstreeks tegen die belangen in. Ik weiger langs slinkse wegen in het bezit te komen van een drukkerij, omdat ik het betreden dezer wegen immoreel, ongrondwettig en hoogst onfatsoenlijk vind.' Voor de derde maal viel de hamer: de voorzitter veranderde 'slinkse wegen' in 'omwegen'.¹⁵

Dat Kortenhorst hier op één dag drie lijken veroorzaakte, verhinderde hem zoals gezegd geenszins het jaar erna Kamervoorzitter te worden. Kortenhorst werd in het ambt gekozen op 12 augustus 1948; hij verkreeg 64 van de 91 uitgebrachte stemmen. Het zou interessant zijn te weten wie zich tegen zijn voordracht hadden verklaard, maar omdat het hier over personen ging, was de stemming geheim. Kortenhorst behaalde hoe dan ook de benodigde absolute meerderheid van stemmen en zou het ambt vanaf die dag vijftien jaar lang vervullen.¹⁶

Vanaf het begin spande Kortenhorst zich in om zijn functie meer inhoud en diepte te geven. De nadruk lag daarbij op het verbeteren van de procedurele gang van zaken in de Tweede Kamer. Dat was ook hard nodig, aangezien het werkterrein van de Kamer in deze periode alsmaar in omvang toenam en de parlementaire werkmethodes evolueerden. In het besef dat nieuwe tijden nieuwe (werk)vormen vereisten, zocht Kortenhorst voortdurend naar modernisering. Onder zijn leiding werd het Reglement van Orde op verschillende punten aangepast. Er werd onder meer een uitgebreid commissiestelsel ingevoerd, waardoor veel van de politieke discussie zich verplaatste van de vergaderingen met de Kamer als geheel naar commissievergaderingen in kleiner verband. De meest fundamentele wijziging dateerde van 1956, toen de Tweede Kamer werd uitgebreid van 100 naar 150 leden.¹⁷

Hoewel Kortenhorst het naar eigen zeggen niet als zijn belangrijkste missie zag op te treden als 'bemiddelaar te midden van het strijdgewoel, dat aan een

vrije volksvertegenwoordiger haar diepe zin en luister verleent',¹⁸ wist hij ook deze rol met verve te vervullen. Uit de vele lovende gelegenheidswoorden die hem gedurende zijn vijftienjarige voorzitterschap werden toebedeeld, ontstaat het beeld dat Kortenhorst de hamer met speelse humor hanteerde. Maar, zo voegde Drees daar bij het tienjarig jubileum in 1958 aan toe, de voorzitter voelde ook feilloos aan wanneer de situatie een stijlvol optreden vereiste.¹⁹

Ook gevoel voor decorum kon Kortenhorst niet worden ontzegd. Om de waardigheid van de Kamer te verhogen introduceerde de KVP'er in 1954 bijvoorbeeld een meer statige binnenkomst van de Kamervoorzitter: voortaan dienden alle leden en bezoekers op aankondiging van 'de Voorzitter!' te gaan staan, totdat deze vanachter zijn kathedraal met een lichte buiging aangaf dat men de zitplaatsen weer mocht innemen.²⁰ Een kadaverdiscipline heerste er onder Kortenhorst desalniettemin niet. Hij leidde de vergaderingen naar eigen zeggen 'met bedachtzaamheid en zonder overdreven strengheid'. Naar het oordeel van tijdgenoten was hij vooral geestig en slagvaardig.²¹

Vanuit zijn voorzittersstoel zag Kortenhorst eerst de ruim tien jaren van Drees' rooms-rode coalities aan zich voorbijtrekken. Deze coalities bestonden, naast natuurlijk de KVP en de PVDA, uit vertegenwoordigers van de CHU en wisselend van de VVD en de ARP. De kabinetten konden zodoende steunen op een 'brede basis' in de Tweede Kamer. Hierdoor, en door het feit dat er relatief weinig fracties in de Kamer zaten, bleef de oppositie getalsmatig klein. Deze nam pas toe met de val van het vierde en laatste kabinet-Drees in 1958. Toen brak het bestand tussen de sociaal-democratie en de katholieken en werd de PVDA van een van de cruciale regeringspartijen de voornaamste oppositiepartij. Door de tegenstelling die daarmee tussen links en (centrum)rechts ontstond, werd het oppositievoeren feller van karakter.²²

Slechts drie partijen werden in deze periode nooit tot regeringsverantwoordelijkheid geroepen: de CPN, de SGP en de Katholieke Nationale Partij (KNP). Het gezamenlijke zetetal van deze 'permanente oppositie' schommelde tijdens de kabinetten-Drees tussen de 13 en 15. De naoorlogse geschiedenis leert dat de kleine confessionele partijen in de oppositie zich over het algemeen gouvamenteel en welwillend gedroegen.²³ Met de communisten hadden Kamer, kabinet en voorzitter echter heel wat meer te stellen.

‘Het gaat om de ondergang van een Rijk!’ – De kwestie van de Indonesische onafhankelijkheid in het lijkendossier

Het lijkendossier bevestigt dat de CPN ook in deze naoorlogse periode veruit de meeste lijken voor haar rekening nam. Een groot deel hiervan had, net als in de jaren dertig, betrekking op de strijd tegen het Nederlandse koloniale beleid. Na de oorlog had de discussie echter wel een heel andere wending gekregen, omdat de verzetsleiders Soekarno en Hatta met steun van de Japanse militaire autoriteiten op 17 augustus 1945 de onafhankelijke Republiek Indonesië hadden uitgeroepen. Niet bij machte om het gezag direct te herstellen, stond de Nederlandse overheid sneller dan verwacht voor de kwestie Indonesië in meer of mindere mate autonomie toe te kennen. Dat zorgde van 1945 tot 1949 voor veel verhitte discussies in de Tweede Kamer, die zich ook weerspiegelen in het lijkendossier. Hieruit blijkt tevens dat uiteraard niet alleen de CPN zich op dit onderwerp zeer betrokken en soms uiterst emotioneel betoonde.

Vrijwel iedereen in Nederland reageerde negatief op de plotselinge onafhankelijkheidsverklaring van Soekarno en zijn Republiek Indonesië. Met velen stelde Drees zich op het standpunt dat vertegenwoordigers van de Nederlandse regering niet met Soekarno mochten spreken. In de oorlog had deze immers duizenden van zijn landgenoten aangemoedigd naar de Japanse werkkampen te gaan, terwijl hij wist dat velen niet zouden terugkeren. Bovendien had de Indonesische nationalist de kant gekozen van de asmogendheden door steun aan Hitler te betuigen en eeuwig trouw te zweren aan de Japanse keizer. Geconfronteerd met de vraag of het niet van weinig realiteitszin getuigde om een consequente harde lijn tegen Soekarno te volgen, zei Drees achteraf: ‘Men kan nu wel over Soekarno’s fascistische uitspraken zeggen dat hij het niet zo gemeend had. Maar wij waren een land dat net uit de bezetting kwam. Moesten wij Indonesië dan afschepen met iemand die zich voor de dictatuur had uitgesproken?’²⁴

Aangezien Soekarno het echter wel voor het zeggen had in Indonesië, begon deze houding steeds meer te klemmen. Het is niet voor niets dat Drees de periode vanaf het uitroepen van de onafhankelijkheid in augustus 1945 tot het door Nederland erkennen van die onafhankelijkheid in december 1949 heeft gekenschetst als ‘vier jaar nachtmerrie’. Wilde de regering de gezagscrisis op de (voormalige) kolonie oplossen, dan moest ze met de Republikeinen om de tafel gaan zitten. De weg waarlangs de nachtmerrie zich politiek voltrok, kenmerkte zich door een aaneenschakeling van moeizame topconferenties, multi-interpretabele akkoorden en een transformatieproces dat pijnlijk was

voor de verschillende ministers, politieke partijen en grote delen van de Nederlandse bevolking.

Hevige onvrede werd veroorzaakt door het akkoord van Linggadjati, dat eind november 1946 tot stand kwam. Hoofdpunt daarvan was een nieuwe staatkundige regeling voor het gebied dat voor de oorlog Nederlands-Indië had omvat. Tevergeefs had de Nederlandse regering haar onderhandelaars, onder meer de Nederlandse landvoogd ter plaatse Van Mook, gewaarschuwd tegen het nemen van overhaaste en vergaande besluiten tot ontvoogding van Nederlands-Indië. In nauw overleg, waarbij – tegen de zin van de regering – ook Soekarno werd betrokken, waren de afgevaardigden met de Indonesische delegatie overeengekomen dat Indonesië zou worden georganiseerd volgens een federale structuur. Er zou een soevereine federale republiek komen: de Verenigde Staten van Indonesië (vsi). Deze federatie zou vervolgens samen met Nederland de Nederlands-Indonesische Unie vormen, met de Nederlandse koning symbolisch aan het hoofd. Echter niet het gehele grondgebied van Nederlands-Indië zou onder de vsi (en daarmee onder Soekarno) vallen. De Zuid-Molukse eilanden voelden er namelijk niets voor om definitief onder Republikeins gezag te komen.

Na de bekendmaking van de overeenkomst brak er in Nederland meteen een storm van protest los, waaraan verschillende invloedrijke politieke figuren hun steun gaven. Duidelijk werd dat een belangrijk deel van de samenleving nog niet rijp was voor de nieuwe staatkundige constellatie overzee. In de publieke opinie werd onder leuzen als 'Indië verloren, rampspoed geboren' fel tegen het akkoord geageerd. Als snel werd er als tegenzet een Comité Handhaving Rijkseenheid opgericht, dat – zoals de naam al zegt – streefde naar behoud van Indonesië binnen het Nederlandse koninkrijk. Het Comité werd voorgezeten door oud-premier Gerbrandy en had als prominente leden onder meer ARP-fractievoorzitter J. Schouten en oud-RKSP-minister van Koloniën Ch.J.I.M. Welter.

De Tweede Kamer zag zich door het akkoord van Linggadjati voor een voldongen feit gesteld. Het bracht de coalitiefracties KVP en PVDA in een moeilijke positie: het akkoord verwerpen zou groot gezichtsverlies voor het kabinet betekenen, maar het zonder meer aanvaarden zou mogelijk grote problemen in hun achterban geven. De beide fractievoorzitters verzonnen een list: met succes dienden Romme en Van der Goes van Naters een motie in die de geschiedenis zou ingaan als de 'aankleding' van Linggadjati. Zij gaven een eigen interpretatie van het akkoord, die vooral gevolgen had voor de positie van de Republiek Indonesië. Het 'duurzame samengaan tussen Nederland en

Indonesië' werd in de motie wel genoemd, maar met geen woord reppen de indieners over de soevereiniteit van de Republiek Indonesië. Dat was tegen het zere been van de leiders van de Republiek, omdat men aan dat element nu juist het meeste hechtte. De verhoudingen zouden in de aanloop naar de definitieve ondertekening van het akkoord dan ook verder verslechteren.²⁵

Op 25 maart 1947, de dag van de ondertekening van het akkoord, vond in de Kamer een nieuw debat plaats over het regeringsbeleid inzake Indonesië. De laatste twee sprekers vertegenwoordigden de uiteinden van het politieke spectrum: het waren de communist De Groot en SGP-voorman P. Zandt.

De Groot kon zich met het akkoord 'volkomen verenigen'; de CPN zag het als een stap op weg naar de onafhankelijkheid van Indonesië, de gewenste koers dus.²⁶ Zandt daarentegen sprak als zijn mening uit dat de regering 'haar gang naar de afgrond' voortzette. Geheel in lijn met haar conservatieve gedachtegoed streed de SGP voor de instandhouding van de eeuwenoude band tussen Nederland en Indië. De archipel was een godsgeschenk dat niet kon en mocht worden uitgeleverd aan de Indonesische (dat is: niet-christelijke) nationalist, die het volk slechts aan hun lot overlieten. Het akkoord van Linggadjati was voor de staatkundig-gereformeerden dan ook onverteerbaar. Zandt noemde het 'door en door onparlementair' dat de zaak zonder tussenkomst van de Kamer was beslist. Het was naar zijn zeggen wel duidelijk 'dat de Regeering geringe achting voor de Kamer heeft'. Bovendien, zo tierde het Kamerlid verder, had de regering zich 'onvoorwaardelijk aan Soekarno overgegeven', met als gevolg dat Nederland 'opnieuw smadelijk vernederd' werd. Hij voorspelde onderlinge oorlogen tussen de verschillende volkeren in het voormalige Nederlands-Indië, 'want zeer vele Indonesiërs passen er voor om onder de hiel van Soekarno te worden vertrapt'. Had deze immers niet een 'wrede dictatuur' gevestigd? En dit alles 'keurt de Regeering, die zich democratisch noemt, nu maar goed. Dit juichen de democraten in deze Kamer ook maar toe' – de SGP vond het onbegrijpelijk. Daar kwam nog bij dat Soekarno de 'brutaliteit' had gehad om te eisen 'dat er een onderzoek moest worden ingesteld naar de gedragingen van ons Nederlandsche leger'.

Vervolgens opende Zandt de aanval op zijn collega-Kamerlid A.M. Joekes, een van de sprekers vóór hem. Het was de SGP'er opgevallen dat Soekarno in het geheel niet genoemd werd in de rede van de PVDA'er. Dit was des te opmerkelijker, zo oordeelde Zandt, omdat Joekes' bijdrage in zijn ogen wel beschouwd moest worden als een 'klinkende lofrede' op de Indonesische leider.

Zandt (SGP): 'Want Soekarno is degene geweest, die de republiek uitgeroepen heeft. De geachte afgevaardigde de heer Joekes had dien landverrader en collaborateur hier moeten huldigen, maar dit was zelfs in den mond van een democraat toch wel al te erg.'

De Voorzitter: 'Zou de geachte afgevaardigde zich wat willen matigen in zijn termen?'

Zandt: 'Ik zal mij matigen, Mijnheer de Voorzitter, maar ik vind het toch wel zeer sterk. Misschien heb ik mij echter wat sterker uitgedrukt dan volgens Uw meening wel gewenscht is. Ik moet echter als mijn ernstige bedenking uitspreken, dat hier Soekarno niet genoemd is (...) Wanneer hier een juist beeld van de zaak gegeven was, dan had zeker de geachte afgevaardigde den naam van Soekarno het eerst moeten noemen.'

Het SGP-Kamerlid had al heel wat mogen zeggen over Soekarno en de Nederlandse regering, maar nu werd het de Kamervoorzitter kennelijk te gortig. Kortenhorst stond niet toe dat Zandt Soekarno omschreef als een 'landverrader en collaborateur'. Ook de hiermee verband houdende beschuldiging aan het adres van Joekes kwam niet in de *Handelingen* terecht. Zandt leek zich te schikken naar de wens van de voorzitter, maar liet het toch niet na om Soekarno enkele zinnen later opnieuw 'een landverrader en collaborateur' te noemen. Het was echter tevergeefs: de SGP'er moest deze termen ook nu weer terugnemen, waarna ze voor de tweede maal uit het verslag werden geschrapt.²⁷

Het debat over de ratificatie van het akkoord zou zeker niet het laatste vurige debat zijn dat over de Indonesische onafhankelijkheid werd gevoerd. Tot grote ergernis van de regering gedroeg de Indonesische republiek zich in de hierop volgende jaren als een soevereine staat, en daarmee volkomen tegengesteld aan de Nederlandse interpretatie van de overeenkomst. Het verlangen groeide resoluut een einde te maken aan de (vaak gewelddadige) bestandsschendingen van Indonesische zijde. In de hoop gehoorzaamheid af te kunnen dwingen, besloot de regering tot tweemaal toe militair in te grijpen: in juli 1947 en in december 1948. Deze zogeheten 'politieele acties' waren militair succesvol, maar leidden tot grote buitenlandse verontwaardiging. Zeker met de tweede 'politieele actie' leed Nederland gezichtsverlies op het toneel van de internationale diplomatie. Zijn strategische positie raakte danig verzwakt, ten gunste van die van Indonesië. Onder druk van de Amerikanen riepen de Verenigde Naties de Nederlandse regering op de soevereiniteit alsnog over te dragen. Deze verordening mondde in 1949 uit in de Ronde Tafel Conferentie, waar nadere afspraken werden gemaakt over de soevereiniteitsoverdracht. Nieuw-

Guinea werd hiervan overigens uitgezonderd; het streven naar behoud daarvan bood in de volgende jaren nieuw elan aan diegenen die het verlies van Indonesië maar moeilijk konden verkroppen.²⁸

Het ontwerp voor de soevereiniteitsoverdracht werd van 6 tot en met 8 december 1949 in de Tweede Kamer besproken. De sfeer tijdens dit debat, een van de belangrijkste in de Nederlandse geschiedenis, was uiterst gespannen. Kabinet en Kamer stonden onder grote politieke en maatschappelijke druk; de publieke opinie stond bol van de sentimenten en dreigde volgens sommige politici volkomen oververhit te raken. In de vergaderzaal klonk dit bij uitstek door in de geëmotioneerde en van pathos doorspekte tirades van de oppositie, waarbij hard taalgebruik niet werd geschuwd.²⁹

In dit opzicht is het opmerkelijk dat de beraadslagingen slechts door één lijk werden ontsierd; onmiskenbaar had Kamervoorzitter Kortenhorst de beladenheid van het debat goed weten in te schatten. Zoals te verwachten was de veroorzaker afkomstig uit het oppositionele kamp. Het lijk kwam namelijk op naam te staan van Welter, het onafhankelijke Kamerlid dat vóór de oorlog namens de RSKP minister van Koloniën was geweest en zich na 1945 fel reactionair betoonde waar het 'zijn' Indië betrof. Mede uit onvrede met haar koloniale beleid had de gewezen minister zich in 1948 afgesplitst van de KVP, waarna hij als eenling in de Kamer kwam en een eigen partij oprichtte, de Katholieke Nationale Partij.

Op 6 december, de eerste dag van het debat, nam Welter de gelegenheid te baat een laatste strijdrede te houden tegen de soevereiniteitsoverdracht, waarin hij alle vergissingen van de Nederlandse regering van de jaren ervoor nog eens opsomde. Tot de misstanden behoorde in Welters visie ook dat de VN onder Amerikaanse druk partij hadden gekozen voor de Republiek Indonesië. Hij beschuldigde de Amerikanen daarbij van 'very dirty tricks'. Aan het einde van de eerste vergadertermijn kwam voorzitter Kortenhorst terug op Welters uitspraak: 'Deze woorden kunnen misschien in een internationaal gezelschap door de beugel, maar in het Nederlandse parlement kan ik deze woorden, ook al zijn ze in het Engels gezegd, niet toelaatbaar achten.' Hij gaf Welter de gelegenheid 'meer passende woorden' te kiezen. Cynisch repliceerde het Kamerlid: 'Mag ik, als ik very dirty tricks bedoel, zeggen very nice tricks?' De laatste variant kwam in de *Handelingen*.³⁰

Illustratief is ook de woordenwisseling tussen Welter en de voorzitter, die zich afspeelde vlak voordat er op die dag werd geschorst voor de dinerpauze:

De Voorzitter: 'Mag ik de geachte afgevaardigde vragen hoelang hij nog nodig denkt te hebben, zulks met het oog op de schorsing der vergadering?'

Welter (KNP): 'Dan zou ik u willen voorstellen de vergadering te schorsen, Mijnheer de Voorzitter!'

De Voorzitter: 'Tenzij de geachte afgevaardigde binnen 10 minuten klaar zou zijn. Ik doe hem opmerken, dat hij reeds twee uur gesproken heeft.'

Welter: 'Ik heb nog een half uur nodig, Mijnheer de Voorzitter! Het gaat om de ondergang van een Rijk en dan is 2½ uur niet zoveel.'³¹

Ook na 1949 bleef het bestuur in de voormalige koloniën de gemoederen in het parlement bezighouden. Sonoor vertolker van het anti-Soekarno-geluid was, naast Welter, de krasse oud-premier Gerbrandy. Hij was in 1948 voor de ARP in de Kamer gekomen en bleef dit lidmaatschap tot 1959 op tamelijk eigengereide wijze vervullen. Ten aanzien van de Indonesië-politiek ontpopte hij zich onder meer als pleitbezorger voor het Zuid-Molukse eiland Ambon, dat streed voor een eigen, van Soekarno en Indonesië onafhankelijke staat.

In de inleiding van dit boek is al een voorbeeld genoemd van een schrapping die Gerbrandy in dit verband op zijn naam zette: in mei 1950 sprak hij misprijzend over 'Van Mook en zijn trawanten'. Na de ingreep van de Kamer-voorzitter kwam in de *Handelingen* te staan dat – aldus Gerbrandy – 'Van Mook en zijn medewerkers' binnenskamers toezeggingen aan Ambon hadden gedaan, die zij nu niet nakwamen.³²

In maart 1955 kwam Gerbrandy een aantal keren in botsing met de voorzitter tijdens een door hem aangevraagd interpellatiedebat over de verscheping van Molukkers door een Nederlandse maatschappij. Nog voordat Gerbrandy zijn vragen kon stellen, waarschuwde Korttenhorst hem al: hij moest niet proberen 'langs een omweg toch het gehele probleem van Ambon en de Zuid-Molukken bij deze interpellatie onderbrengen'. Het Kamerlid reageerde hierop dat de voorzitter nog niet eens wist hoe hij de vragen wilde gaan inkleden: 'Ik zou zeggen: laat u mij maar even mijn gang gaan' en 'U hebt de hamer bij u om in te grijpen, wanneer het mis gaat'.³³

Natuurlijk vroeg Gerbrandy tijdens het debat toch naar de kwestie, waarbij hij uitgebreid een lans brak voor de Vrije Republiek der Zuid-Molukken. In reactie hierop ging minister-president Drees tijdens zijn repliek ook in op de staatkundige problematiek van de Zuid-Molukken; de visie van de regering kwam erop neer dat de oplossing in elk geval gezocht moest worden binnen de Indonesische republiek. Gerbrandy bedankte de premier voor de beantwoording, 'en dan is het met mijn dankbaarheid volkomen gedaan'. Drees, zo

vond hij, had het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht voor de Zuid-Molukse eilanden 'princiepief prijsgegeven'. De regering had partij gekozen 'tegen Ambon' en vóór 'de in corruptie en in een woestijn van onrecht verzonden Republiek Indonesië'. De hamer viel toen Gerbrandy de president van deze republiek, Soekarno, omschreef als 'de Oosterse Hitler'.³⁴

De Voorzitter: 'Ik moet daar bezwaar tegen maken, want dat staatshoofd zou het, terecht, als een belediging opvatten. Hoe de geachte spreker erover denkt, kan hij zelf beoordelen, maar hier mag het niet worden gezegd.'

Gerbrandy (ARP): 'Ik trek dan het woord in met de mond.'

De Voorzitter: 'Over Uw hart heb ik niets te zeggen.'

Deze discussie bleef buiten de *Handelingen*, evenals de gewraakte omschrijving van de Indonesische president. Als bevriend staatshoofd genoot Soekarno 'bescherming' van de Kamervoorzitter.

Gerbrandy's laatste lijk, een jaar voor hij het parlement verliet, betrof opnieuw een belediging van president Soekarno. Op 5 februari 1958, tijdens de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken, sprak Gerbrandy er schande van dat Soekarno eervol in de Verenigde Staten was ontvangen en daar zelfs een eredoctoraat had ontvangen:

Gerbrandy (ARP): 'Aan deze oorlogsmisdadiger, die honderdduizenden van zijn landgenoten aan Japan heeft geofferd, gaf men een eredoctoraat in de rechten. Ik zelf ben jurist; ik ben hoogleraar in de rechtswetenschap; ik meende, dat deze faculteit nog iets te maken had met gerechtigheid; de visie van de Amerikanen is kennelijk een andere.'

De Voorzitter: 'Ik maak de geachte afgevaardigde erop attent, dat hij het staatshoofd van een bevriende mogendheid heeft betiteld als oorlogsmisdadiger. Ik acht deze uitdrukking niet toelaatbaar.'

Gerbrandy: 'Dan neem ik deze uitdrukking over uw vriend terug, Mijnheer de Voorzitter!'

De Voorzitter: 'Mijn vriend? Hij is het hoofd van een bevriende staat en dus ook uw vriend, als u uzelf tenminste een nationale figuur acht!'

Ook dit opmerkelijke interruptiedebat haalde de *Handelingen* niet. Daarnaast werd de gewraakte kwalificatie 'oorlogsmisdadiger' vervangen door het neutrale 'man'. En passant wist Gerbrandy overigens nog handig gebruik te maken van zijn correctierecht; tijdens het controleren van het stenogram wist hij in deze

passage achter 'de Amerikanen' nog toegevoegd te krijgen: 'vervuld van hun antikolonialisme.'³⁵

Wat hier ten slotte niet onvermeld mag blijven, is de unieke positie die Gerbrandy zichzelf in de parlementaire geschiedenis verwierf door als (fungerend) voorzitter zelf in het lijkendossier opgenomen te worden. Wegens ziekte van Kortenhorst moest Gerbrandy in het najaar van 1955 regelmatig vergaderingen voorzitten. Het incident deed zich voor toen het ARP-lid op 24 november 1955 bij de begrotingsbehandeling van Binnenlandse Zaken op de voorzitterstoel zat. Aan het eind van de beraadslaging bracht Gerbrandy de begroting in stemming. Kennelijk was hij in een jolige bui, want hierna vermelden de *Handelingen*:

De Voorzitter (Gerbrandy): 'Het wetsontwerp is met algemene stemmen aangenomen, met de aantekening dat onze Russische vrienden zich daartegen uitspreken.'

Reuter (CPN): 'Ik protesteer.'

De Voorzitter: 'Onze communistische groep? Is dat goed?'

Reuter: 'Nee, waarom moet u ons anders betitelen?'

De Voorzitter: 'Uw fractie bedoelt u toch?'

Reuter: 'Goed, zegt u dat dan.'³⁶

Gerbrandy maakte hier een voor een Kamervoorzitter zeer ongebruikelijke kwinkslag. De voorzitter behoort, als belichaming van de parlementaire fatsoensnormen die hij moet handhaven, de leden van het parlement slechts op neutrale wijze aan te spreken. In het sporadische geval dat een voorzitter zich hierin enige vrijheden veroorlooft, komt het meestal niet in de *Handelingen* terecht. Dat lijkt ook in dit geval het voornemen te zijn geweest: het in het lijkendossier bewaard gebleven stenogram wekt de indruk dat de term 'Russische vrienden' geschrapt zou gaan worden. Kennelijk is uiteindelijk anders besloten, want de woordenwisseling is in zijn geheel in de *Handelingen* terug te vinden. Dat kan het gevolg zijn geweest van ambtelijke vergeetachtigheid, maar ook van eigenhandig optreden van Gerbrandy – hij was als (waarnemend) Kamervoorzitter immers zelf verantwoordelijk voor de ingreep. Wellicht schiep de ARP'er er wel plezier in als de plagerij tegen de communisten in de officiële verslagen opgenomen werd. De CPN-leden konden Gerbrandy's humor in ieder geval niet waarderen, zo blijkt uit de woordenwisseling.

Ofschoon het hier een bijzonder incident betrof, was het in de dagelijkse praktijk bepaald niet ongewoon dat de CPN en de Kamervoorzitter diametraal

tegenover elkaar stonden. In de ruim achttien jaar van de wederopbouwperiode stonden de communisten alleen al wat betreft ontoelaatbaar geoordeeld taalgebruik op eenzame hoogte. Het lijkendossier bevestigt dat de CPN voortdurend dwarslag, althans vanuit het gezichtspunt van de gevestigde orde. Met 73 lijen was het contrast met de overige partijen groot, ook met de partijen waarmee de CPN de oppositiebanken deelde. Dat de communisten de voorzitter met zo'n grote regelmaat tot het uiterste dreven, hield verband met de politieke positie van de CPN na de bezetting en tijdens de Koude Oorlog.

De CPN – Kou in de lucht

'Versterk die dijk!' Het verkiezingsaffiche van de ARP in 1948 toont een groot rotsmassief dat bescherming moest bieden tegen de hoog opstuwende golven van het communisme.³⁷ Waren de communisten drie jaar tevoren nog als verzetshelden onthaald, nu werden ze weer als staatsvijandig beschouwd.

Rond 1946 werd de CPN nog door een relatief groot deel van de Nederlanders gezien als 'de partij die ons land naar een betere toekomst leidt', zoals de communisten zich in de verkiezingsstrijd afficheerden.³⁸ Reden voor deze aantrekkingskracht was de belangrijke rol die de Nederlandse communisten in de illegaliteit hadden gespeeld. Haar 'oorlogsverleden' leverde de CPN bij de eerste verkiezingen een grote zetelwinst op: de partij behaalde tien procent van de stemmen, destijds goed voor tien vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. De CPN hield de deur naar regeringssamenwerking in eerste instantie wijd open, maar die coöperatieve houding bleek niet wederzijds te zijn: zowel bij de sociaal-democraten als bij de andere partijen hadden de vooroorlogse anticommunistische sentimenten standgehouden. Het gestegen prestige waarmee de communisten uit de bezetting waren gekomen, had daarop nauwelijks een verzachtende werking gehad. Al snel bleek ook dat het landsbelang zoals de CPN dat voor ogen had, niet dat van de gevestigde partijen was. De afwijzing van de Marshallhulp door de CPN was niet in goede aarde gevallen, evenmin als de steun aan een aantal stakingen. Meer stof voor conflicten lag in het volledig afkeuren van de Indonesië-politiek en de onvoorwaardelijke steun aan het optreden van de Sovjet-Unie in het Oostblok.

Naarmate de verwijdering tussen de westerse mogendheden en het oostblok toenam, groeiden ook de spanningen tussen de Nederlandse communisten en de overige partijen. Tijdens de Koude Oorlog verdween het kleine beetje vertrouwen in de vaderlandslievendheid van de CPN als sneeuw voor de zon. De communistische staatsgreep in Praag in 1948, door de CPN hartelijk ver-

welkomd, vormde het startsein voor de onderdrukking van 'het rode gevaar' in eigen land. Voor een verbod van de CPN voelde premier Drees niets, maar hij was wel voorstander van een uitzonderingsbehandeling voor de Nederlandse communisten. Het kabinet trof hiertoe diverse maatregelen: de beweging werd nauwgezet gevolgd door de veiligheidsdiensten, communisten werden uit bepaalde 'kwetsbare' functies geweerd, ambtenaren was het – net als voor de oorlog – verboden lid te zijn van de CPN en de partij kreeg tot midden jaren zestig geen radiozendtijd. De communisten zelf namen intussen steeds hardere standpunten in, wat weer tot nieuwe repressieve maatregelen leidde, met meer communistische agitatie tot gevolg. Zo bevonden beide kampen zich in een vicieuze cirkel, die sterk bepaald werd door de mate waarin het internationale communisme als bedreigend werd ervaren.³⁹

Het zal geen verbazing wekken dat de Koude-Oorlogssfeer ook binnen de muren van de Tweede Kamer meer dan voelbaar was. Nergens werd de eensgezindheid in de strijd tegen het communisme zozeer gedemonstreerd als in de Kamer. Na het verkiezingssucces in 1946 was de CPN met tien Kamerzetels nog een middelgrote fractie, groot genoeg om het werkterrein te verdelen en om op eigen kracht moties en interpellatieverzoeken in te dienen. Bij elke volgende verkiezingen zag de partij haar zeteltal echter teruglopen, terwijl de opstelling van de andere partijen daardoor niet minder afwijzend werd.⁴⁰ De CPN-leden werden per definitie uitgesloten van alle Kamercommissies die zich bewogen op het terrein van defensie, veiligheid en internationale politiek. In de loop van de kabinetten-Drees mochten zij ook aan diverse andere commissies niet (meer) deelnemen. Moties en amendementen van communistische signatuur werden door de andere partijen uit principe verworpen – om ze soms vervolgens in vrijwel ongewijzigde vorm zelf in te dienen en wél aangenomen te zien worden.⁴¹

Minder tastbaar doch net zo voelbaar was de ijzige persoonlijke omgang in de Kamer. De communistische afgevaardigden werden door hun medeleden doorgaans compleet genegeerd. In zijn memoires beschrijft het CPN-Kamerlid Marcus Bakker de kilte die heerste bij zijn inauguratie in 1956. Hij leerde de Tweede Kamer bij deze eerste ontmoeting kennen als 'een orgaan dat je bij het binnentreden eigenlijk al meteen had afgeschreven'. Toen Bakker zijn opwachting maakte voor de gebruikelijke introductie aan de voorzitter voorafgaand aan de zitting, was al gebleken hoe de kaarten waren geschud: Kortenhorst liet het nieuwe Kamerlid tevergeefs wachten op zijn komst. Na de beëdiging bleef ook de gebruikelijke handdruk uit.⁴² Naar aanleiding van zijn eerste parlementaire optreden concludeerde Bakker onomwonden dat de Ka-

mervoorzitter tegen de CPN gekant was. Het jonge Kamerlid hield zijn maidenspeech voor een vrijwel lege zaal: op de eigen fractie na verlieten alle Kamerleden stommelend en luid pratend de zaal, terwijl ze achter de gordijnen doorgingen met kabaal schoppen. Bakker omschreef later beeldend hoe zijn fractiegenoot Wagenaar trachtte verbetering in de situatie te krijgen: 'Gerben Wagenaar beet de voorzitter toe dat hij wel eens voor de orde mocht zorgen en ik riep vanaf de kathedraal: "Laat maar, Gerben, ik roep er wel overheen." Dat moest ook wel, want Kortenhorst was op de hand van de herriemakers.'⁴³

De sociaal-democraten waren het hardnekkigst in hun anticommunistische opstelling: 'Brak er dan al na verloop van tijd hier en daar een laagje ijs tussen je zelf en een confessioneel of liberaal kamerlid, raakten fractiegenoten weer eens aan de praat met mensen met wie ze al jaren in de Kamer zaten', naar het gevoel van Bakker 'bleef het ijs tussen ons (...) en de PVDA-kamerleden op dezelfde onbrekbare dikte'.⁴⁴ Juist vanwege het feit dat beide partijen elkaar in ideologische oorsprong zo na lagen en ook politiek-inhoudelijk het sterkst met elkaar werden geconfronteerd, wilden de sociaal-democraten elke schijn van overeenkomsten met de politiek van de CPN ver van zich werpen. Soms zelfs voerden ze een rechtstreekse concurrentieslag, waarbij de PVDA haar aanhang probeerde te weer te stellen tegen de 'verlokkingen' van het communisme. De sociaal-democraten deden, vaak met steun van de confessionelen, talloze pogingen om de invloed van de CPN te beperken.⁴⁵

Overigens bestonden er ook wel twijfels over de strategie van negeren en isoleren. Begin jaren vijftig was het de liberale voorman Oud die pleitte voor beheersing via de democratische weg. Tijdens een discussie over de deelname van de CPN aan de Kamercommissie voor het herstel na de watersnoodramp redeneerde hij dat de CPN-leden vanzelf een deel van hun kritiek op de parlementaire werkwijze zouden moeten terugnemen, als ze maar vaker aan het woord werden gelaten en toegang kregen tot meer Kamercommissies: 'De leden van de communistische fractie komen zo nog wat duidelijker in hun hemd te staan.' Oud verwachtte dat de aanhang van de CPN alleen maar verder zou afnemen als beter zichtbaar werd op welke manier de partij zich presenteerde. Ook de liberaal maakte echter een ernstig voorbehoud bij de deelname van de CPN aan commissies waarbij de nationale veiligheid direct in het geding was. De meerderheid van de Kamer was hoe dan ook niet te vermurwen en bleef bij haar totale isolationistische opstelling.⁴⁶

Zoals gezegd had de CPN dat *cordon sanitaire* ook aan zichzelf te wijten. Behalve hun politieke stellingname druiste ook het parlementaire optreden van de communisten vaak lijnrecht in tegen dat van de andere leden. Wagenaar,

zelf een van de rouwdouwers in de fractie en verantwoordelijk voor 22 lijken, gaf in de Kamer eens een originele politieke verklaring voor het ongepolijste gedrag van de communisten:

Wij, communisten, spreken harde taal, maar een eerlijke taal. Misschien spreken wij met spel- en stijlfouten en niet een zulk volkomen schoon Nederlands als wij graag zouden willen. De oorzaak daarvan ligt in het feit, dat onze opvoeding over het algemeen het resultaat is van het beschamende onderwijs in ons land, waar het volkskind en wij, communistische afgevaardigden in de openbare lichamen, in het algemeen slechts de lagere school hebben doorlopen.⁴⁷

De afkomst en het opleidingsniveau van de communistische volksvertegenwoordigers zijn zeker van invloed geweest op hun optreden in de Kamer, maar de obstinate houding kwam toch in de eerste plaats voort uit ideologische overwegingen. Het parlementaire werk nam na de oorlog nog een ondergeschikte plaats in binnen de communistische beweging. In een pamflet ter gelegenheid van de verkiezingen van 1952 werd benadrukt dat de strijd van de fractie onverbrekkelijk verbonden bleef met de strijd van het volk buiten het parlement.⁴⁸ De communisten stonden achter de Nederlandse parlementaire democratie – sterker nog: ze zagen zichzelf als de enige werkelijke hoeders van het democratische bestel. Ze waren er echter óók heilig van overtuigd dat de dominantie van de bourgeoisie het bestaande bestel ondermijnende en de volksvertegenwoordiging in feite had gereduceerd tot een schijnvertoning.⁴⁹

De waardering voor het Kamerwerk zelf verschilde per fractielid. De Groot, de algemeen secretaris en feitelijke leider van de partij, was het toonbeeld van een communist met grote minachting voor de vertegenwoordigde lichamen. Hij zag het parlement vooral als spreektribune; veel meer kon dat 'knekelhuis', zoals hij de Tweede Kamer schertsend betitelde, niet betekenen. De communisten hadden zijns inziens belangrijker zaken te doen dan mee te draaien in deze egocentrische carrousel van de bezittende klasse.⁵⁰ De Groot vertoonde zich dan ook het liefst zo min mogelijk in de Tweede Kamer, in tegenstelling tot een andere vooraanstaande cpn'er, Henk Gortzak.

Gortzak schaarde zich, tot ergernis van De Groot, achter de meer algemeen heersende visie dat Kamerleden een verantwoordelijkheid hadden tegenover de kiezer, wiens belangen behartigd dienden te worden als dank voor het geschonken vertrouwen.⁵¹ Het werk in de volksvertegenwoordiging vormde volgens Gortzak een belangrijke aanvulling op de buitenparlementaire acties

van de CPN, vooral omdat de parlementariërs de geluiden van de kiezer versterkt konden overbrengen aan de regering. Hij voelde zich om die reden sterk aangetrokken tot het parlementaire spel, net als sommigen van zijn medeleden. Zij beseften dat maximale deelname was vereist om enige invloed te kunnen uitoefenen.⁵² Dat betekende niet dat Gortzak nooit problemen had met de Kamervoorzitter: met negentien schrappingen in tien jaar tijd stond hij hoog genoteerd op de lijst van naoorlogse lijkredenaars.⁵³

Als Indonesië op de parlementaire agenda stond, kon men op voorhand communistische agitatie verwachten. Zo had Gortzak in februari 1949 een aanvaring met het PVDA-Kamerlid Goedhart. De CPN'er verweet Goedhart dat hij eerder die maand nog niet had willen spreken over misdragingen van Nederlandse militairen in Indonesië, bijvoorbeeld bij de tweede 'polititionele actie', maar dat hij dat nu wel deed. Gortzak veronderstelde dat 'de communistische verontwaardiging' daarover nodig was geweest om de PVDA'er van mening te doen veranderen: 'huichelarij' van Goedhart, vond de CPN'er. Bij dat woord viel de hamer van voorzitter Kortenhorst. Pas na enig morren nam Gortzak het woord terug, naar zijn zeggen omdat 'men hier nu eenmaal een aap geen aap mag noemen'. In plaats daarvan kwam in de *Handelingen* te staan dat Goedhart volgens Gortzak van 'een bijzondere geslepenheid bezeten' was.⁵⁴ Het betrof hier geen incident; het verhoudingsgewijs grote aantal schrappingen van de CPN wijst uit dat Gortzak en de zijnen lang niet altijd speelden volgens de regels van het spel.

Al in het najaar van 1945, toen de Tweede Kamer in afwachting van de eerste naoorlogse verkiezingen nog niet op volle kracht kon werken, vond de eerste borsing met de voorzitter plaats. In oktober 1945 klaagde Effendi in een interpellatiedebat over de gezagsproblemen in Indonesië. De CPN'er verpakte zijn boodschap weinig anders dan in de jaren dertig. De Nederlandse regering maakte zich schuldig aan 'koloniale manoeuvres' (in het verslag vervangen door: 'koloniale handelingen') en de Engelse regering, nauw betrokken bij de ordehandhaving op de Indische archipel, was getuige haar 'dubbelhartige politiek' (bijvoeglijk naamwoord in de *Handelingen* geschrapt) geen haar beter. Deze verwijtende woorden behoorden tot Effendi's laatste parlementaire wapenfeiten. Kort hierop zou de Indonesiër wegens onenigheid met de leiding uit de partij worden gestoten.

Het afwijkende standpunt dat de communisten er ten aanzien van het koloniale vraagstuk op nahielden – en de wijze waarop zij dat verkondigden – speelde hen in deze periode vaak parten.⁵⁵ Voorzitter Kortenhorst luisterde dan ook met argwaan naar de bijdragen van de communistische fractieleden,

alert op overdadig dissidente en opruiende geluiden. Deze verhoogde waakzaamheid bleek bijvoorbeeld in oktober 1946, tijdens het Kamerdebat over een grondwetswijziging die het mogelijk moest maken dienstplichtigen uit te zenden naar de archipel. Algemeen bekend was dat de communisten fel tegen de dienstplicht waren, en niemand keek dan ook vreemd op toen zij zich tegen het voorstel verklaarden. De CPN was van mening dat de Grondwet, om precies te zijn artikel 192, geïnterpreteerd moest worden als een verbod op een dergelijke inzet van dienstplichtigen.

Dat de regering dit artikel nu beoogde te schrappen, legde de partij op weinig subtiële wijze uit als bewijs voor ongrondwettelijk handelen: de communistische afgevaardigde B.J. Stokvis fulmineerde dat de uitzending van militairen 'niets anders dan een cynische grondwetsverkrachting' was. Deze uitspraak was voor voorzitter Kortenhorst voldoende aanleiding voor een ingreep. Stokvis' reactie op zijn verzoek deze woorden terug te nemen, was even veelzeggend: 'Ongaarne, Mijnheer de Voorzitter!' In de *Handelingen* kwam te staan dat Stokvis had gemeend dat er sprake was van een 'ontoelaatbare afwijking van de duidelijk gestelde bewoordingen van een grondwetsbepaling'. De communist mocht later in zijn bijdrage overigens weer wel zeggen: 'Deze Regeering schendt de Grondwet (...) en schroomt niet aan te kondigen dat zij die Grondwetsschennis zal voortzetten.' Zoals vaker kon de communist dus, ondanks een schrapping, meer dan duidelijk maken wat zijn mening was.⁵⁶

Een bijzonder beladen debat over Indonesië vond plaats op 20 december 1948, een dag na het begin van de tweede 'politieele actie'. Namens de regering zou Drees een verklaring afleggen over de jongste gebeurtenissen in Indonesië. Het was druk en onrustig in en rond het Kamergebouw; de gangen rond de vergaderzaal werden tijdens de vergadering bewaakt door de politie. Vierennegentig van de honderd Kamerleden luisterden naar de verklaring, die een aantal keer werd onderbroken door protesten vanaf de publieke tribune. In deze verhitte sfeer gooide de CPN graag extra olie op het vuur. De Groot was zelf naar de Kamer gekomen om het regeringsbeleid te kritiseren en diende een motie in met de oproep tot een onmiddellijk staakt-het-vuren. De CPN-leider kondigde aan dat de communisten niet zouden rusten tot alle Nederlandse gezinnen hun zonen en vaders weer terug hadden en de vrijheid van Indonesië een feit was.

Wij beloven hun, wij zweren hun, dat zij er van overtuigd kunnen zijn, dat de slachtoffers van deze fascistische oorlog in de koloniën gewroken zullen worden, zoals de slachtoffers van andere fascistische oorlogen werden

Boven: V.l.n.r. de Kamervoorzitters Ruijs de Beerenbrouck, Aalberse en Van Schaik.
[Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen]

Onder: Bijzondere collegialiteit toont deze foto uit de *Katholieke Illustratie* van december 1937.
Het bijschrift luidde: 'Antipoden, Colijn (!) vriendelijk in gesprek met den chef der
communistische partij, den heer de Visser, achter wien een andere "extremist"
de nsb-cr de heer Woudenberg.' [Spaarnestad Fotoarchief]

Boven: De revolutionair-socialist Sneevliet wandelt over het Binnenhof, 1937. [IISG]

Onder: De NSB'er Rost van Tonningen. [Spaarnestad Fotoarchief]

Boven: Op 10 maart 1955 vond de eerste integrale televisie-uitzending van een Kamerdebat plaats.

Op de agenda stond nota bene het regeringsbeleid inzake de televisie. Geheel links op de foto Kamervoorzitter Kortenhorst. [Haags Gemeentearchief]

Onder: C.P.N.-fractievoorzitter Bakker voert het woord in april 1965; Kamervoorzitter Van Thiel kijkt geamuseerd toe. [ANP-Photo]

Boven: Kamervoorzitter Vondeling, 1977. [CPG, Nijmegen]

Onder: Boer Koekoek geeft zijn mening over de regeringsverklaring van het kabinet-Van Agt, januari 1978. [ANP-Photo]

Boven: PvdA-Kamerlid Van Dam (l) in overleg met voorzitter Dolman, november 1980.
[Nationaal Archief]

Onder: 16 september 1982. Het CP-lid Janmaat legt de eed af, staande voor het driemansbankje dat voor hem is gereserveerd. [ANP-Photo]

Boven: Kamervoorzitter Dolman, 1981. [WFA, Den Haag]

Onder: Kamervoorzitter Deetman, 1990. [WFA, Den Haag]

Boven: Kamervoorzitter Bukman, 1998. [wfa, Den Haag]

Onder: Kamervoorzitter Weisglas (l) in gesprek met zijn voorganger Van Nieuwenhoven, 2004. [Roel Dijkstra Fotografic]

gewroken en dat zij, die de verantwoordelijkheid voor deze misdaad dragen, hun straf niet zullen ontfopen.

In de golf van kritiek waarmee De Groot de regering overspoelde, was de expliciete beschuldiging van een misdaad de druppel die de emmer deed overlopen: Kortenhorst greep in en liet de eerste drie letters van het woord 'misdad' schrappen. De Groots bijdrage was doordrenkt van veronderstellingen dat de regering te kwader trouw handelde, en op dit punt hield de Kamervoorzitter de teugels strak.⁵⁷ Té strak, volgens de communisten: De Groot klaagde met enige regelmaat over 'het dwangbuis van het parlementair vocabulaire'.⁵⁸

Zo ook in februari 1949, toen hij bij de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken opnieuw het woord voerde over de Indonesische kwestie. De toon van het debat was al gezet door de PVDA, die bij monde van fractievoorzitter Van der Goes van Naters fel van leer trok tegen de communistische agitatie in de Republiek. Op een ander terrein had Van der Goes in dezelfde vergadering samen met de woordvoerders van de confessionele partijen en de VVD bovendien een motie ingediend, en wel over de oprichting van de Raad van Europa – een nog steeds bestaande organisatie die zich inzet voor de bescherming van de mensenrechten in haar lidstaten.

Het was De Groot volledig in het verkeerde keelgat geschoten dat Van der Goes een lans brak voor de oprichting van deze organisatie. Dit paste toch niet bij de mensenrechtenschendingen in Indonesië die de PVDA en de andere partijen elke dag weer lieten gebeuren?

De Groot (CPN): 'Deze mensen hebben het initiatief genomen om zich hier op te werpen als een soort van kruisridders ter beveiliging van de volkeren tegen godsdienstvervolgung. Deze mensen hebben woorden in de mond genomen over mensenrechten, die zij dagelijks vertrappen!'

Dit liet Van der Goes van Naters zich niet zeggen; hij suggereerde op zijn beurt dat de communist voor zijn bijdrage aan het debat rechtstreeks instructies uit Moskou had gekregen. Mogelijk gealarmeerd door deze interventie besloot de voorzitter De Groot aan het einde van zijn rede tot de orde te roepen:

De Voorzitter: 'Ik zou de geachte afgevaardigde de heer De Groot even een vraag willen stellen. Ik heb uit zijn mond genoteerd, dat "mensen woorden in de mond nemen over mensenrechten, die zij dagelijks vertrappen". Ik

zou de geachte afgevaardigde willen vragen, of hij met die mensen zijn geachte medeleden bedoelt. Indien dat het geval was, zou ik het als een belediging moeten aanmerken en het niet kunnen laten doorgaan. Wat is de bedoeling van de geachte afgevaardigde?’

De Groot: ‘Ik heb in geen geval enige belediging van mede-afgevaardigden in de zin gehad. Daarom ben ik bereid, wanneer u meent, dat het in mijn woorden ligt, deze te wijzigen. Ik moet er te zelfder wel tegen protesteren dat, terwijl u de eer van de afgevaardigden hier verdedigt, wat volkomen uw recht en ook uw plicht is, u onze eer herhaaldelijk in dit debat laat beledigen, zoals nu nog door de heer Goes van Naters, die beweert dat ik op instructies handel en instructies krijg.’

Deze hele discussie kwam niet in de *Handelingen* terecht; in plaats van de beledigende uitdrukking van De Groot staat daar vermeld dat de Kamerleden het hadden ‘gewaagd, de mensenrechten in de mond te nemen, terwijl zij er zich niet tegen verzetten, dat die rechten in Indonesië met voeten worden getreden’.⁵⁹

Behalve voor het protest van De Groot is dit citaat kenmerkend voor de wijze waarop Kortenhorst de CPN benaderde. Waar het de inbreng van de communisten betrof, was de politieke strijd niet zo vrij als de voorzitter zelf graag wilde doen geloven. Zeker aan het begin van zijn voorzitterschap, rond het ontstaan van de Koude Oorlog, hield Kortenhorst zich aan een strikte naleving van de regels. Meer dan zijn voorganger Van Schaik trad Kortenhorst daarbij in discussie met de communisten. Hij probeerde de motieven achter hun optreden en uitlatingen te achterhalen, om op grond daarvan min of meer beargumenteerd te kunnen ingrijpen.

Dikwijls was de presentatie en spreekstijl van de communisten echter al zo tegendraads dat de kennelijke bedoeling er weinig toe deed – of weinig te raden overliet. Net als in de jaren dertig zetten de CPN-afgevaardigden soms doelbewust in op de ordemaatregelen van de voorzitter, op de schrapbepaling in het bijzonder. Bakker gaf dat ook ruiterlijk toe: ‘Ik gebruikte nog wel eens termen die, zeker in die tijd, minder gangbaar waren in de Kamer en eerlijk gezegd was het ook wel een leuke sport om te zien tot hoever je kon gaan, en of je een tweede keer niet iets kon zeggen dat daarvoor verboden was geweest.’ Soms had Bakker zelfs al een synoniem in de kantlijn van zijn speech genoteerd (‘vaak nog erger dan het eerst gebruikte woord’), omdat hij de hamerslag had verwacht.⁶⁰

Zo gebeurde het eind 1960 dat De Groot door een zeer geïrriteerde Kortenhorst werd afgehamerd omdat hij de psp'er Lankhorst 'parlementair cretinisme' toeschreef, een duur woord voor wat volgens de voorzitter betrekking had op 'een kropmens, een stommerik, een botterik, een stompzinnige, een stommeling en een verstomping'. Naar alle waarschijnlijkheid cynisch bedoeld, stelde de voorzitter dat het in strijd was 'met de parlementaire gewoonten *zelfs* een pacifistisch-socialistische afgevaardigde dit naar het hoofd te slingeren'. De woorden werden geschraapt. In de *Handelingen* kwam te staan dat Lankhorst werkte met 'weet ik welke fijne "Klügelei"-strategie' (hetgeen zoveel betekent als haarkloverij).⁶¹ Vergenoegd stelde CPN-collega Bakker vast dat hij de uitdrukking 'parlementair cretinisme' drie maanden later wel ongestraft kon gebruiken, zonder dat Kortenhorst daar iets bijzonders aan vond. Wat Bakker echter niet vermeldt, is dat hij deze woorden citeerde in een verder weinig opwindend betoog.⁶² De Groots directe belediging van Lankhorst daarentegen maakte deel uit van een verhitte redevoering tijdens de begrotingsbehandelingen. Het waren vooral deze omstandigheden die de voorzitter deden ingrijpen – en waarschijnlijk niet, zoals Bakker gekscherend vermoedde, omdat Kortenhorst dit soort incidentjes als een prettige verlevendiging van zijn vaak zo saaie voorzitterswerk beschouwde.⁶³

Minstens even duidelijk als bij het koloniale vraagstuk kwamen de tegenstellingen tussen de CPN en de rest van de Kamer tot uiting wanneer het communisme zélf onderwerp van debat was. Grote vraag voor de gevestigde partijen was welke kant de Nederlandse communisten zouden kiezen, mocht het tot een gewapende strijd met de Sovjet-Unie komen. De dreiging gold niet zozeer het voortbestaan van het democratische staatsbestel, maar de rust en veiligheid binnen de Nederlandse staat. In het kader van de sociaal-economische wederopbouw van Nederland achtte de regering met name de arbeidsrust – dat wil zeggen een stabiele verhouding tussen werkgevers en werknemers – van groot belang.⁶⁴

Tijdens debatten over anticommunistische maatregelen liet de CPN zich logischerwijs van haar felste kant zien. Een van de hoogtepunten in de confrontatie was de beraadslaging over de lijst van voor ambtenaren verboden organisaties. Naar eigen zeggen rekende de regering hier alle communistische organisaties toe, omdat deze streefden naar een totalitair staatsbestel naar sovjetrichtlijnen en zij vrijwel geen enkel middel schuwden om dat doel te bereiken. Doorn in het oog van Drees was de door de communisten gedomineerde Eenheids Vakcentrale (EVC), die zou aansporen tot sabotageacties op de werkvloer. Uit protest tegen het ambtenarenverbod vroeg de CPN in februari

1952 een interpellatie aan. Vanzelfsprekend uitte fractieleider Wagenaar zijn ongenoegen over het heersende anticommunisme. In zijn ogen had het regeringsbeleid verdacht veel weg van de haatcampagne die de beruchte senator Joseph McCarthy in de Verenigde Staten voerde. Hij wilde bovendien de beweringen over het opruiende gedrag van de EVC bewezen zien. Wagenaar was zo vrij op voorhand al een gevolgtrekking te maken: 'Wanneer het niet waar wordt gemaakt, vertelt de Minister-President in dit opzicht leugens.' Een CPN-lid mocht zo vrij niet zijn, wist Wagenaar zelf ongetwijfeld ook. De voorzitter wilde de communist indammen en vond het ontoelaatbaar de premier in deze bewoordingen van leugens te betichten; in de *Handelingen* kwam enigszins afgezwakt te staan dat Drees 'bewust onwaarheid verkondigd' had.⁶⁵

Deze en soortgelijke incidenten van onparlementair taalgebruik waren onmiskenbaar een uitwerking van de gespannen onderlinge verhoudingen. Het is opvallend hoezeer de ontwikkelingen in het karakter van de Koude Oorlog zich weerspiegelden in het lijkendossier. Tijdens de koudste jaren van de vijandigheid, tussen 1948 en 1952, vonden ook de meeste schrappingen plaats.⁶⁶ Terwijl de communistische dreiging deze jaren in het brandpunt van de belangstelling stond, gedroeg de CPN zich doelbewust tegendraads en insinuerend – zeker waar het belangrijke politieke kwesties betrof. Nadrukkelijke steunbetuiging aan het sovjetregime, zoals in 1948, is hiervan slechts een voorbeeld. Uit het lijkendossier blijkt hoe de fractieleden regelmatig over de grens van het toelaatbare gingen door onverhuld beschuldigingen te uiten, door persoonlijk te beledigen en door te proberen de parlementaire immuniteit tot her uiterste op te rekken. Vergeleken met de periode vóór de Tweede Wereldoorlog was er in dat opzicht weinig veranderd. Als er op grond van de schrappingen een verandering geconstateerd kan worden in de communistische uitingen, dan is het dat het verbale geweld zich meer toespitste op praktische politieke problemen en vijanden, en wat minder onversneden revolutionair getint was.

Anderzijds moet het optreden van de communistische fractie ook vanuit het defensief begrepen worden. Immers, de andere partijen waren op hun beurt doelbewust gericht op het marginaliseren van de CPN. De strijd met de voorzittershamer past bij het beeld dat de partij in deze jaren van alle kanten werd bestreden, maar niet altijd met een open vizier. Een uitsluitend directe bestrijding van de CPN stuitte namelijk al snel op de beperkingen die de democratische grondrechten oplegden. Dit was reeds gebleken bij de discussie over anticommunistische maatregelen, toen de regering en de Tweede Kamer

maar moeizaam tot overeenstemming kwamen over de vraag hoever de overheidsbemoeienis mocht gaan.⁶⁷

Als er in de Kamer al op de CPN werd gereageerd, was de gelijkstelling van communisme en fascisme een veelgebruikte kapstok. Het was een bestrijding in simpele beelden: Stalin was net zo'n staatsgevaarlijk leider als Hitler en de communistische dreiging deed niet onder voor de nazistische.⁶⁸ Vaak waren het weinig subtiële, soms zelfs ronduit beledigende toespelingen die – in vergelijking met de meeste schrappingen – 'onparlementair' genoemd zouden kunnen worden. Toch liet de Kamervoorzitter dergelijke uitspraken onbestraft, althans: ze werden niet uit de *Handelingen* geweerd.⁶⁹ De gedachte hierachter was waarschijnlijk dat de communistische Kamerleden zich direct tijdens het debat konden verdedigen. Deze redenering leek Kortenhorst steeds vaker te volgen, te meer omdat de CPN zich op haar beurt ook niet onbetuigd liet; vrijwel elke redevoering bevatte wel een zinspeling op het vermeende fascistische karakter van de Nederlandse overheid.⁷⁰ Tijdens de Algemene Beschoouwingen in 1951 sprak de communist Jan Haken bijvoorbeeld over de 'brutale moed' van de PVDA om de communisten met NSB'ers te vergelijken. De voorzitter greep hierbij alleen in voor het gebruik van het bijvoegelijk naamwoord 'brutale', dat werd geschrapt.

Zo bezien toont het lijkendossier ook dat er veel wél gezegd mocht worden. De Kamervoorzitters probeerden het optreden van de communisten zoveel mogelijk te reguleren, maar Van Schaik en vooral Kortenhorst lieten ook veel passeren. Ze konden ook moeilijk anders, wilden ze de grenzen van hun functie als politiek neutrale scheidsrechter niet overschrijden. Ook fysiek-praktische beperkingen speelden hierbij een rol: een voorzitter kon nu eenmaal niet alles horen. De oplettendheid van de voorzitter werd bijvoorbeeld onvermijdelijk medebepaald door het volume en de toonhoogte bij de spreker. Dit alles liet echter onverlet dat de Kamervoorzitter, onder andere via het instrument van het schrappen, een bijdrage leverde aan de bestrijding van het communisme door de speelruimte van de CPN-afgevaardigden te beperken. Hij bood de communisten geen kans om het parlementaire debat naar hun hand te zetten.⁷¹ Door middel van de ordehandhaving werd zodoende het isolement én de uitzonderingspositie van de CPN in het parlement benadrukt.

In het midden van de jaren vijftig werd de opstelling tegenover het communisme wat genuanceerder.⁷² Dat had alles te maken met het veranderde karakter van de Koude Oorlog: de communistische dreiging was wat afgenomen doordat de verwachte aanval vanuit het Oosten uitbleef en doordat Stalin in 1953 was gestorven. De CPN bleef op zichzelf wel een geïsoleerde en – vooral wat betreft

politieke steun – gediscrimineerde fractie, maar een erg strakke beteugeling tegen het communistische optreden in de Kamer was minder noodzakelijk geworden – iets wat zich weerspiegelt in het afnemende aantal lijken. Dit had, behalve met verminderde internationale spanningen, ook te maken met het feit dat de positie van de Nederlandse communisten ernstig verzwakt raakte: in 1958 hadden interne strubbelingen geleid tot een splitsing tussen de communistische partij van De Groot en een groep met Gortzak, Wagenaar en drie andere leden. Geen van beide groeperingen profiteerde hiervan; de rode aanhang daalde tot onder vooroorlogs peil en de CPN viel bij de verkiezingen van 1959 verder terug van zeven naar drie zetels. Daar kwam bij dat een aantal van haar politieke speerpunten minder gevoelig waren komen te liggen: de Indonesië-kwestie was op de politieke agenda naar achteren geschoven; het ging sociaal-economisch bergopwaarts met Nederland en de parlementaire democratie leek stevig overeind te staan.⁷³

Aan het einde van de jaren vijftig konden de communistische parlementariërs kortom nauwelijks nog een vuist maken. Als het aan de gevestigde politiek lag, bleef dat zo; het zou nog jaren duren voordat de CPN een eigen 'niche' in het parlement werd gegund.

Ontoelaatbaar taalgebruik sinds de jaren zestig

In zijn oudejaarsconference van 1966 had Wim Kan een welgemeend advies aan 'onze meest geliefde geachte afgevaardigde in de Tweede Kamer'. In het liedje *Kom Koekoek* raadde hij de voorman van de Boerenpartij aan om diens oude stiel op te pakken. Zijn missie in de Kamer was onbegonnen werk, oordeelde de cabaretier. Door weer boer te worden zou het Kamerlid zichzelf veel ergernissen kunnen besparen:

Rotzooi is onvermijdelijk,
laat ze d'r gang maar gaan,
kom Koekoek,
ga naar huis, kalm aan.
De koetjes weer melken,
's morgens weer elke
dag vroeg op;
nooit meer die Kamer,
Van Thiel met die hamer –
klerejob!¹

De luisteraar op oudejaarsavond 1966 werd nog eens herinnerd aan de talloze keren dat Koekoek en zijn fractiegenoten met de Kamervoorzitter in de clinch hadden gelegen. De Boerenpartij was in de periode na 1963 een van de twee hofleveranciers van het lijkendossier, dat tussen het einde van het voorzitterschap van Kortenhorst in 1963 en de afschaffing van de schrapbepaling in 2001 aangroeide met nog exact vijftig lijken. De andere topscorer, in het midden van de jaren tachtig, was de Centruumpartij (en haar opvolger, de Centrumdemocraten). Het optreden en de doelstellingen van deze twee partijen brachten hen onvermijdelijk en vaak ook vrijwillig in botsing met de parlementaire regels. In dit opzicht namen de Boerenpartij en de CP/CD de rol over van de communisten, die zich in vergelijking met de jaren vóór en direct na de Tweede

Wereldoorlog steeds minder dissident opstelden, ofschoon zij een constante factor in het lijkendossier bleven. De sgr, in de jaren dertig fel optredend, had haar sterk oppositionele houding in de naoorlogse jaren afgelegd: zij stelde zich steeds gouvernementeler op en kreeg mede hierdoor vanaf de jaren zestig geen lijk meer op haar naam.

De Kamervoorzitters vanaf 1963

Onder het bijna tien jaar durende voorzitterschap van Van Thiel, van 1963 tot 1972, zette het parlement de eerste stappen in de richting van een meer open en informele sfeer. Bij de aanvaarding van zijn functie had de Brabantse katholiek al duidelijk gemaakt dat hij zich 'deviaties' zou veroorloven; de nieuwe voorzitter wenste minder ceremonieel en meer levendigheid in het debat. Zo vervulde hij zelf het traditionele rokkostuum voor een pak, gaf de televisiecamera vaker toegang tot de vergaderzaal en liet speciale microfoons plaatsen om interrupties te bevorderen.² Kenmerkend was ook de grondige herziening van het Reglement van Orde die in 1966 onder Van Thiels leiding plaatsvond. Het nieuwe reglement bevatte meer precieze voorschriften voor de plenaire vergadering, waarvan een aantal voor een aansprekender debat moest zorgen. 'Omdat de Kamer dodelijke eentonigheid moet vermijden'³ deed Van Thiel samen met ondervoorzitter J. Bommer ook een poging om een voorleesverbod in te stellen, maar dit kreeg onvoldoende steun.⁴

Van Thiel had de sterke overtuiging dat het parlement de openbaarheid moest aandurven. Het Binnenhof werd steeds toegankelijker voor publiek, pers en actiegroepen, die elk op hun eigen manier de kloof tussen parlement en kiezer verkleinden. Maar de snel toenemende openbaarheid maakte het voorzitterschap er, zeker in de woelige jaren zestig van polarisatie en politieke desintegratie, niet gemakkelijker op. Van Thiel diende meer dan zijn voorgangers rekening te houden met de uitstraling van het parlement in de media. Vanaf de tribune waren de ogen én de camera's op de Kamer gericht. Niet alle leden beschikten over de zelfdiscipline om daarmee om te gaan en hun werk onverstoorbaar voort te zetten – laat staan dat ze virtuoze televisiepersoonlijkheden waren. Doordat alles via de televisie werd uitvergroot, ontstond soms het beeld dat de Kamer meer als theater fungeerde dan als vergaderzaal.⁵

Deze groeiende media-aandacht voor gebeurtenissen in het parlement maakte ook de ordehandhaving lastiger. In het eerste hoofdstuk kwam al aan de orde dat de argumenten voor het nemen van strafmaatregelen, zoals het schrappen van woorden, langzamerhand verschoven. Wat had het immers nog voor zin

om beledigende, opruiende of geheimschendende uitlatingen buiten de *Handelingen* te houden, als ze al in de huiskamer waren gehoord? Deze verschuiving vormde, in combinatie met Van Thiels vaderlijke persoonlijkheid en politieke *Fingerspitzengefühl*, een belangrijke verklaring voor het feit dat het aantal schrappingen verder afnam: Van Thiel verwees in deze turbulente overgangsperiode slechts twintig uitspraken naar het lijkendossier, aanzienlijk minder dan zijn voorgangers.⁶

Dir betekende niet dat Van Thiel tijdens de vergaderingen geen kind had aan zijn medeleden. Anders dan Van Schaik en Kortenhorst moest hij werken met een grotendeels onervaren parlement. In 1963 was de vooroorlogse generatie van politieke leiders geheel verdwenen, en sindsdien waren vrijwel alle fracties al een of meerdere keren van voorman gewisseld. Ook de omloopsnelheid van de overige Kamerleden was hoog; oude partijen vernieuwden hun gelederen en nieuwe partijen brachten vers bloed in de Tweede Kamer.⁷ Als voorzitter werd Van Thiel geacht richting te geven in deze nieuwe situatie. Het was immers zijn taak de Kamer, ondanks haar sterk gewijzigde samenstelling en de minder stabiele politieke verhoudingen, productief en leefbaar te houden. Afgaande op de woorden die bij zijn afscheid in 1972 werden gesproken, leek hij in ieder geval in dat laatste geslaagd te zijn: Van Thiel werd geroemd om zijn streven naar functionaliteit en, vanwege zijn jarenlange ervaring, zijn rol als bindende factor in de tegenstellingen die onvermijdelijk in de volksvertegenwoordiging bestonden.⁸

De onder Van Thiel ingezette ontwikkeling naar een steeds actiever en omvangrijker politiek bedrijf ging door in de jaren zeventig. 'De politiek' had een grotere reikwijdte gekregen en bleef niet meer alleen beperkt tot de staat, het parlement en de partij; de burger was mondiger geworden en verlangde een stem in de politieke besluitvormingsprocessen.⁹ Of zoals Gerard Reve dit nieuwe tijdperk in een gedicht schetste: 'elke ongewassen aap die met een bord: dat hij vóór dit, of tegen dat is, het verkeer verspert, ziet 's avonds reeds zijn smoel op de tee vee'.¹⁰

Vanaf eind 1972 werd de Tweede Kamer op het goede spoor gehouden door de ervaren sociaal-democraat Anne Vondeling. De pvda had als grootste partij de hamer mogen overnemen van de kvp, waarmee de vijftig jaar lange katholieke hegemonie ten aanzien van het voorzitterschap werd beëindigd. Zowel politiek als persoonlijk betekende de benoeming van Vondeling een stijlbreuk; hij was als steile Fries van een compleet andere signatuur dan zijn joviale bourgondisch-katholieke voorganger. Vondeling zelf was de laatste dat te ontkennen: 'De zwier en losheid van Van Thiel zal ik niet hebben. Ik ben van nature wat

strakker en ik ben qua opleiding en karakter nogal gesteld op een efficiënte werkwijze.¹¹ In de ruim zeven jaar dat hij de Kamer presideerde, keerde dan ook iets van de formele omgang weer terug. Aan overbodige franje had de PVDA'er desalniettemin een hekel; de sociaal-democraat hield alleen van 'zinnol' decorum.¹²

Maar hoezeer de nieuwe Kamervoorzitter ook zijn eigen stijl inbracht, Vondelings uitgangspunt was gelijk aan dat van zijn voorgangers: hij wilde de positie van het parlement verstevigen en het zo goed mogelijk laten functioneren. De gewezen minister en fractievoorzitter zag de mogelijkheden tot verbeteringen in een voortgaande professionalisering van het Kamerbedrijf. Vondeling wenste vooral meer systematiek in de dagelijkse parlementaire werkzaamheden. Dit strekte zich uit van het stipt naleven van het reglement tot het verkorten van de spreektijden en het scheppen van orde in de debatten. De voorzittershamer hanteerde hij volgens tijdgenoten onpartijdig, maar ook streng en gedecideerd. Hij was een bekwame regisseur en hield zich strikt aan de ordemaatregelen die hem ter beschikking stonden.

Voor het nauwgezet vastleggen van gedragscodes voor politici voelde Vondeling niettemin weinig.¹³ Met richtlijnen zou het wantrouwen tegenover de politiek alleen maar kunnen toenemen, zo concludeerde hij in zijn *Schijn des kwaads. Bespiegelingen over gedragsregels van politici* (1978). In deze uitgebreide beschouwing over de zin en onzin van geschreven regels stelde de voorzitter zich op het standpunt dat de partijen grotendeels zelf verantwoordelijk zijn voor de gedragingen van hun afgevaardigden. Tijdens parlementaire vergaderingen achtte Vondeling het Reglement van Orde voldoende om te voorkomen dat leden over de schreef gingen. Bovendien meende hij dat de controle tussen Kamerleden onderling en van de kant van de pers sterk genoeg was: 'Juist omdat in toenemende mate persoonlijke misdragingen met naam en toenaam worden gesignaleerd (...) is het volksgericht vrijwel verzekerd. En is dat eigenlijk niet een kenmerk van een volwassen parlementaire democratie?'¹⁴

Wie twijfelde aan de werkwijze van de parlementaire democratie, had aan Vondeling kortom een geduchte tegenstander. Wel leverden Vondelings docerende spreektrant en moraliserende houding hem bij sommigen het imago op van een 'schoolmeester': bij zijn afscheid als Kamervoorzitter werd gemoreerd hoe Vondeling vanuit zijn werkkamer op het raam pleegde te kloppen om Kamerleden op de daaronder gelegen parkeerplaats tot spoed te manen omdat anders het quorum van de vergadering gevaar liep.¹⁵

Vondelings partijgenoot D. Dolman (PVDA), die de voorzittershamer in 1979 overnam, had sterk de neiging van de bestaande situatie uit te gaan. Hij concludeerde dat de tijdgeest zich weerspiegelde in het parlement en dat het de taak van de voorzitter was die sfeer aan te voelen en ernaar te handelen. Terugkijkend op zijn tienjarige periode als Kamervoorzitter was Dolman van mening dat in zijn tijd de sfeer 'meer ontspannen' was, waardoor het handhaven van de orde ook weinig problemen opleverde.¹⁶ Helemaal volledig is dit beeld echter niet. In de jaren tachtig zaten er veel partijen in het parlement, waaronder sinds 1982 de omstreken extreem-rechtse fractie van Hans Janmaat. Daar komt bij dat Dolman, ondanks die relatief 'ontspannen sfeer', alom bekendstond als een strenge voorzitter. Hij was bijzonder gevoelig voor Kamerleden die zich niet wensten te gedragen naar de regels van het parlement. In zijn eigen woorden:

Als we geen revolutie willen – en dat willen we niet – dan zijn we aange-
wezen op een ordelijke gedachtewisseling. Dat geldt ook voor partijen die
liever rotzooi willen schoppen. Rotzooi wordt niet getolereerd, dus als ze
in de Kamer komen, moeten ze zich aan de regels houden.¹⁷

Een schoolmeester wilde Dolman niet zijn, maar zijn zelfverklaarde voorliefde voor opbouwend en welsprekend debatteren maakte hem tot een nauwgezette ordebewaarder. Hij greep vooral in als leden overdadig en hinderlijk interrump-
peerden. Zoals in hoofdstuk twee al aan de orde is gekomen, werd er in zijn
periode inmiddels zo veel geïnterrupteerd dat Dolman er vooral de nadelen
van inzag:

Je moet als Kamer niet *veel* maar *goed* interrumpen. Twee of drie zinnen,
dan wachten op het antwoord, en als dat antwoord niet goed is dan
natuurlijk even doorgaan. Dus niet dat eindeloze gezever, niet bij elke zin
een interruptie met weer hele tegenbetogen, daar gaat het debat kapot van.
Je moet niet met vier mensen bij de interruptiemicrofoons gaan staan, dat
slaat het debat dood. De Kamer wordt op die manier een kleuterklas en ik
erger me daar groen en geel aan, juist omdat ik van het debat houd.

Het aantal Kamerleden dat zich hieraan bezondigde was in zijn tijd nog
beperkter dan nu, aldus Dolman. Maar ook toen waren er leden die zich niet
in konden houden:

PVDA-fractievoorzitter Den Uyl zelf gaf het slechte voorbeeld: hij kon geen maat houden. Vóór zijn premierschap ging het nog wel, maar toen hij het was geweest kon hij niet verkroppen dat hij daar niet meer zat. Dat heeft de laatste tien jaar van zijn leven vergald. Ik sprak Den Uyl toen ook wel eens aan op al die overdaad, en dat kon hij dan weer niet hebben.¹⁸

Een overmaat aan interrumpen verhinderde dat het parlement efficiënt tot resultaat kon komen. Bovendien was ook uit het oogpunt van representatie een soepel verloop van het parlementaire debat van groot belang. Volgens Dolman ontleende de Tweede Kamer haar uitstraling aan haar werkzaamheid. Hij vond het dan ook zinloos als voorzitter te proberen een beeld van de Kamer te creëren als stijlvol collectief:

*Het parlement heeft geen aanzien. Afzonderlijke leden, respectievelijk fracties hebben al of niet aanzien. Als men zich bot wenst op te stellen, lui is, of niet aan de werkzaamheden deelneemt – allemaal eigen risico. Maar voor zover men aan het debat deelneemt, moet men dat debat niet kapot maken. Praten over ‘het’ aanzien van ‘het’ parlement suggereert: we zijn hier toch beschaafde mensen onder elkaar. Nou, dat zijn we helemaal niet. Er zitten vaak genoeg onbeschaamde rotzakken tussen.*¹⁹

Na tien jaar voorzitterschap werd Dolman in 1989 opgevolgd door Wim Deetman. Met de benoeming van deze CDA'er was de voorzittershamer weer teruggekeerd in christen-democratische, zij het protestantse handen. Deetmans voorzitterschap werd min of meer gezien als een 'goedmakertje' na een minder gelukkige periode als minister van onderwijs. Hij herwon echter al gauw het vertrouwen door de standvastige en geordende wijze waarop hij leiding gaf aan de Kamerdebatten.²⁰ Ook Deetman ging – zoals veel van zijn voorgangers – op zoek naar efficiëntere manieren van werken. Daarbij zocht hij tevens naar mogelijkheden om het debat te verlevendigen. Dit kwam bij herziening van het Reglement van Orde in 1993 onder meer tot uiting in voorstellen die het vraag- en antwoordspel tussen kabinet en Kamer moesten bevorderen. Het zogeheten 'vragenuurtje' werd beter gestroomlijnd en voortaan *live* op televisie uitgezonden. Ook werden er nieuwe vormen van overleg ingevoerd om het plenaire debat te ontlasten en meer op hoofdlijnen te kunnen voeren.²¹

Deetman spoorde zijn medeleden bij voortdurend aan tot grotere welsprekendheid, maar hij was zich ervan bewust dat richtlijnen als zodanig geen levendigheid tot gevolg hebben. Hij was geen voorstander van een te sterke

regulering van het optreden van de Kamerleden en meende dat dit zelfs averechts kon werken: 'Ieder Kamerlid moet zijn eigen authentieke stijl kunnen bewaren, anders komt het debat niet los. Een voorzitter moet niet te formeel op de grenzen willen wijzen.'²² In lijn met deze opvatting maakte Deetman minder vaak gebruik van de ordemaatregelen dan zijn directe voorganger Dolman.²³ Al was zijn uitstraling zeker niet minder vormelijk, Deetman stond bekend als een voorzitter die het debat meer ruimte gaf. Dit werd ook zichtbaar in het lijkendossier: slechts zeven keer in zeven jaar tijd oordeelde hij een uitlating in haar context ontoelaatbaar. Hij was ook de laatste voorzitter die dat deed: vanwege de inmiddels alomtegenwoordige media zag Deetman er geen heil meer in om te schrappen.

In 1996 verliet Deetman de Tweede Kamer. Zijn plaats op de voorzittersstoel werd na een kort maar hevig politiek steekspel ingenomen door de CDA'er Piet Bukman. Vanwege zijn onervarenheid in de Tweede Kamer kende Bukman een mocizame start. Niet helemaal zonder reden had in de periode rond de voordracht in de Kamer de roep geklonken om van toekomstige voorzitters langdurige ervaring in het parlement en bij voorkeur in het Presidium te eisen.²⁴ Bukman was namelijk nog geen drie jaar Kamerlid geweest en kende de vergaderzaal vooral vanuit de hoek van de regeringstafel, waar hij in het totaal acht jaar achter had gezeten als bewindspersoon. De CDA'er werd om zijn bestuurlijke ervaring gerespecteerd, maar had de reputatie 'stug in de omgang' te zijn. In het bijzonder door zijn optreden als eerste voorzitter van het CDA was in de publieke opinie het beeld ontstaan van een autoritaire bestuurder. Hij zou de verschillende bloedgroepen in de beginjaren met straffe hand naar eenheid hebben geleid, als een 'doordouwer' die met ongekende vastberadenheid de orde hield en de voorkeur gaf aan 'kordate besluitvorming'. Deze op het eerste oog ideale eigenschappen voor een voorzitter, werden Bukman nog lang nagedragen als trekjes van een 'vergaderbeul'. De vergelijking met een dictator was gauw gemaakt; al voor zijn intrede in de Tweede Kamer droeg hij de bijnaam 'de Lenin van Voorschoten'.²⁵

Ondanks dit imago vervulde Bukman het Kamervoorzitterschap uiteindelijk niet onverdienstelijk, maar wel tamelijk onzeker en kleurloos. Zelf beaamde Bukman dat hij, eenmaal gewend, te kort in functie was gebleven om de organisatie van de Tweede Kamer verder te ontwikkelen. Een paar kleine initiatieven daargelaten had hij te weinig tijd gehad om vastomlijnde ideeën te ontwikkelen over de cultuur en de werkwijze van het parlement.²⁶ Zijn ambtstermijn eindigde, na slechts anderhalf jaar, met de verkiezingen van 1998.

Op basis van de politieke verhoudingen ging het Kamervoorzitterschap in mei 1998 weer over naar de PVDA. In de persoon van Jeltje van Nieuwenhoven kwam er behalve meer parlementaire ervaring (ze was sinds 1981 Kamerlid) ook voor het eerst een vrouw op de stoel. Afgaande op het oordeel van haar collega's lijkt ze het in haar gestelde vertrouwen niet te hebben beschaamd. Vooral de licht ironische, geheel eigen wijze van leidinggeven en een goed gevoel voor het debat – volgens het GroenLinks-lid Halsema 'kalmerend, soms verhevigend' – waren kenmerkend voor de eerste vrouwelijke Kamervoorzitter.²⁷ In haar opvatting over gepast parlementair optreden verschilde ze niet veel van haar directe voorgangers. In een gesprek redeneerde Van Nieuwenhoven kernachtig: 'Kamerleden zijn volwassen mensen die willens en wetens een volksvertegenwoordigende functie vervullen. Ze krijgen goed betaald en horen zich te gedragen.'²⁸ Eigen verantwoordelijkheid voor behoorlijk gedrag dus. Maar hoe een Kamerlid zich naar behoren gedroeg, kon volgens Van Nieuwenhoven niet in eenduidige richtlijnen worden samengevat: 'Ze zouden zich in ieder geval niet zo informeel moeten gedragen als in de maatschappij wel gebeurt. Maar verder zijn vooral de manieren, de emoties, de hele houding en niet te vergeten de aard van het debat op een bepaald moment van invloed.' De rol van de voorzitter, die logischerwijs was verbonden met diens maatstaven voor parlementair optreden, had ze duidelijker voor ogen:

Als voorzitter moet je je bewust zijn van je positie en disciplinerende invloed. Je bent een *primus inter pares*, een dienaar die zich naast en niet tegenover de leden moet opstellen. De Kamer moet niet de gezelligste Kamer van Nederland worden, er mogen best een heleboel egards en mores aan te pas komen voorzover die het debat ten dienste staan, maar een voorzitter moet zichzelf ondergeschikt maken aan het werk van de Kamerleden. In deze tijd, waarin Kamerleden niet zomaar meer met regels te kalmeren of te sturen zijn, mag een Kamervoorzitter alleen streng zijn op momenten dat het politieke debat erom vraagt.

De Kamervoorzitter had, aldus Van Nieuwenhoven, de taak om duidelijk aan te geven welke uitingen toelaatbaar waren; daarbij moest hij of zij waar nodig de leden langs zachte lijnen kunnen terugbrengen naar een respectabele toonzetting. Een strikte toepassing van het Reglement van Orde was, zeker in het mediatijdperk, alleen in uiterste noodzaak gewenst.²⁹

Van Nieuwenhoven was voorzitter tot mei 2002; ze was daarmee ook de laatste voorzitter die desgewenst – *quod non* – nog gebruik kon maken van de

schrapbepaling, tot deze in 2001 werd afgeschaft. Van Nieuwenhovens opvolger Frans Weisglas, de eerste voorzitter van liberale huize in 75 jaar, heeft dus niet de bevoegdheid om woorden of zinsneden uit de *Handelingen* te weren. Tot zijn spijt, zo geeft hij toe:

Ik vind de waardigheid en het aanzien van het parlement erg belangrijk. Die worden mede bepaald door het taalgebruik. In de vvd-fractie en ook in het Presidium van de Kamer heb ik me dan ook altijd sterk gemaakt voor het behoud van de schrapbepaling. Ik voer als voorzitter natuurlijk gewoon het Reglement van Orde uit, maar ik vind het eigenlijk wel jammer dat de bevoegdheid tot het schrappen uit de *Handelingen* aan de voorzitter van de Tweede Kamer is ontnomen.³⁰

Het in onbruik raken van de schrapbepaling betekent overigens niet dat de huidige Kamervoorzitter en zijn plaatsvervangers nooit meer te maken hebben met onwettelijk taalgebruik – integendeel. Enkele voorbeelden hiervan zullen aan het slot van dit hoofdstuk aan bod komen. Nu eerst terug naar 1963, het jaar waarin Van Thiel voorzitter werd en de Boerenpartij de Tweede Kamer binnentrad.

De Boerenpartij – ‘Daar zijn wij teeg’n’

Net als in de rest van de westerse wereld kwamen in de jaren zestig ook in Nederland de gezagsverhoudingen onder druk te staan. Ondanks de geslaagde wederopbouw en de stijgende welvaart ontstond er met name onder jongeren grote onvrede, die zich in politieke zin richtte op de vanzelfsprekendheid waarmee de regeerders hun macht uitoefenden. Deze anti-regentenhouding kreeg veel ruimte op links, waar psp, Nieuw Links (binnen de pvda) en d66 zich roerden. In het parlement manifesteerde de onvrede zich echter het opvallendst aan de rechterzijde van het politieke spectrum, bij de Boerenpartij.

De verkiezingen van 1963 werden de verkiezingen van de Boerenpartij, geleid door boer Hendrik Koekoek.³¹ Ogenscheinlijk uit het niets won deze partij 2,1 procent van de stemmen, goed voor drie Kamerzetels. De Boerenpartij, opgericht in 1958, had tot dan toe een onopvallend bestaan geleid. Aanleiding voor de plotselinge bekendheid was een aantal affaires op landbouwgebied, kort voor de verkiezingen. Het meest geruchtmakend waren de gebeurtenissen in het Drentse dorp Hollandscheveld in maart 1963. Een groep boeren was in conflict gekomen met het Landbouwschap, nadat zij uit onvrede met de

belangenbehartiging van deze organisatie had geweigerd contributie te betalen. Het Landbouwschap dreef de zaak op de spits en schakelde de rechter in om de wanbetalers uit hun boerderij te zetten. De Boerenpartij van Koekoek – zelf ooit woonachtig in het dorp – wilde het zover niet laten komen. Samen met honderden sympathisanten probeerde zij de eerste ontruiming te voorkomen. Beide partijen schrokken niet terug voor geweld; aan het einde van de dag raakte de sfeer zo verhit dat het tot een hardhandige confrontatie met de politie kwam.

De Boerenpartij wist zich die dag groots te profileren als beschermheer van de landbouwer. In de media, die enkele dagen volledig in beslag werden genomen door ‘Hollandscheveld’, kreeg de Boerenpartij veel bijval voor de door haar getoonde strijd lust. Vooral de televisie had veel invloed op de beeldvorming rond de groepering. De incidenten tussen de boeren en de politie werden nauwkeurig door camera’s vastgelegd, hetgeen Koekoek zo vlak voor de verkiezingen van mei 1963 handig wist uit te buiten.

Ook tijdens de verkiezingsstrijd bleek het belang van het nieuwe medium. Voor het eerst werd op de televisie verslag gedaan van de campagne, en regelmatig beleefde ook het televisiedebat zijn première. Koekoek mocht tijdens een van die speciale uitzendingen aantreden tegenover ARP-lijsttrekker Bauke Roolvink. Op geheel eigen wijze ondermijnde hij diens gedegen onderbouwde betoog – Roolvink zat met stapels papier om zich heen – door in simplistische bewoordingen glashard alles te ontkennen wat de ARP’er stelde: Roolvink had gelijk, maar Koekoek won het debat. Bij de stembus bleek dat alle publiciteit de partij bepaald geen windeieren had gelegd. De Boerenpartij behaalde drie zetels die, behalve door Koekoek, bezet zouden worden door E.J. Harmsen en P. Voogd.

In de daaropvolgende jaren zou de televisie de partij veel stemmen blijven opleveren. Tussen 1963 en 1981 had zij steeds één of meer Kamerzetels, met als hoogtepunt de zeven zetels die bij de verkiezingen van 1967 werden behaald. Er werd wel gesproken van het ‘Koekoek-effect’: de uitzonderlijke presentatie van de boerenvoorman deed het op de beeldbuis veel beter dan het weinig tot de verbeelding sprekende optreden van de meeste andere politici. In korte tijd groeide Koekoek uit tot een van de bekendste leden van de Tweede Kamer. Hijzelf was zich terdege bewust van het effect van zijn eigengereide, haast tot kunst verheven knullige optreden. Vooral als de camera’s draaiden, presenteerde de fractieleider zich als de ongecompliceerde boer die zijn politieke concurrenten in dialect confronteerde met eenvoudige maar zeer directe analyses en opvattingen.³²

Kamervoorzitter Van Thiel dreigde eens 'de televisieknop om te draaien' omdat Koekoek, samen met enkele fractieleden, tijdens een rechtstreeks uitgezonden debat onophoudelijk en hinderlijk interrumppeerde. Hij meende dat Kamerleden die de vergadering verstoorden zich wel weer normaal zouden gaan gedragen als zij niet meer op het publiek in de huiskamer konden inspelen. Achteraf bleek uit ingezonden brieven dat verschillende kijkers de voorzitter dit dreigement kwalijk hadden genomen, met als onbedoeld effect dat de boerenfractie weer de nodige publiciteit kreeg.³³

De Boerenpartij was ontstaan als een belangenpartij voor boeren, maar groeide uit tot een onconventionele protestpartij voor ontevreden burgers.³⁴ In haar populistisch getinte propaganda voerde het verzet tegen overheidsbemoeienis en bureaucratie de boventoon. De partij verklaarde zich fel tegenstander van het bestaande politieke bestel en het door de vijf grote partijen gedomineerde overheidsbeleid.³⁵ In de praktijk bleek de Boerenpartij bovenal gewoon tégen. Koekoek was duidelijk niet voor intellectuele beschouwingen naar het Binnenhof gekomen. Hij moest niets hebben van het ambtenarenjargon en de zijns inziens vage regeringsplannen. Zijn reactie op de invoering van de vrije zaterdag: 'Daar zijn wij teeg'n.' Op het socialisme: 'Daar zijn wij ook teeg'n.' Op de jeugd: 'Die hebb'n te veel vrije tijd om rond te lopen.' En op de plantenziektrekundige dienst: 'Veel te veel ambtenaren. Ze houden de vruchtbomen 't hele jaar onder 't vergif, daar zijn wij teeg'n.'³⁶

De gevestigde partijen wisten maar moeilijk om te gaan met het fenomeen Koekoek. De Boerenpartij had haar populariteit immers meer te danken aan de heersende onvrede over het functioneren van de politiek dan aan haar eigen ideeëngoed, en dat baarde de andere partijen zorgen. Uit angst en onbegrip werden Koekoek en de zijnen regelmatig langs de meetlat van het fascisme gelegd; in de politieke strijd van dat moment kreeg hun gedachtegoed vaak zonder aarzelen een extreem-rechts etiket opgeplakt. Het niet geheel onomstreden oorlogsverleden van een aantal vooraanstaande leden bevestigde dit beeld. Dat de Boerenpartij bovendien niet in staat was, noch wilde zijn, met constructieve alternatieven te komen, kon op weinig waardering rekenen. De partijen hadden er kortom plotsklaps een concurrent bij gekregen, zonder te weten op welke plannen ze haar precies konden aanvallen. Uit vrees voor een nieuwe vorm van rechts-extremisme bestreden zij de partij door haar in een kwaad daglicht te stellen.³⁷ De reacties hadden ook alles te maken met het parlementaire optreden van de partij, die bij voortduring haar weerzin tegen het politieke bedrijf liet merken. Koekoeks redevoeringen waren vaak één grote klaagzang tegen de grote partijen, hun ondoorzichtige plannen en loze beloften.

De protesten die hij uitte in redes en (vooral) interrupties waren eenzijdig, toonden zijn gebrek aan kennis en vormden slechts zelden een meerwaarde voor het debat. En zelfs als zijn opmerkingen serieus waren bedoeld, wekten ze vooral ergernis en, door zijn Drentse tongval en droge humor, hilariteit.³⁸

Dit haast antipolitieke optreden van de partij bracht Koekoek en de zijnen onvermijdelijk in botsing met de Kamervoorzitter. Uit het lijkendossier blijkt dat Van Thiel met uitspraken van de boerenafgevaardigden de meeste moeite had: van de twintig keren dat hij tot schrapping overging, betrof het in negen gevallen de Boerenpartij. Op één na vonden deze schrappingen plaats tussen 1967 en 1971, toen de Boerenpartij met zeven fractieleden op haar maximale sterkte was.

Het eerste lijk van de Boerenpartij dateert echter al van december 1965 en viel tijdens een openbare vergadering van de begrotingscommissie voor Buitenlandse Zaken. Het Kamerlid Voogd probeerde de hamer van de voorzitter te omzeilen door een aantijging aan het adres van een ambtenaar te verhullen in een citaat. Gealarmeerd door de herkomst van het citaat, dat ontleend was aan het blad *Nieuwsbrief* van de extreem-rechtse redacteur en Boerenpartij-sympathisant J. Fabius, greep de voorzitter in. Na lezing van de bron oordeelde Van Thiel dat er een ontoelaatbare suggestie in lag over nazistische betrekkingen van de betreffende ambtenaar. Hij wees Voogd erop dat het wel heel makkelijk was om iemand te beledigen door middel van aanhalingen; het bewuste citaat had niets te maken met het debatonderwerp en was bovendien 'volstrekt onbewezen' en 'in wezen beledigend'.³⁹

Het was niet de enige keer dat een Kamerlid van deze partij werd bestraft voor uiterst rechtse uitspraken. In 1969 overkwam het J. van de Brake. Formeel was Van de Brake toen overigens geen lid meer van de Boerenpartij: hij was na een ruzie met Koekoek geroyeerd en vormde samen met twee andere dissidenten de aanverwante maar nog rechtser groep-Harmsen/Binding Rechts.⁴⁰ Van de Brake ging over de schreef door vrijelijk te refereren aan de Tweede Wereldoorlog tijdens een interpellatiedebat inzake gebeurtenissen in Indonesië; naar aanleiding daarvan beschuldigde hij de minister en diens departement van 'Gestapo-methoden'.⁴¹ De voorzitter floot het Kamerlid terug en bepaalde dat deze kwalificatie niet in de *Handelingen* zou komen.

Het maken van vergelijkingen met de Tweede Wereldoorlog was binnen de gelederen van de Boerenpartij niet ongebruikelijk. Het was vaak ook een manier om zich te weer te stellen tegen het fascistische karakter dat haar werd toegedicht: Koekoek en zijn medestanders beschuldigden andere groeperingen op hun beurt van fascistische trekjes en suggereerden dat zij voormalige NSB-leden in

hun gelederen hadden. Zo probeerde de partij haar tegenstanders met gelijke munt terug te betalen, in de wetenschap dat associaties met de oorlogstijd op brede afkeuring konden rekenen.⁴²

Tegen dit taboe liepen in deze periode overigens ook andere, meer aangepaste Kamerleden aan. Een van de bekendste uitlatingen die ophef veroorzaakte, was afkomstig uit een redevoering van kvp-afgevaardigde H.C.W. Moorman. Deze stelde in februari 1966 tijdens een debat met de eigen kvp-minister Joseph Luns over de nota ontwikkelingshulp dat er te weinig geld naar India ging om de hongersnood daar te verminderen. Hij vond dat de Indiase bevolking werd afgescheept met 'een jodenfooï'. Meteen kwam er een felle interventie van de pvda: parlementair veteraan Van der Goes van Naters (lid sinds 1937) bitste dat Moorman zich fatsoenlijk had te gedragen en veroordeelde zijn terminologie als onbeschaafd, schandelijk en vulgair. Moorman schrok klaarblijkelijk van deze reactie. Hij putte zich uit in excuses; het kvp-lid dacht een woord uit de volksmond te kunnen gebruiken en had niemand onaangenaam willen treffen. Moorman nam de term terug, waarop Van Thiel besloot om de hele discussie buiten de *Handelingen* te laten.⁴³

Voor de communist Marcus Bakker was het hiermee nog niet afgedaan. Verderop in het debat kwam hij terug op het incident; volgens Bakker had Moorman het debat in de richting gestuurd van 'rassenhaar' en 'het jodenprobleem'. Zodoende ontstond er een nieuwe discussie, waarin Moorman de cpn'er toebeet: 'U moet uw grote mond houden!', zich daarbij wel nogmaals verontschuldigend voor zijn eerder gebruikte uitdrukking. De Kamervoorzitter bepaalde na afloop dat ook deze woordenwisseling, als reactie op de oorspronkelijke steen des aanstoots, in zijn geheel werd geschrapt. Op originele wijze protesteerde Bakker daartegen bij Van Thiel: hij wilde in de *Handelingen* aangetekend zien dat hij een gedeelte daarvan niet had goedgekeurd. Dat verzoek werd uiteindelijk niet gehonoreerd, maar de zaak leverde Bakker wel publiciteit op.⁴⁴ Minister Luns wenste ondertussen nauwelijks woorden vuil te maken aan het incident. Tijdens zijn verweer nam hij het in enkele zinnen impliciet maar helder op voor zijn partijgenoot: 'Ik meen niet te behoeven herhalen, hoezeer deze en vorige regeringen zich bij voortduring hebben uitgesproken tegen rassendiscriminatie en hoezeer zij deze volstrekt verwerpen. Wij hebben gezien hoe heilloos dit in sommige delen van de wereld heeft uitgewerkt.'⁴⁵ Voor de kvp was de kous hiermee af.

Terug naar de Boerenpartij. Het mag opvallend genoemd worden dat het *niet* voorman Koekoek maar de Amsterdammer N. Verlaan was, die voor de Boerenpartij het hoogst scoorde in het lijkendossier. Met vier 'onparlementaire'

uitspraken was hij tweemaal zo vaak betrokken bij schrappingen als Koekoek. Op het eerste gezicht is dit verschil, hoe marginaal ook, opmerkelijk. De Drentse boerenleider stond immers bekend om zijn recalcitrante, soms ronduit ergerniswekkende optreden. Bovendien zou Koekoek tijdens zijn achttienjarige fractievoorzitterschap logischerwijs veel vaker het woord gevoerd moeten hebben dan willekeurig welk ander fractielid. Maar wat vóór de oorlog gold voor NSB-fractieleider De Marchant et d'Ansembourg, gold in deze periode voor Koekoek: hij was in het parlement niet zo vaak aan het woord. 'Eigenlijk mengt hij zich in de Kamerdebatten alleen nog als hij er publiciteit in ruikt', merkte parlementair journalist N. Cramer begin 1966 op.⁴⁶ Bij de begrotingsbehandelingen met betrekking tot de landbouw voerde Harmsen regelmatig het woord. Zijn bijdragen werden echter nauwelijks opgemerkt; de kranten vermeldde slechts dat Koekoek zijn mond niet opendeed. De media hadden alleen belangstelling voor de man die aan het hoofd van de partij stond; de Boerenpartij was de partij van Koekoek en leek daarmee in feite een eenmanspartij.⁴⁷

Dit bij de buitenwacht gecreëerde beeld liet onverlet dat Koekoeks medestanders soms wel degelijk nadrukkelijk aanwezig waren in de Kamer. Ook een beperkte bron als het lijkendossier wijst uit dat zij dikwijls op ordeverstoringen aanstuurden. De ophef rond twee van Verlaans 'onparlementaire' uitlatingen kan hiervoor als voorbeeld dienen. Tijdens de behandeling van de begroting van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in november 1969 bleek Verlaan over informatie te beschikken over een aantal individuele misstanden, die hij met naam en toenaam besprak. Hij begon met de familie Klein Beekman uit Zwolle; vader was eigenaar van een kapperszaak en zijn zoon wilde daarnaast een antiekwinkeltje beginnen. Voor de geplande verbouwing van de voorgevel en het regelen van de bijbehorende bouwvergunning werd een architect ingeschakeld. Deze zag zijn ontwerp echter tot vijf keer toe afgewezen. Verlaan:

De architect – van een erkend bureau – zegt: 'Ik weet echt niet meer wat ik moet maken; laten wij het eerste plan maar weer indienen en verder niets zeggen.' Dat is gebeurd en... het zesde plan wordt goedgekeurd! Wat een verlies aan tijd en wat een onzin zijn daar gepasseerd! Maar het gebeurt. Mijnheer de Voorzitter! Onze volkswoningbouw is terechtgekomen in een poel van onrecht, waar dief en diefjesmaat elkaar hebben gevonden. Zelfs bij het uitgeven van een bouwvergunning ontziet een burgemeester zich niet, soms gewoon chantage te plegen.⁴⁸

In eerste instantie liet Van Thiel deze beschuldiging passeren. Het ging echter mis toen Verlaan aansluitend een misstand in de Pettemerpolder in de gemeente Zijpe (Noord-Holland) aan de kaak stelde. Daar was een door twee boerenjongens ingediende bouwvergunning voor een grote schuur afgewezen. Vervolgens, zo verhaalde Verlaan, wilde de PTT op een belendend perceel een zender gaan bouwen. Hiervoor was een wijziging van het gemeentelijke bestemmingsplan nodig. Als belanghebbenden gingen de twee jongens daartegen in bezwaar, waarna ze bij de burgemeester werden ontboden. Deze bood hen aan de bouwvergunning voor de schuur alsnog te verlenen *mits* ze hun bezwaarschrift tegen de PTT-zender wilden intrekken, aldus het lid van de Boerenpartij. Nu greep de Kamervoorzitter in: dringend verzocht hij Verlaan zijn suggesties over de misstanden in te trekken. Er ontspon zich een uitvoerige discussie, die zich op basis van het lijkendossier en de *Handelingen* als volgt laat reconstrueren:

De Voorzitter: 'Mijnheer Verlaan, ik moet bezwaar maken tegen wat u bij uw inleiding over dit geval hebt gezegd. Ik wil graag, dat u dat terugneemt, want ik kan dat bepaald niet toelaten. Wat u hier vertelt, is een daarenboven volstrekt onbewezen zaak. Ik heb graag, dat u het terugneemt. Overigens bent u nu 25 minuten aan het woord in plaats van de vastgestelde spreektijd van 20 minuten. Uw spreektijd is dus ook verstreken.'

Verlaan (Boerenpartij): 'Mijnheer de Voorzitter! Dan zou ik u toch eerst willen vragen, of het geval, zoals ik dat nu heb geschetst en waarvan ik zeker weet, dat het precies zo is zoals ik het nu heb verteld, dan geen chantage vindt. Of ik het niet zo noemen mag is een tweede zaak, maar... Het gaat hier over een gemeente waarvan ik de burgemeester in het verleden ook al eens van een schandaal beticht heb, en niet ten onrechte, en die nu ook weer op oorlogspad is uitgegaan.'

De Voorzitter: 'U behoeft niet te proberen mij een antwoord daarop uit te lokken, want ik geef u geen antwoord over deze zaak. Het is daarenboven niet gewoon, dat de Voorzitter aan de discussie deelneemt. (...) Ik vraag u alleen om de zin terug te nemen, waarin het woord "chantage" staat. Daarna mag u, zonder dat daarin verder een belediging ligt, de feitelijke situatie schetsen zoals u denkt of hebt gehoord, dat het zich heeft toegedragen. Ik zou u willen vragen die zin nu maar terug te nemen.'

Verlaan: 'Ik geloof niet dat iedereen het met u eens is.'

De Voorzitter: 'Dat hoeft ook niet. Als u het met mij eens bent, dan is de Kamer het verder met mij ook wel eens. Ik zal het met de Kamer dan wel

in orde maken, maar ik heb erg graag, dat u nu toezegt, dat de zin wordt teruggenomen, waarin u een beledigende qualificatie hebt gegeven van het optreden van de burgemeester, die u later duidelijk aanduidt.'

Op dat moment kreeg Verlaan onverwacht steun van het D66-Kamerlid Minne Dijkstra:

Dijkstra (D66): 'Mijnheer de Voorzitter! Ik wil vooropstellen, dat ik het met de betoogtrant van de heer Verlaan niet zo erg eens ben, maar ik vraag mij ook af, of dit de juiste procedure is. Als de heer Verlaan man en paard wil noemen, geloof ik niet, dat hem op dit punt het woord kan worden ontnomen.'

De Voorzitter: 'Het woord wordt hem ontnomen, omdat zijn spreektijd ruim overschreden is, afgezien van het feit, dat het aan de Voorzitter ter beoordeling is, of hij bepaalde beledigende uitdrukkingen toelaat, ja dan neen. Ik acht de gebruikte uitdrukking beledigend.'

(...)

Verlaan (Boerenpartij): 'Ik ben het helaas niet met u eens, mijnheer de Voorzitter. U heeft het in het verleden altijd dan maar zo toegepast, dat u het eigenhandig uit de *Handelingen* schrapte. Dat vind ik een prettige procedure ten aanzien van de zaak.'

De Voorzitter: 'Neen, niet eigenhandig. Op grond van het Reglement van Orde. Dat weet u!'

Verlaan: 'Als u dat weer zou doen, zou mij dat beter passen.'

De Voorzitter: 'Ik moet het wel doen en wil het ook doen. Ik wil u vragen, het niet te herhalen, want de derde keer wordt het voor mij nog moeilijker, het op deze manier op te lossen.'

Verlaan: 'Dat moet u dan maar doen. Ik...'

De Voorzitter: 'Goed, dan zal ik de weg volgen die daarvoor in het Reglement van Orde is voorgeschreven. En dan constateer ik nu dat uw spreektijd ruim overschreden is.'⁴⁹

Het Kamerlid mocht zijn verhaal niet afmaken; het was inmiddels één minuut voor middernacht – een omstandigheid die de prikkelbaarheid van de voorzitter zal hebben verhoogd – en de vergadering werd direct gesloten.

De volgende dag maakte Verlaan in een brief aan Kamervoorzitter Van Thiel bezwaar tegen diens wijze van optreden. Op zichzelf wilde Verlaan wel akkoord gaan met het vervangen van het woord 'chantage', maar omdat dit tot gevolg

zou hebben dat de daaropvolgende discussie onduidelijk zou worden en daarom óók geschrapt, weigerde hij zijn woorden terug te nemen. Richtlijn was immers dat alle tekst die in verband stond met het geschrapte woord eveneens niet in de *Handelingen* zou worden opgenomen.

Die avond laat nog kwam Van Thiel samen met de griffier tot een tussenoplossing. In de tekst van Verlaan werd het tweemaal gebruikte woord 'chantage' vervangen door een rij puntjes, met daarbij de aantekening dat de voorzitter op die plaats een voor hem ontoelaatbare uitdrukking had doen schrappen; voorts werden de woorden van Van Thiel zelf zo gewijzigd dat het gewraakte 'chantage' er niet meer in voorkwam. De discussie tussen de voorzitter en de Kamerleden Verlaan en Dijkstra bleef verder gehandhaafd en werd wel in de *Handelingen* afgedrukt.⁵⁰

Twee andere lijken kwamen op naam van de boerenafgevaardigde H.Ch.J.M. Kronenburg. Ook hij had ruzie met Koekoek gekregen en was in 1968 op eigen houtje verdergegaan. In 1970 deed hij twee tegen linkse politici gerichte uitspraken, die in de ogen van de voorzitter buiten de *Handelingen* behoorden te blijven. De eerste schrapping veroorzaakte hij in februari van dat jaar door Marcus Bakker 'een schurk' te noemen.⁵¹ Op 2 september had hij het op Joop den Uyl voorzien. Kronenburg voerde het woord in een debat over gebeurtenissen van een week daarvoor in Amsterdam. Al enkele jaren was het Nationaal Monument op de Dam 's zomers een geliefde ontmoetings- en overnachtingsplaats voor hippies van over de hele wereld. Rond het monument gold inmiddels een slaapverbod, wat regelmatig leidde tot rellen tussen de politie en de zogeheten 'Damslapers'. Zo ook in de zomer van 1970. Op 25 augustus kregen de agenten echter onverwacht hulp van mariniers, die zonder enig voorafgaand bevel hadden besloten dat het maar eens afgelopen moest zijn met de overtreddingen. Met geweld werden de hippies van de Dam verwijderd – een daad die het wereldnieuws haalde en de geschiedenis inging als exemplarisch voor de gezagscrisis in de jaren zestig. In zijn bijdrage aan het Kamerdebat hierover liet Kronenburg merken het flinke optreden van de politie en mariniers wel te kunnen waarderen. Critici van dit machtsvertoon, die zich vooral onder linkse partijen bevonden, konden op veel minder begrip rekenen:

Den Uyl en andere ultra-linkse personen en groepen schijnen het nog altijd leuker te vinden, dat er doden vallen, politieke moorden en andere vormen van persoonlijke molestaties, dan dat er op een normale, gezonde, verstandige manier wordt gesproken over openbare orde.

Onmiddellijk deelde de voorzitter mee dat deze beledigende uitlating uit het verslag werd geschrapt. Kronenburgs verweer dat zijn woorden 'puur politiek en helemaal niet persoonlijk' bedoeld waren, viel als zaad op de rotsen.⁵²

Met het aanbreken van het nieuwe decennium raakte de magie van de agrarische volksvertegenwoordigers uitgewerkt. De verkiezingen van 1971 wezen uit dat de Boerenpartij in alle opzichten over haar hoogtepunt heen was. Het onderlinge gekrakeel had de partij al een tijd geen goede pers bezorgd. Een tijdelijke opleving bij de verkiezingen van 1972 (twee zetels winst) kon niet verhullen dat de partij voor veel kiezers haar functie als protestpartij had verloren. In 1977 behaalde de partij nog net genoeg stemmen om de boerenleider in de Tweede Kamer te houden.⁵³ Volledig geïsoleerd voerde Koekoek in die periode nog zelden het woord. Zijn gedragingen waren nog altijd opzienbarend dan zijn politieke prestaties, maar hij trok er lang niet zoveel aandacht meer mee als in zijn vroege politieke carrière. In zijn nadagen slaagde Koekoek er nog slechts een enkele keer in olie op het vuur te gooien, zoals in maart 1979. Tijdens een debat over het aan het licht gekomen NSB-lidmaatschap van Luns, op dat moment secretaris-generaal van de NAVO, schond Koekoek een van de weinige enigszins vaststaande parlementaire codes door onomwonden te stellen dat Luns 'nu draait en liegt'. De eerste kwalificatie wilde voorzitter Vondeling nog toelaten, maar dat Luns loog mocht de boerenvoorman niet zeggen. Het was de laatste uitspraak van Koekoek die uit de *Handelingen* werd geschrapt. Dat deze aansluitend debiteerde dat Luns 'een man was zonder karakter en zonder principe', kon kennelijk weer wel gezegd worden.⁵⁴

Het ingrijpen van de voorzitter tegen Koekoeks ferme beschuldiging laat overigens onverlet dat de Boerenpartijleider, zo zou later blijken, inhoudelijk wel gelijk had. Luns is altijd blijven ontkennen NSB-lid te zijn geweest; in 1979 voerde hij ter verdediging aan dat zijn broer hem had opgegeven voor de beweging. In 2000 kwam echter het definitieve bewijs dat Luns van 1933 tot 1936 lid van de NSB was geweest: zijn schoonzuster maakte bekend dat hij in die dagen van de affaire bij hen was langsgekomen en over de kwestie had gesproken. Luns had zijn broer toen heel duidelijk gemaakt dat die de schuld op zich zou moeten nemen respectievelijk zou gaan krijgen, omdat anders zijn positie bij de NAVO in gevaar zou kunnen komen.⁵⁵

De Centruumpartij/Centrumdemocraten – Janmaat als paria van het parlement

De rol van protestpartij die de Boerenpartij in de jaren zestig en zeventig vervulde, werd ruim een decennium later overgenomen door de Centruumpartij en haar opvolger Centrumdemocraten. In het totaal bezette deze partij dertien jaar één tot drie zetels in de Kamer.

De Centrumstroming, zoals de extreem-rechtse beweging zichzelf ook wel noemde, kwam begin jaren tachtig op in een periode van politieke en economische onrust. Een hoge werkloosheid en problemen met de sociale zekerheid hadden ruim 60.000 stemmers, vooral afkomstig uit de volkswijken van de grote steden, naar de Centruumpartij gedreven. Boegbeeld van de xenofobe partij was de politicoloog en docent maatschappijleer Hans Janmaat. Onder zijn aanvoering beoogde de partij zich via de parlementaire weg in te zetten voor het behoud van de 'eigen cultuur'. Wat zij daaronder verstond, werd duidelijk uit haar leus voor de verkiezingen van september 1982: 'Nederland is geen immigratieland, dus stop de vluchtelingenstroom.' Janmaat, partijvoorzitter en lijsttrekker, slaagde erin dit etnocentrisch nationalisme een gezicht te geven: hij won voor de CP één zetel.⁵⁶

Binnen en buiten het parlement werd met afschuw gesproken over de komst van het eerste extreem-rechtse Kamerlid sinds de Tweede Wereldoorlog. CDA-voorzitter Bukman en CPN-fractievoorzitter Brouwer verwoordden de gevoelens van velen, toen zij Janmaats verkiezing in 1982 'een zwarte dag voor de democratie' noemden.⁵⁷ De zittende politieke partijen lieten geen twijfel bestaan over de aan te nemen houding: de CP moest worden genegeerd. Iedereen leek het erover eens te zijn dat vooral de oorzaken van de groei van extreem-rechts de aandacht verdienden en niet het symptoom. Overmatige kritiek wilden de politici zien te vermijden, want dat zou vanwege zijn *underdog*-positie alleen maar sympathie kunnen opwekken voor Janmaat.⁵⁸ Kamervoorzitter Dolman had zich, zo verklaarde hij later, van begin af aan voorgenomen om Janmaat 'kort te houden'.⁵⁹

Ondertussen stond 'het symptoom' zelf volop in de aandacht. De beëdiging van Janmaat op 16 september 1982 veroorzaakte veel tumult op het Binnenhof. Op weg naar het Kamergebouw moest het aankomend lid, omgeven door journalisten en politiemannen, zich een weg banen door duizenden demonstranten. In de Kamer werd hij belaagd door een leger fotografen en cameramannen. Volgens *Trouw* heerste er een nerveuze stemming, grotendeels bepaald door de afwijzende opstelling van de 149 andere parlementariërs. Enkele leden

van de Politieke Partij Radicalen (PPR), de CPN en de PVDA hadden uit stilzwijgend protest antifascistische en antidiscriminatiebadges opgespeld.⁶⁰ Janmaat scheen zich echter niet te laten intimideren; het parlement zou zijn bühne worden en hoe theatraler de figuranten zich gedroegen, hoe beter.

Nog voor aanvang van de eerste vergadering had Janmaat zich al tevergeefs bij Kamervoorzitter Dolman beklagd over de zitplaats die hem was toegewezen. Om de CP'er zoveel mogelijk af te zonderen, had hij een driepersoonsbankje voor zich alleen gekregen: naast hem waren twee lege plaatsen. Eén daarvan was nooit bezet, aangezien de vergaderzaal destijds ruimte bood aan 151 personen. De ander was van het 'lid Dolman'. Zoals gebruikelijk bleef de voorzitter na zijn benoeming ook deel uitmaken van de Tweede Kamer, met als gevolg dat hij beschikking had over twee zitplaatsen: de voorzitterstoel, en één in de groene bankjes achterin de zaal. Omdat de voorzitter in deze zetel zelden of nooit plaatsnam, kreeg de CP'er de zitplaats ernaast toegewezen. Ironisch genoeg zat Janmaat zodoende in het linkse blok, zij het wel uiterst rechts.⁶¹ In overeenstemming met de voorgenomen strategie werd Janmaats klacht genegeerd: zichtbaar geïrriteerd wees de voorzitter het nieuwe lid zijn plaats om met een 'opvallend felle hamerslag' de vergadering te openen.⁶²

Het eerste optreden van de CP-leider volgde even daarna. Terwijl verslag werd uitgebracht over de geloofsbrieven, liep Janmaat naar voren om een interruptie te plegen. Redenerend dat de beëdiging toen nog moest plaatsvinden en Janmaat dus officieel nog geen Kamerlid was, liet de voorzitter met bulderende stem weten: 'U hebt het woord niet!' Enkele parlementariërs, onder wie de latere voorzitter Van Nieuwenhoven, herinnerden zich nog goed dat ze bij deze uitval zaten te 'bibberen in de bankjes'.⁶³ Dolman gaf naderhand toe dat hij had gevreesd dat de CP'er bewust de orde wilde verstoren en hem daarom uit voorzorg terecht had gewezen. Pas later bleek dat Janmaat slechts voor een kort punt van orde naar de interruptiemicrofoons kwam; hij wilde de voorzitter alleen verzoeken de Kamer om stilte te manen omdat hij achterin niets kon verstaan.⁶⁴

Het eigenlijke uitspreken van de eed verliep verder zonder incidenten, al werden Janmaats woorden haast overstemd door het geklik van de fotocamera's. Tegen de verwachting in had geen enkel Kamerlid de vergaderzaal verlaten. Toen Janmaat echter na afloop zijn nabijgezeten collega's de hand wilde schudden, weigerden deze dat pertinent. In de eerste toespraken van dezelfde middag spraken de fractievoorzitters direct en indirect hun zorg uit over de standpunten van de CP.⁶⁵ Daarmee leek het voorlopig ook gedaan; de voorzitter

had een toon gezet, de CP had haar teken gekregen en de Kamerleden moesten aan het werk.

Binnen de muren van het parlamentsgebouw werd de strategie van negeren het eerste jaar tamelijk consequent doorgevoerd. Met zijn maidenspeech, waarin hij enige discutabele opmerkingen over buitenlanders maakte, werd Janmaat als vanzelfsprekend niet gefeliciteerd.⁶⁶ Toen premier Ruud Lubbers in november 1982 na een lange formatie zijn kabinet van CDA en VVD aan de Kamer presenteerde, werd de CP nauwelijks in de beraadslagingen toegelaten. Wel greep de gevestigde politiek de regeringsverklaring en de Algemene Beschouwingen aan om nogmaals haar zorg te uiten over de ontwikkeling van discriminatie en rassenwaan.⁶⁷ Janmaat deed het tegenovergestelde: zo vroeg hij zich bijvoorbeeld af of de reden voor het verdwijnen van de bede uit de troonrede soms iets te maken had met het feit dat het kabinet moest kiezen tussen het danken voor God of voor Allah. Er kwam geen respons.⁶⁸ In het algemeen werden Janmaats vragen, interpellaties en interrupties met grote terughoudendheid en op afgemeten wijze beantwoord. Bewindslieden reageerden doorgaans strikt inhoudelijk; de collega's in het parlement lieten de opmerkingen en insinuaties grotendeels aan zich voorbijgaan. Als het extreem-rechtse Kamerlid het woord voerde, liepen zij vaak ook demonstratief de zaal uit of bleven hardop praten, waardoor zijn redevoering nauwelijks verstaanbaar was.⁶⁹

Janmaat zelf, wiens verschijning zeker in de beginperiode nog veel belangstelling van de media genoot, hoopte als geen ander dat het negeren contra-productief zou werken. 'Zwijgen, dat stemt toe', zo meende hij.⁷⁰ Zelf maakte de CP/CD-leider zijn kritiek tegen de bestaande politiek vooral kenbaar door de parlementaire gedragsregels te ondermijnen. Als gemarginaliseerde eenling was hij zich ervan bewust dat zijn succes lag in het ontregelen van de plenaire beraadslaging. Uit het geringe aantal constructieve interrupties blijkt dat Janmaat meer bij de microfoons stond om obstructie te plegen dan om een inhoudelijke opmerking aan het debat toe te voegen. Zeker wanneer zijn kernthema 'buitenlanders' niet aan de orde kwam, vertoonde het extreem-rechtse Kamerlid stelselvreemd gedrag. Hij stelde tijdens het vragenuurtje futiele zaken aan de orde en lokte herhaaldelijk hoofdelijke stemmingen uit. Een enkele keer diende hij een zogenoemd destructief amendement in, dat volkomen tegengesteld was aan het oorspronkelijke wetsvoorstel.⁷¹ Janmaat voerde niet vaak het woord en de redevoeringen die hij hield, waren weidse inconsistente betogen met algemene kritieken op de regering en de grote partijen. In de meeste gevallen probeerde hij echter binnen enkele stappen bij de immigratie-en integratieproblematiek uit te komen.⁷²

De houding die Janmaat en de rest van de Kamer tegenover elkaar aannamen, laat zich goed illustreren aan de hand van het lijkendossier. De strategie van provoceren respectievelijk negeren had immers tot gevolg dat de CP/CD in het plenum vooral in confrontatie was met de voorzitter. Naast een ontelbaar aantal vermaningen en spreekontzeggingen resulteerde dit tien keer in het besluit om een uitlating uit de *Handelingen* te weren. Niet geheel onverwacht was het merendeel van deze lijken extreem-nationalistisch getint.

Een van de eerste aanvaringen spande wat dat betreft direct de kroon. Tijdens een groot debat over de naturalisatie van in Nederland woonachtige buitenlanders, waartoe hij de Kamer vlak voor het zomerreces van 1983 had weten uit te lokken, vertolkte Janmaat het uiterst rechtse standpunt van de CP. Het Kamerlid had de (vertrouwelijke) dossiers van de kandidaat-Nederlanders grondig bestudeerd en verraste zijn collega's – grotendeels meeluisterend vanachter het groene gordijn – door ze stuk voor stuk te behandelen en uit hun verband te lichten. Zo maakte hij van een van ontucht betichte maar na onderzoek vrijgesproken verdachte iemand die 'wegens verkrachting in aanraking was geweest met de politie', blies hij een lichte verkeersovertreding op tot een gigantisch delict en beweerde hij dat crimineel gedrag van buitenlanders direct was terug te voeren op hun gebrek aan kennis van de Nederlandse taal.

Voorzitter Dolman had grote moeite om Janmaat, die zijn redevoering overduidelijk over de hoofden van de Kamerleden tot zijn publiek richtte, binnen de perken te houden. In de herinnering van Van Nieuwenhoven had Dolman de neiging om bij dit soort conflictueuze woordenwisselingen met het CP-Kamerlid 'soms echt te krijsen'.⁷³ Hij riep Janmaat verschillende keren tot het onderwerp terug en liet hem drie keer zijn woorden inslikken. Eerst verweet Janmaat de voorzitter van de betrokken vaste Kamercommissie 'bewust' onwaarheden te spreken over de voorliggende wetsvoorstellen voor naturalisatie; een tweede ingreep volgde toen hij insinueerde dat de toekomstige landgenoten uit wanhoop misdaden zouden begaan 'als zij hier na naturalisatie nog niet inburgeren'. De maat was vol toen Janmaat de dossiers vergeleek met het sprookje van Ali Baba:

Janmaat (Centrumpartij): 'Het lijkt echt een beetje op het boekje over Ali Baba met zijn 40 assistenten. Het is echt ongelooflijk.'

De Voorzitter: 'Dit is een zeer discriminerende opmerking. Die neemt u terug, mijnheer Janmaat!'

Janmaat: 'Het is geen discriminerende opmerking!'

De Voorzitter: 'U neemt die terug! Anders schrap ik die opmerking. U hebt het voor het kiezen.'

Janmaat: 'Ik vind het geen discriminerende opmerking.'

De Voorzitter: 'Dan schrap ik die opmerking. Nu gaat u verder.'

Janmaat: 'Het is een bekend sprookje.'

De Voorzitter: 'U gaat verder!'

Bovenstaande discussie werd volledig weggelaten uit de *Handelingen*; hetzelfde gold uiteindelijk voor de twee andere uitspraken die de CP'er had moeten terugnemen.⁷⁴ Janmaat zelf kon er de lol wel van inzien, zo liet hij achteraf in een interview merken. Hij had zich nog wel 'gehumaniseerd' gedragen door assistenten te zeggen, en niet rovers. 'Dat is toch geen discriminatie? Ik wou het wat humoristischer maken.'⁷⁵

Janmaat rekende dit naturalisatiedebat tot de belangrijkste wapenfeiten uit zijn parlementaire loopbaan. De media, die normaliter meer oog hadden voor de buitenparlementaire incidenten rond de CP dan voor Janmaats inbreng in de Tweede Kamer, deden relatief uitgebreid verslag van het debat. Voor het eerst kwam een optreden van het extreem-rechtse Kamerlid, vrijwel zonder commentaar, in de televisierubriek *Den Haag Vandaag* en de volgende dag maakten alle kranten er melding van.⁷⁶ Hierop kwam de Kamercommissie voor naturalisaties tot het oordeel dat het negeren van Janmaats eenakter in dit geval meer kwaad dan goed zou doen. Aangezien de indruk was gewekt dat iedere buitenlander zomaar Nederlander kon worden en dat daarbij onzorgvuldig te werk werd gegaan, besloot ze Janmaat openlijk van repliek te dienen. In twee termijnen weerspraken de commissievoorzitter en de betrokken staatssecretaris de stellingname van de CP.⁷⁷ Voor de eerste keer waren vrijwel alle Kamerleden daarbij aanwezig; zij wilden – vooral naar buiten toe – het signaal afgeven dat Janmaats racistische aantijgingen niet maar de problemen wél serieus genomen werden.⁷⁸

Lang kon het Kamerlid echter niet van zijn 'geslaagde' optreden genieten. Het relatieve succes van de CP had een interne machtsstrijd veroorzaakt, die Janmaat in 1984 verloor. Hij werd geroyeerd en zette het Kamerlidmaatschap op persoonlijke titel voort, in de tussentijd de oprichting van de partij Centrumdemocraten voorbereidend. Een afstraffing bij de verkiezingen van 1986 kon Janmaat echter niet voorkomen, tot opluchting van de rest van het Binnenhof. De kans werd reëel geacht voorgoed verlost te zijn van het extreem-rechtse Kamerlid.⁷⁹ De verkiezingsuitslag drie jaar later wees echter anders uit. In 1989 veroverde Janmaat opnieuw één zetel. Bij de verkiezingen van 1994

boekte hij uiteindelijk zijn grootste succes: de CD mocht met drie afgevaardigden de Kamer in.

Het gedachtegoed van Janmaats eigen partij leek als twee druppels water op dat van de vroegere CP.⁸⁰ In naam van de CD sprak Janmaat in net zo weinig verhullende woorden over vreemdelingen als in zijn begindagen in de Kamer. Zo trok hij in juni 1985 tijdens een debat over de Antillen losjes een vergelijking met Zuid-Afrika, hergeen hem opnieuw op een felle ingreep van de voorzitter kwam te staan:

Janmaat (CD): 'En dan Aruba. Men moet een status aparte hebben. Nu had je gedacht dat apartheid in Nederland geen enkele grond van waardering vindt. Maar mis! Het gaat dit keer uiteindelijk niet om Zuid-Afrika.'

De Voorzitter: 'Wilt u deze onsmakelijke vergelijking intrekken!'

Janmaat: 'Daar zie ik geen reden toe, mijnheer de Voorzitter!'

De Voorzitter: 'Maar ik wel!'

Janmaat: 'Dan moet u haar schrappen.'

De Voorzitter: 'Juist. Deze vergelijking wordt geschrapt.'

Janmaat: 'Dat is uw verantwoordelijkheid, niet de mijne.'

De Voorzitter: 'U bent medelid van deze vergadering; u maakt deze vergadering te schande.'

Janmaat: 'Dat denk ik niet.'⁸¹

Van deze discussie kwam geen woord in de *Handelingen* terecht.

Tijdens zijn voorzitterschap ontving Dolman een aantal ingezonden brieven, waarin hem werd gevraagd of hij niet sterker kon optreden tegen de Centrum-partij. Geheel naar democratisch principe antwoordde Dolman dat ingrijpen een zaak was van de kiezer en de kandiderende partijen: 'De uiteindelijke samenstelling van de volksvertegenwoordiging wordt bij de stembus bepaald. Verkeerde ideeën moet de voorzitter net als de andere Kamerleden knarsetandend aanhoren. Maar ingrijpen doe ik alleen tegen beledigende woorden, niet tegen laardunkendheid.'⁸² Hij achtte de andere leden mans genoeg om feitelijke onjuistheden of leugens in hun eigen termijn of in een interruptie tegen te spreken.⁸³

Dit gebeurde niettemin maar weinig. Hoewel zijn herverkiezing in 1989 minder drama en ophef veroorzaakte dan zijn debuut in 1982, hoefde Janmaat nog steeds niet te rekenen op enige vorm van toenadering van zijn 149 collega's.⁸⁴ Bij de eedaflegging op 14 november 1989 vormde de Kamer opnieuw een eensgezind *cordon sanitaire*. Iedereen leek de oude stellingen te betrekken, ook

de inmiddels meer ervaren Janmaat.⁸⁵ In de meest letterlijke zin gold dit voor de verdeling van de zitplaatsen. Toen de Tweede Kamer in april 1992 verhuisde naar de nieuwe vergaderzaal, wilde wederom niemand naast het extreem-rechtse Kamerlid zitten. Voorzitter Deetman koos voor dezelfde oplossing als zijn voorganger Dolman. Janmaat kreeg een blauwe stoel toegewezen naast de Kamerzetel van de voorzitter en zat zodoende opnieuw enigszins geïsoleerd.

Vanuit zijn functie moest de voorzitter ook buiten de vergaderzaal enig contact onderhouden met Janmaat. Bij die gelegenheden probeerde Deetman naar eigen zeggen ook wel eens te anticiperen op mogelijke ordeverstoringen tijdens komende debatten:

Ik was de enige die met hem sprak, verder wilde niemand dat. Het is een paar keer gebeurd dat te voorzien viel dat Janmaat rond een bepaald onderwerp iets zou gaan doen. Dan ging ik hem dus uitleggen dat het in het landsbelang niet goed was als hij iets ging zeggen over een bepaalde kwestie. De paar keer dat ik dat gedaan heb liep dat dan ook goed, moet ik zeggen. Ik kon meestal aan zijn lichaamstaal wel redelijk inschatten of hij iets van plan was, maar het bleef natuurlijk wel opletten met hem. Hij had ook een bijzondere manier om zijn speeches voor te bereiden: een wit vel waar hij, soms met kleur, schots en scheef groot woorden op schreef, en dan tijdens het spreken vaak wat draaide met dat papier. Dat waren losse woorden en geen zinnen, wat ik er zo van kon zien. Heel merkwaardig.⁸⁶

Door Janmaat voortdurend op zijn grenzen te wijzen, wilde Deetman bijdragen aan een actievere aanpak van de Centrumdemocraten. Zijn rol kon echter maar beperkt blijven; net als zijn voorganger benadrukte Deetman dat de Kamer verantwoordelijk was voor een inhoudelijk weerwoord. Naar zijn mening kwam dat er niet genoeg:

Er waren momenten dat ik er alleen zat met de griffier, de minister, en Janmaat. Ik herinner me zelfs een keer tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen dat ik daar zat met het *hele* kabinet, de griffier, en meneer Janmaat! Verder was iedereen weg! En daar zaten we dan. Dat kon toch niet waar zijn, dacht ik! Zoiets vind je dan niet terug in de *Handelingen*, maar de camera's registreren wel een lege Kamer. Janmaat had dat door en maakte daar ook wel eens slim gebruik van.⁸⁷

Deetman vond het te ver gaan de leden in zo'n situatie terug te roepen. Naar eigen zeggen loste hij dat op door in de wandelgangen aan zijn medeleden duidelijk te maken dat hij het weglopen en doodzwijgen niet verstandig achtte: 'In de *Handelingen* staat dus nu niet dat jullie regengas geven, waardoor men over honderd jaar kan zeggen: "Merkwaardig, de Kamer heeft toen gezwegen, ze gingen zelfs koffiedrinken. Dan waren ze het zeker met hem eens"'.⁸⁸

Deetmans opstelling kan worden geïllustreerd met een schrapping tijdens de Algemene Beschouwingen in oktober 1992. Dit debat vond plaats kort na de vliegcrash in de Bijlmermeer, waarbij vooral allochtone slachtoffers waren gevallen. Janmaat opende zijn bijdrage met de stelling dat 'de problemen in Nederland ten gevolge van de aanhoudende vreemdelingenstroom de pan gaan uitrijzen'. In dit verband verkondigde hij ook dat het drama van de Bijlmer niet overdreven moest worden: 'Tot nu toe zijn er maar vijftig slachtoffers.' Deetman liet Janmaat direct weten dat deze uitlating te ver ging: 'Ik geloof dat uw woordkeus over een ramp niet de onze is. Ik verzoek u, niet op die manier door te gaan. Die woorden van u zullen dan ook uit de *Handelingen* worden geschrapt.' Deze wat dubieuze gevolgtrekking – alsof alle uitspraken van Janmaat waar de Kamer niet achter stond, dus geschrapt moest worden – legde Deetman achteraf als volgt uit:

Ik greep niet in vanwege het woordgebruik, maar vanwege de bedoeling. Janmaat had in rustige bewoordingen iets verschrikkelijks te berde gebracht. De ramp was net gebeurd. De Algemene Politieke Beschouwingen waren er door uitgesteld. En terwijl half Nederland via de televisie keek, was de Kamer grotendeels voor Janmaats redevoering weggelopen. Toen heb ik ingegrepen. Dat moet uitdrukkelijk in deze context worden gezien: dit *kan* toch zo niet? *Iemand* moet toch reageren? Nou, dat is dan dus de Kamervoorzitter. Op zich was het schrappen van die woorden niet zo relevant, maar in zo'n geval moet je een norm aangeven. Janmaat moest die woorden terugnemen, anders had ik hem het woord ontnomen.⁸⁹

Precies om die reden voldeed Janmaat doorgaans aan het verzoek om zijn woorden terug te nemen en te vervangen:

Want de consequentie is dat hij het kan schrappen als ik het niet terugneem. Maar als je het Reglement van Orde verder leest, dan zou de voorzitter mij uit de Kamer kunnen zetten. Vooral Deetman is daar heel vervelend in

geweest, die heeft al eens in de koffiekamer gedreigd mij een maand uit de Kamer te zetten.⁹⁰

In feite was deze dreiging de enige harde troef die de Kamervoorzitter in handen had om Janmaat te beteugelen; het vermanen en schrapen waren op zichzelf geen afdoende maatregelen om de talloze uitspraken met een nationalistische, xenofobische of racistische inslag te weren.

Dat bleek ook uit het vervolg van Janmaats rede. Direct na zijn ontoelaatbaar geoordeelde uitlating over de Bijlmerramp benadrukte de CD-leider opnieuw dat zijn partij al jarenlang wees op 'de noodzaak dat de vreemdelingenstroom naar Nederland wordt ingedamd'. De voorzitter greep niet in. Vervolgens constateerde Janmaat dat deze opvatting bij de grote politieke partijen, 'vooral van links', altijd 'keihard' oppositie ondervond. 'Maar ik verbaas mij toch: op het moment dat er geïnterrupteerd kan worden, zijn ze allemaal koffiedrinken of misschien wel aan het eten.' Tegen deze provocatie trad de voorzitter wel op: hij verzocht Janmaat terug te keren naar het onderwerp van de vergadering, waartoe deze opmerking naar zijn oordeel niet gerekend kon worden. Ze kwam ook niet in de *Handelingen* terecht. Als achterliggende reden voor zijn ingreep zou Deetman later opgeven dat de andere leden – zo wist Janmaat natuurlijk ook – niet weggelopen waren voor een pauze, maar juist omdat de Centrum-democraat het woord voerde. Na enig aandringen keerde Janmaat uiteindelijk terug naar zijn betoog, om meteen nogmaals te stellen dat de vreemdelingenstroom moest worden ingedamd; pas daarna rondsloeg hij zijn rede af.⁹¹ Tweemaal gehinderd door de voorzitter maar zonder tussenkomst van andere Kamerleden, had hij zijn denkbeelden weer voor het voetlicht gebracht.

De voorzitter stelde zich nog heel wat minder coulant op als Janmaat zich grievend uitliet over andere Kamerleden. Het persoonlijk beledigen van collega's was een tweede voorname reden waarom uitlatingen van Janmaat in het lijkendossier verdwenen. In het bijzonder collega's van buitenlandse komaf moesten het ontgelden, zoals minister Ernst Hirsch Ballin – zoon van een gevluchte joodse Duitser – en staatssecretaris Dzsingisz Gabor, die van Hongaarse origine was. Regelmatig trok Janmaat de nationale gezindheid van deze en andere allochtone politici in twijfel. Dat leidde tot een lijk in mei 1990, toen hij tijdens een debat over sociale vernieuwing het uit Griekenland afkomstige PVDA-Kamerlid A. Apostolou treiterde. Janmaat maakte diens opvattingen in een volstrekt inconsistent betoog belachelijk: 'Hoogstwaarschijnlijk heeft hij zijn kunstgebit thuis laten liggen.' Waarnemend voorzitter Louise Groenman (D66) dwong hem die uitlating terug te nemen. In de *Handelingen* kwam

te staan dat Apostolou 'even zijn tanden [zou] laten zien', na de vaste aanduiding dat er enkele woorden waren geschrapt gevolgd door: 'Ik had gewoon graag zijn tanden gezien.'⁹²

In september 1993 was GroenLinks-fractievoorzitter Paul Rosenmöller het slachtoffer. Tijdens een debat over een gewelddadig uiteengeslagen studentendemonstratie die in mei had plaatsgevonden, meldde Janmaat wel te begrijpen waarom Rosenmöller moeite had met het optreden van de politie:

Ik kan mij dat wel voorstellen, afgaande op het verhaaltje dat u heeft gehouden, want u heeft meegelopen en u had het niet verwacht, en u denkt dat al uw politieke vriendjes heel fatsoenlijke jongetjes zijn, maar dat zijn ze niet! Vandaar dat u dit hier staat te verdedigen.

Een felle hamerslag volgde; voorzitter Deetman wilde ook deze belediging teruggenomen zien. De vergadering werd enkele minuten geschorst en Janmaat kwam niet meer aan het woord. In het officiële verslag werd uiteindelijk een gematigde variant van zijn uitspraak opgenomen: 'U heeft meegelopen en u had niet verwacht dat sommigen de demonstratie wilden misbruiken.'⁹³

Met het ontoelaatbaar verklaren van de aantijging tegen Rosenmöller viel het laatste lijk van de Centrumdemocraten, tevens het allerlaatste in de parlementaire geschiedenis. Dit laat zich vooral, maar niet alléén verklaren door het feit dat de Kamervoorzitter geen heil meer zag in het schrappen van uitslatingen. Specifiek ten opzichte van de Centrumdemocraten speelde mee dat de opstelling van de rest van de Kamer tegenover Janmaat aan het veranderen was. Werd in 1989 nog het gebruikelijke *cordon sanitaire* opgetrokken, rond de verkiezingen van 1994 kwam de strategie van negeren duidelijk onder vuur te liggen. Van buiten het parlement nam de druk om van houding te veranderen toe. Ondanks geslaagde pogingen de CP/CD in de Kamer te marginaliseren, was de aanhang immers blijven groeien: de CD ging in 1994 van één naar drie zetels. Door de publicitaire incidenten die Janmaat ook in het parlement toch telkens weer wist te veroorzaken, raakten steeds meer Kamerleden ervan overtuigd dat de passieve strategie moest worden bijgesteld. Met de linkse partijen voorop namen verschillende fracties zich voor assertiever te reageren; men wilde meer aandacht besteden aan het extreem-rechtse gedachtegoed van de CD en haar bij grove uitslatingen en misvattingen vaker van repliek dienen.⁹⁴

Een illustratie hiervan vormt een debat over het Nederlandschap in februari 1995, waar Janmaat het – net als vijf jaar eerder – had voorzien op de sociaal-

democraat Apostolou. Die mengde zich nu zelf ook in het debat, net als waarnemend voorzitter Martin Zijlstra (PVDA):

Janmaat (CD): 'De CD kan zich absoluut niet vinden in het begrip dubbele nationaliteit zoals dat door de regering wordt gebracht. De argumentatie van de heer Apostolou die persoonlijk dat proces heeft meegemaakt, wijst de CD af. Wij vinden het eigenlijk een verkeerde inschatting van de Partij van de Arbeid om juist dergelijke leden zo indringend te laten praten over het Nederlandschap.'

Apostolou (PVDA): 'Wat is dit nu voor een reactie? Waarom mag ik niet als Kamerlid spreken over een wetsvoorstel?'

Janmaat: 'U mag als Kamerlid over alles spreken. Ik praat niet over u als Kamerlid. Ik praat over het besluit van de PVDA-fractie om, terwijl het voor Nederlanders over zeer belangrijke zaken gaat, die te laten behandelen door hun Kamerleden die nog nauwelijks zijn toegetreden.'

De Voorzitter: 'Ik maak ernstig bezwaar tegen deze wijze van debatteren. Dit kan niet. De heer Apostolou is gekozen als Kamerlid van dit land. U hebt niet het recht, zich daarover denigrerend uit te laten.'

Janmaat: 'Ik laat mij niet denigrerend uit over de heer Apostolou. Ik laat mij uit over de wijze waarop de heer Apostolou het Nederlandschap behandelt.'

De Voorzitter: 'Indirect laat u zich wel denigrerend uit over de heer Apostolou. Dat laat ik niet meer toe.'

Janmaat: 'Dat is uw interpretatie.'⁹⁵

Aldus kreeg Janmaat in zijn tweede en derde ambtstermijn vaker tegengas van zijn collega's.⁹⁶ Typerend was bijvoorbeeld de actie van het VVD-lid J. Franssen tijdens een debat over gelijke behandelingen begin 1993. Omdat Janmaat altijd klaagde dat niemand naar hem luisterde, ging Franssen tijdens zijn rede zwijgend pontificaal voor het spreekgestoelte staan.⁹⁷

Toch bleef in de dagelijkse parlementaire praktijk de voorzitter de belangrijkste kritische luisteraar; Janmaats chaotische manier van debatteren en vaak nietszeggende uitspraken maakten het voor de bewindslieden en Kamerleden moeilijk om zakelijk met hem te debatteren. Bovendien wist de Tweede Kamer het optreden van de CD gaandeweg op waarde te schatten: de opvattingen die fractieleden van deze partij verkondigden waren verwerpelijk, maar hadden politiek gezien beperkte invloed. Het grootste gevaar lag, zo werd men zich op het Binnenhof steeds meer bewust, in de *voedingsbodem* van extreem-rechts.

Op aansporing van vvd-leider Frits Bolkestein, die zich vanaf 1991 kritisch uitliet over het naar zijn mening tot dan te vrijblijvende integratieproces, was het debat over de integratie van minderheden in een nieuwe fase gekomen. Steeds meer partijen plaatsten in weinig verbloemende bewoordingen vraagtekens bij de ontwikkeling van de multiculturele samenleving.⁹⁸ Van moeizaam bespreekbaar onderwerp groeide de 'vreemdelingen'-problematiek langzaam uit tot vast agendapunt van de politiek. Janmaat profiteerde echter nauwelijks van de toegenomen aandacht voor 'zijn' vraagstukken. Totdat zijn partij in 1998 definitief uit de Kamer verdween, bleef de cd gemarginaliseerd. Het gegeven dat hij eind jaren negentig geen uitlating meer geschrapt zag, deed daar nauwelijks iets aan af.

De CPN – Alfa en omega van het lijkendossier

Het Nederlandse communisme had zijn positie al in de loop van de jaren zestig ingrijpend zien veranderen. Geleidelijk aan verdween de ergste kou uit de lucht en kwam er een einde aan het totale isolement van de CPN. Van grote invloed hierop waren de ontwikkelingen in de internationale verhoudingen. De relatie tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten verbeterde in deze periode aanzienlijk, waardoor de vijandbeelden van de Koude Oorlog hun kracht verloren. Ook de CPN zelf leverde in deze periode een belangrijke bijdrage aan de klimaatswijzigingen door afstand te nemen van Moskou en een aantal revolutionaire en politiek gevoelige standpunten te laten varen.⁹⁹

De Tweede-Kamerleden van de CPN werden in deze periode geleid door Marcus Bakker, die in 1963 De Groot was opgevolgd als fractievoorzitter. Onder Bakker kreeg de CPN-fractie onmiskenbaar een ander gezicht. Zowel op als buiten het Binnenhof won zijn persoonlijkheid, soms bits en bijtend maar ook humoristisch, in deze jaren aan populariteit.¹⁰⁰

Mede door toedoen van Bakker brachten de jaren zestig en zeventig ook electoraal gezien een frisse wind. Vooral studenten, die vanwege de ontzuiling en ontkerkelijking politiek ontheemd waren en op zoek waren naar nieuwe, eigen vormen van politiek bedrijven, schaarden zich achter de CPN. Dankzij deze nieuwe aanwas boekte de CPN weer winst bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Na het dieptepunt van drie zetels in 1959 kwam de CPN in 1963 opnieuw met vier afgevaardigden in de Tweede Kamer; in 1967, 1971 en in 1972 kwam er daar telkens eentje bij. Met de nieuwe generatie deden ook nieuwe ideeën hun intrede in de partij. Langzaam maar grondig maakte de CPN een ideologische vernieuwing door, weg van het marxistisch-lenistische dogma en meer

in de richting van het socialisme en het feminisme. Daarmee verdween begin jaren tachtig echter ook veel van het onderscheid met de andere linkse partijen. Met het aannemen van een 'democratisch', 'progressief' en 'vredelievend' socialistisch ideaal verliet de CPN haar sektarische positie ten gunste van een plek dichterbij de rest van het linkse kamp.¹⁰¹

Zover was het midden jaren zestig nog niet. Wel waren de toenemende ontspanning op het wereldtoneel en de gewijzigde opstelling van de CPN voor de andere politieke partijen – in deze periode zelf ook geconfronteerd met de noodzaak tot herbezinning en heroriëntatie – aanleiding om hun positie ten opzichte van de Nederlandse communisten te herzien. Zij het soms schoorvoetend, erkende de gevestigde politiek dat de communistische partij *salonfähig* raakte. Als bewijs van deze erkenning werden nagenoeg alle restrictieve maatregelen tegen de CPN ingetrokken. Zo kreeg de partij in 1966 de lang begeerde zendtijd voor radio- en televisieprogramma's. Daarnaast werd het ambtenarenverbod vrijwel niet meer toegepast, waardoor communisten weer toegang hadden tot de verschillende overheidsbetrekkingen. Op het terrein van de politieke verhoudingen was het kenmerkend dat er een min of meer open dialoog op gang kwam tussen de CPN en de andere stromingen.¹⁰²

In de Tweede Kamer vertaalden de nieuwe verhoudingen zich in een soepeler omgang met Bakker en zijn collega's. Van een politiek-praktische toenadering was weliswaar (nog) geen sprake, maar de CPN werd steeds minder met de nek aangekeken. Bakker schetste deze ontwikkeling aan de hand van zijn relatie met de fractievoorzitters van de PVDA: met Vondeling (1962-1965) wisselde hij enkel woorden in puur zakelijk en parlementair verband, met Den Uyl (1967-1973) had hij al wat meer contact, en met fractievoorzitter Ed van Thijn (1973-1978) groeide een normale verhouding.¹⁰³ In lijn met de opstelling van de CPN hoefde het voor Bakker ook niet verder te gaan: 'Er moet niets zijn dat je belet je mening te zeggen over bepaalde zaken. (...) Je moet de normale beleefdheid in acht nemen, maar de vriendschap moet binnen de fractie blijven.'¹⁰⁴

Vanaf 1966 werden de CPN-afgevaardigden ook toegelaten tot de Vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie. Dat de erkenning echter deels nog voorwaardelijk was, bleek toen de CPN in 1972 naar zeven zetels groeide. Met deze omvang kon zij aanspraak maken op een plaats in het Presidium en in de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, maar de grote fracties wisten de communisten andermaal te weren.¹⁰⁵ De minder op Moskou georiënteerde koers van de CPN werd als positief gezien,

maar berekende niet automatisch dat de partij ook werd geaccepteerd als nieuwe politieke partner.

Met al het verbale geweld dat de CPN soms liet horen, waakte zij er zorgvuldig voor haar gewonnen krediet niet op het spel te zetten.¹⁰⁶ Dit resulteerde in minder botsingen met de Kamervoorzitter, of in ieder geval in minder lijken. Het verschil met het aantal schrappingen in het interbellum en de periode van de wederopbouw is aanzienlijk: met vijf schrappingen in vijftientig jaar springt de CPN niet meer uit boven de andere partijen die in hun bestaan incidenteel bestraft werden voor een mondelinge *faux pas*. Ook de redenen die ten grondslag lagen aan de schrappingen wijken in deze fase weinig meer af van die achter de spaarzaam geschrapte uitspraken van vertegenwoordigers van de gevestigde politiek.

In drie gevallen viel de hamer van de voorzitter vanwege het openlijk beledigen van een bevriend staatshoofd. De Kamervoorzitter trad hier vrijwel per definitie tegen op, met het argument dat de betreffende persoon zich niet ter plaatse kon verdedigen. Deze grond stond zo specifiek niet in het reglement omschreven, maar strookte volledig met de ongeschreven parlementaire regels en tradities; bovendien stond deze als zodanig wel duidelijk vermeld in het Wetboek van Strafrecht.¹⁰⁷

Exemplarisch zijn de beide lijken van Bakker. Tijdens een debat in 1968 over het buitenlands beleid sprak hij van het 'misdadige' generaalsbewind in Indonesië. Vanwege het 'niet-verdedigbare' karakter en de onbewezenheid van deze belediging zag Bakker zijn omschrijving veranderd in 'verachtelijk'.¹⁰⁸ In een soortgelijk debat bijna tien jaar later noemde hij Indonesische president Soeharto een 'beul'. Aan het einde van Bakkers betoog informeerde Kamervoorzitter Vondeling in welk betekenis de CPN'er zijn uitspraak had gedaan; hij had namelijk niet de indruk dat dit de gebruikelijke wijze was waarop de Kamer in kritische zin over staatshoofden sprak. Bakker bleef Bakker en verweerde zich met het argument dat hij geen zachtmoediger term had kunnen vinden; bovendien had hij in het verleden al eens ongestraft het woord 'massamoordenaar' gebruikt. Na lezing van het stenogram bleef de voorzitter echter bij zijn oorspronkelijke indruk. Bakker mocht de uitspraak terugnemen, of anders zou Vondeling besluiten haar zelf te schrappen.

Bakker (CPN): 'Mag ik daarover een vraag stellen? Welke norm hanteert u daarbij?'

De Voorzitter: 'De norm die ik u zo-even heb genoemd en waarvoor ik nauwelijks een andere verklaring hoef te geven. Het is overeenkomstig artikel 59 van het Reglement van Orde.'

Bakker (CPN): 'Recht heeft u, maar Kortenhorst deed het alleen als uitspraken buiten de Kamer aanleiding zouden geven voor strafrechtelijke vervolging. Het lijkt me een uiterst riskante beslissing die u daarmee neemt voor u zelf en voor eventuele opvolgers.'

De Voorzitter: 'Ik had het goed overwogen. Ik vind het een dermate beledigende uitdrukking, dat ik tot deze conclusie ben gekomen. Verder is over deze beslissing geen discussie meer mogelijk.'

Deze korte woordenwisseling was typerend voor de manier waarop de fractieleider in discussie trad over de ordehandhaving. Als hij naar het oordeel van de Kamervoorzitter over de schreef ging, wenste hij een goed beargumenteerde verklaring. Maar zoals zo vaak werd deze niet gepubliceerd; de kwalificatie 'beul' en de hele discussie met de voorzitter bleven buiten de *Handelingen*.¹⁰⁹

Ook de communist Joop Wolff zag één van zijn uitlatingen geschrapt vanwege een belediging van het Indonesische staatshoofd. Tijdens een debat over het staatsbezoek van de koningin aan de Indonesische archipel in 1970 bestempelde Wolff het aldaar gevestigde kamp Buru als 'het Dachau' van Soeharto. De voorzitter kwam hier aan het einde van zijn betoog op terug:

Als ik mij goed herinner was Dachau een vernietigingskamp. Ik kan mij haast niet voorstellen dat de heer Wolff de suggestie heeft willen doen dat het daar ook het geval was. Ik maak deze opmerking uitsluitend omdat het hier een aangelegenheid betreft in een ander land, waarbij het moeilijk is zich in Nederland daartegen te verdedigen.

Net als bij het 'jodenfooi-incident' met Moorman zal in dit geval hebben meegewogen dat Wolff in zijn belediging een verband legde met praktijken uit de Tweede Wereldoorlog. Op verzoek van de voorzitter verving hij zijn kwalificatie door het neutraler geoordeelde 'concentratiekamp'; het oorspronkelijk gekozen woord werd niet in de *Handelingen* vermeld.

De twee andere geschrapte uitspraken van de CPN waren, meer dan de bovenstaande, het gevolg van een incident. In een fel debat in 1970 legde het PVDK-Kamerlid Hans van den Doel de communist Wim van het Schip het vuur na aan de schenen over zijn vijandige opstelling tegenover Gortzak. Gortzak was vier jaar eerder met een aantal andere oud-communisten toege-

treden tot de PSP en vertegenwoordigde deze partij sinds de zomer van 1969 in de Kamer. Van den Doel wilde weten waarom de CPN haar voormalige kameraden zo afviel. Van het Schip reageerde als door een adder geberen: 'U weet het donders goed! U krijgt daarop van mij geen antwoord meer.' Toen Van het Schip zijn boodschap herhaalde, greep de voorzitter in. Met de simpele mededeling dat het woord 'donders' niet in de *Handelingen* werd opgenomen, onderbrak de voorzitter de verhitte discussie en gaf hij tegelijkertijd aan dat dergelijke woorden niet in het parlementaire debat thuishoorden. Het CPN-lid accepteerde de ingreep, maar voegde er wel aan toe geen spijt te hebben van het gezegde. In het verslag waren de gewraakte woorden vervangen door 'heel goed'.

Bij een ander incident liep Ina Brouwer tegen haar eerste en enige lijk aan, driekwart jaar na haar aantreden als fractieleider. In juni 1983 tastte Brouwer tijdens een debat over de kinderbijslag de grenzen van het toelaatbare af met een onverhuld kritisch betoog tegen de regeringsplannen. De hamer viel toen ze beweerde dat de VVD de zaak 'chanteert' – een uitlating die in andere varianten al vaker in het lijkendossier terecht was gekomen. Ook in dit geval liet de Kamervoorzitter de suggestie van doelbewuste tegenwerking door de liberalen niet toe. Toen de CPN-leidster ondanks herhaalde waarschuwingen in deze trant doorging, besloot Dolman tot schrappen.¹¹⁰

Hiermee bezegelde hij ook het laatste lijk in de geschiedenis van de Nederlandse communisten. Hoewel de CPN niet het allerlaatste lijk veroorzaakte – dat deed Janmaat – mag de partij wel het alfa en omega van het lijkendossier worden genoemd. Immers: het parlementaire optreden van de communisten gaf in 1934 aanleiding tot het aanscherpen van de ordemaatregelen en het invoeren van de schrapbepaling, het eerste lijk kwam op naam van de communist Wijnkoop en in de jaren van de Koude Oorlog werden vrijwel alleen uitlatingen van CPN-afgevaardigden uit de *Handelingen* geweerd. Ook in de jaren zestig en zeventig werden zij nog met schrappingen bestraft, al was het in steeds mindere mate. De CPN begon zich, ook in dit opzicht, te ontwikkelen van een radicale groepering tot een politieke partij met een zeker gevoel voor de parlementaire cultuur.¹¹¹

De politieke koersverandering en de groeiende acceptatie vanaf 1963 bracht de partij uiteindelijk echter geen blijvende steun van de kiezer. Na de zeven zetels behaald in 1972 kelderde ze in 1977 naar twee zetels. In 1981 won de CPN er één terug, die ze tot de verkiezingen van 1986 behield. In dat jaar leed de partij echter opnieuw een dramatische nederlaag: nul zetels. Deze uitslag bewees volgens velen dat de Nederlandse communisten zichzelf hadden overleefd. De

CPN ging samen met de andere kleine progressieven op in GroenLinks. In 1989 maakte deze formatie een geslaagde en definitieve entree als volledig geaccepteerd onderdeel van het partijpolitieke landschap.¹¹²

Uit onverdachte hoek – Ontoelaatbaar taalgebruik bij de gevestigde partijen

Met de boeren, de Centrumdemocraten en de communisten zijn de fracties en Kamerleden besproken die het meest in het lijkendossier voorkomen. Elk vanuit hun eigen overtuiging zochten deze afgevaardigden doelbewust de marges van het parlementair toelaatbare op. Met hun taalgebruik en weinig constructieve optreden vormden zij de grootste bedreiging voor de werkzaamheden in het parlement.

Maar ook Kamerleden met een veel minder afwijkend profiel lieten zich incidenteel zo onparlementair uit dat de schrapbepaling moest worden toegepast; enkele voorbeelden hiervan zijn reeds de revue gepasseerd. Een Kamerlid dat iemand ervan beschuldigde welbewust te misleiden, te chanteren of zelfs te liegen, kon vrijwel altijd op een ingreep rekenen. Dit soort insinuaties rekende voorzitter Dolman tot het schenden van de persoonlijke integriteit: 'Dan debatteer je niet meer, maar je pleegt karaktermoord. En in een instituut dat van het debat moet leven, is dat per definitie ontoelaatbaar', zo stelde hij. Gaandeweg ontwikkelde zich hieruit de vastomlijnde redenering dat het schenden van iemands (politieke) integriteit ontoelaatbaar is.¹¹³

Een van de 'slachtoffers' van deze redenering was het PVDA-Kamerlid Marcel van Dam, in het najaar van 1980. Van Dam, die onder Den Uyl had gewerkt als staatssecretaris van Volkshuisvesting, stond bekend om zijn felle oppositie tegen het beleid van de zittende minister op dat terrein, Pieter Beelaerts van Blokland (CDA). Op 17 september hield hij een kritische redevoering over het woningbouwprogramma van Beelaerts. De voorspelling dat de plannen van de minister zouden bijdragen aan meer werkgelegenheid noemde de PVDA'er een 'grove leugen'. Dit liet voorzitter Dolman niet ongemerkt passeren, waarna zich een discussie ontspon waaraan ook Van Dams partijgenoot Hans Kombrink deelnam:

De Voorzitter: 'Het woord "leugen" kan ik niet toestaan. Hoogstens kunt u zeggen dat hetgeen er staat naar uw mening op gespannen voet staat met de waarheid.'

Van Dam (pvda): 'Laat ik het dan zo zeggen: Het tegendeel van de waarheid heb ik zelden pregnanter onder woorden gebracht gezien.'

De Voorzitter: 'Ik hoop dat duidelijk is wat het verschil is: een leugen is een bewuste daad en het tegendeel van de waarheid is uw oordeel. Dat is dus heel iets anders!'

Kombrink (pvda): 'Maakt Van Dale dat ook duidelijk?'

De Voorzitter: 'Zonder enige twijfel!'

Kombrink: 'Ik betwijfel dat!'

Van Dam: 'Ik zou een hele filosofische beschouwing kunnen houden over de vraag of het meest kenmerkende van een leugen is dat het bewust wordt gedaan.'

De Voorzitter: 'Ik sluit dit ordedebat en verzoek u, verder te gaan met uw betoog.'

Om zich later ook nog op deze uitleg te kunnen beroepen, besloot Dolman de discussie in zijn geheel in de *Handelingen* te laten.¹¹⁴

In augustus 1984 vond een ander incident plaats waarbij uit 'onverdachte hoek' de beschuldiging klonk dat er gelogen werd. Voorzitter Dolman moest hiertegen in het geweer komen tijdens een felle woordenwisseling tussen drie Limburgse Kamerleden: Frans Wolters en Walter Paulis (beiden cda) enerzijds en Jos van Rey (vvd) anderzijds. Aan de orde was, zoals Van Rey het noemde, 'een laakbare samenwerking tussen een woningstichting en een ondernemersgroep' te Sittard. Paulis en Wolters spraken Van Rey erop aan dat hij in de media had gezegd dat er bij het cda-Limburg zaken waren gedaan 'die het daglicht niet kunnen verdragen', en de indruk gewekt had dat er 'fl. 15 miljoen in de verkeerde zakken terecht gekomen zijn'. Ze vonden dat Van Rey die beschuldiging in het parlement niet hard maakte. Nadat Paulis zijn vvd-collega bij interruptie al beticht had van 'politiek non-valeur', liep Wolters in zijn tweede termijn tegen de hamer van Dolman op toen hij dat nogmaals duidelijk wilde maken:

Wolters (cda): '(...) Dan heeft de heer Van Rey ongelijk en heeft hij apert de zaken fout voorgesteld. Ik verwacht dat hij dadelijk in tweede termijn deze opmerking zal terugnemen. Als hij dat niet doet, kan er slechts één conclusie zijn, namelijk dat de vvd en haar woordvoerder volharden in een aperte leugen.'

De Voorzitter: 'Pardon, dat staan wij hier niet toe, zoals u weet. Bedoelt u "een onjuistheid"?'

Wolters: 'Een volslagen foute voorstelling van zaken, mijnheer de Voorzitter!'

Ernsting (CPN): 'Misschien kunt u er nog "bewust" aan toevoegen, dan hebt u helemaal het begrip dat u had willen uitspreken.'

De Voorzitter: 'Dat was het hem juist!'

Nu werd er wel geschrapt: in de *Handelingen* kwam uiteindelijk 'volslagen foute voorstelling van zaken' te staan; de discussie met de voorzitter werd weggeborgen in het lijkendossier.

De weinige lijken die in deze periode resteren, zijn minder eenvoudig te groeperen of van een etiket te voorzien. In de meeste gevallen was er sprake van een heel specifieke omstandigheid die de voorzitter ertoe bracht te schrappen.

Zo deed zich op 11 februari 1971 in de Kamer een incident voor waarbij er een *echt* 'lijk' leek te gaan vallen. De vergadering werd voorgezeten door freule Wttewaal van Stoetwegen (CHU), al sinds 1945 parlements lid. Aan het woord was de SGP-fractieleider H.G. Abma, tijdens een debat over een grondwetsherziening die onder meer beoogde het lidmaatschap van het Koninklijk Huis te regelen. De aanwezige stenograaf heeft verhaald hoe middenin diens betoog ineens een man op de publieke tribune een touw tevoorschijn haalde, dat naar beneden liet zakken, en zich naar haar waarneming leek te willen ophangen. Toen het incident zich voordeed, werd de vergadering onmiddellijk onderbroken; de *Handelingen* vermelden dan ook slechts dat er geschorst werd en vervolgens hervat. Het verslag gaf daarmee geen enkel teken van rumoer, maar dat ontstond wel degelijk: na de schorsing riep de freule onmiddellijk luidkeels: 'Haal weg die man! Haal weg die man!' Abma reageerde vanaf het spreekgestoelte bijzonder ad rem door op te merken: 'Ik dacht toch niet dat ik zo opwindend sprak!'¹¹⁵ Achteraf bleek het te gaan om iemand die aandacht wilde voor zijn klachten over de behandeling van dienstplichtigen; hij hoopte die te krijgen door zich aan een touw naar beneden te laten zakken en pamfletten in de vergaderzaal rond te strooien. De man kon weer omhooggehesen worden en aan de politie worden overgedragen.

Eén lijk kwam op naam van misschien wel het meest onconventionele Kamerlid onder de grote partijen van de jaren zeventig en tachtig, Wijnie Jabaaij, de moeder van schrijver Ronald Giphart en lid van de PVDa. Jabaaij was een kleurrijke en toegankelijke vrouw, die zich graag direct uitdrukte en niets moest hebben van politiek jargon. Tijdens haar maidenspeech in juni 1979 gaf ze meteen een soort visitekaartje af: ze struikelde terwijl ze het

spreekgestoelte beklom, en gaf als verklaring 'dat ik gewoon mijzelf probeerde te zijn en dus iets te vlug op het spreekgestoelte stapte'.¹¹⁶ Uit protest tegen het beleid van de kabinetten-Lubbers I en II verscheen Jabaaij altijd in rouwklere in de Kamer.

In november 1980 viel haar enige lijk, toen zij VVD-minister Chris van der Klaauw van Buitenlandse Zaken verweet dat deze zich 'lui en passief' opstelde. Dolman greep in en suggereerde haar ironisch om 'lui' te vervangen door 'ijverig'. Jabaaij voelde daarop meer voor het woord 'non-actief', wat Dolman de discussie deed besluiten met een 'geaccepteerd!'. Vervolgens mocht Jabaaij in haar kenmerkende stijl overigens wel spreken over een deel van de voorliggende begroting als 'deze gejatte, neen, gepikte – dat is netter – 50 miljoen', zeggen dat ze 'de lege discussie met de Minister hierover zat was' en spreken van 'de capriolen die worden uitgehaald met de begroting'.¹¹⁷

Ook wordt aan Jabaaij toegeschreven dat zij tijdens een Kamerdebat een discussie tussen haar mannelijke collega's over het vaginaal toucheren van illegale zigeunerinnen zou hebben onderbroken met de opmerking: 'Jongens, jongens, denken jullie nou echt dat het mogelijk is om een paspoort in je kut te stoppen?' Zo staat het althans beschreven op de website van haar zoon Ronald Giphart.¹¹⁸ Bij nadere beschouwing blijkt deze opmerkelijke uitspraak echter niet gedaan in de vergaderzaal van de Tweede Kamer, maar tijdens een fractievergadering van de PVDA.¹¹⁹ De omgangsvormen zijn daar – net als bij andere fracties – een stuk losser dan in de Kamer. Gewoonlijk worden fractievergaderingen, als er al een verslag van wordt gemaakt, niet woordelijk genoteerd; bovendien zijn de notulen alleen bestemd voor intern gebruik.

In februari 1981 vielen er twee lijken als gevolg van een confrontatie tussen CDA-woordvoerder Ben Hennekam en D66-woordvoerder Laurens-Jan Brinkhorst, tijdens een debat over gemeentelijke herindelingen in Zuid-Limburg. De vraag was of de gemeente Hoensbroek zelfstandig zou kunnen blijven voortbestaan, of dat deze bij de gemeente Heerlen gevoegd zou worden. De liberale minister van Binnenlandse Zaken Hans Wiegel wilde dit laatste; coalitiefractie CDA had in eerste termijn een amendement voorbereid dat beoogde Hoensbroek zelfstandig te houden. Overleg achter de schermen volgde. In de tweede termijn liet het CDA bij monde van Hennekam weten dat Wiegel het 'machtswoord' had gesproken; de minister dreigde met andere woorden met een ministercrisis als de Kamer zijn voorstel niet steunde. Hennekam krabbelde vervolgens terug en verklaarde dat hij van zijn collega's weliswaar geen 'zakelijke tegenargumenten' had vernomen, maar toch verwachtte dat zijn amendement geen meerderheid zou behalen.

Dat bracht Hennekam eerst in botsing met de grootste oppositiepartij, de PVDA. Woordvoerder Frits Castricum herinnerde eraan dat zijn partij zich in eerste termijn nadrukkelijk een nadere standpuntbepaling had voorbehouden. Het CDA kon dus nog niet weten of de PVDA het bewuste amendement al dan niet zou steunen, omdat ze daar zelf nog niet over uit was. Vervolgens vroeg ook Brinkhorst zich af waarom de CDA-woordvoerder al 'boog als een rietstengel in de wind' voordat duidelijk was hoe de stemverhoudingen lagen. Hennekam verdedigde zich door te verklaren dat het overleg met Wiegel hem duidelijk had gemaakt dat het doorzetten van zijn amendement tot gevolg zou kunnen hebben dat de gemeentelijke herindeling in Zuid-Limburg – er waren 56 gemeenten bij betrokken – in zijn geheel op losse schroeven zou komen te staan. En voor die consequentie schrok de CDA-fractie terug: 'Maar, mijnheer de Voorzitter – misschien is dit het verschil met D66 – onze verantwoordelijkheid strekt over de hele zaak en niet over enkele punten.' Dat deed Brinkhorst repliceren: 'Die laatste opmerking slaat natuurlijk nergens op.' Volgens hem had D66 het amendement voor een zelfstandige status van Hoensbroek wel degelijk willen ondersteunen. Brinkhorst: 'Dan is mij nu duidelijk waarom D66 het amendement inzake Hoensbroek niet mede mocht ondertekenen van het CDA. Het CDA moest een partijpolitiek spelletje spelen met de VVD. Ik moet werkelijk zeggen dat over de rug van Hoensbroek toch wel heel wat is gebeurd.' Dat vond Hennekam 'op het infame af' en 'beneden peil'; de opmerking raakte 'kant noch wal. Ik durf zelfs deze opmerking als onbeschoft te kwalificeren'. Dat laatste deed voorzitter Dolman naar de hamer grijpen; de CDA'er moest de laatste woorden veranderen in: 'Deze drukt ons een heel slecht stempel op, dat totaal niet verdiend is.'¹²⁰

In zijn eigen tweede termijn kwam Brinkhorst terug op het zijns inziens voorbarig intrekken van het amendement door het CDA: 'De heer Hennekam had nog niet op de knieën behoren te gaan, terwijl er nog niet één uitspraak van de Kamer is geweest. Dat is minachting van het parlement.' Daarop greep Dolman nogmaals in: het leek hem 'voor de evenwichtigheid van het debat ook beter, dat de heer Brinkhorst het woord "minachting" terugneemt'. In de *Handelingen* kwam te staan dat Brinkhorst meende dat er sprake was van 'een niet juiste bejegening van het parlement'.¹²¹

Een dag later was het alweer raak: op 19 februari 1981 viel er opnieuw een lijk, zij het over een geheel ander onderwerp. Op de agenda stond een debat over de burgeroorlog in El Salvador, die sinds een paar jaar woedde tussen de junta en marxistische rebellen. Fred van der Spek (PSP) hekelde de nieuwe Amerikaanse onderminister voor Europese Zaken Lawrence Eagleburger, die

‘als een advocaat van de duivel’ een rondreis langs West-Europese hoofdsteden maakte ‘om de zaak van de junta in El Salvador te bepleiten’. Van der Spek vroeg zich af ‘of de Amerikanen weten wie en wat zij in hun achtertuin, die rood is van het bloed, in het zadel houden’. Was Eagleburger niet een ‘nitwit’ die niet eens wist waar El Salvador lag, zo vroeg Van der Spek zich retorisch af. Direct greep de voorzitter in; op deze wijze mocht een lid van de Amerikaanse regering niet betiteld worden in het Nederlandse parlement. Van der Spek maakte ervan dat Eagleburger iemand was die weinig van de problematiek afwist.

De opmerking van de rpsf'er riep ook verontwaardiging op bij minister Van der Klaauw van Buitenlandse Zaken, bij wie Eagleburger eveneens op bezoek geweest was. ‘Alsof ik naar een nitwit heb zitten luisteren!’, riep de minister uit. Hiermee ging hij echter zelf ook in de fout; de voorzitter viel hem in de rede en corrigeerde: ‘Dat woord is teruggenomen, zodat de minister er niet op in kan gaan.’

Iets later memoreerde Van der Spek vervolgens dat Eagleburger ook op bezoek was geweest bij de voorzitter van de Europese Commissie, Gaston Thorn. Deze had via de krant laten weten dat aangeboden hulp uitsluitend ten goede zou komen aan de bevolking van El Salvador. Volgens het rpsf-Kamerlid liet Thorn daarmee blijken dat hij niet doorhad dat de bevolking juist een van de strijdende partijen vormde: hij verweet de Europese Commissie daarom een ‘misselijke’ en ‘slaafse’ houding ten opzichte van Amerika. Dát mocht de pacifist nog zeggen, maar de volgende passage waarin Van der Spek doelde op Thorn werd geschrapt:

Van der Spek (rpsf): ‘Ik zal het woord “nitwit” niet herhalen, maar...’

De Voorzitter: ‘Dat kan ook niet, want het is niet uitgesproken, dus wordt het nu ook weer uit de *Handelingen* geschrapt.’

Van der Spek: ‘Ik zal het woord dat ik in gedachten had niet herhalen.’

De Voorzitter: ‘U had geen woord in gedachten.’

Van der Spek: ‘Maar u kunt niet bestrijden dat ik een woord in gedachten heb!’

De Voorzitter: ‘Nee, maar ik kan niet een insinuatie in de *Handelingen* toelaten.’¹²²

Een jaar later, op 10 februari 1982, besloot voorzitter Dolman tot een schrapping tijdens een debat over de herstructurering van de aardappelverwerker AVEBE te Stadskanaal. Ten tijde van het debat speelde er een rapport van de Nederlandse

Investeringsbank over de gevolgen van deze herstructurering, met daarin zeer negatieve prognoses over de toekomst van AVEBE – en daarmee ook over de toekomst van de landbouwsector. Hoewel deze conclusies vertrouwelijk behoorden te blijven, was de inhoud van het rapport kennelijk ‘gelekt’: D66-woordvoerder Pieter ter Veer meende te weten dat minister van Landbouw Jan de Koning (CDA) een exemplaar had gegeven aan partijgenoot en landbouwman Gerrit Braks. In dit debat werd het woord echter niet gevoerd door Braks, maar door diens fractiegenoot Bert de Vries.

In zijn bijdrage bracht Ter Veer naar voren dat het CDA kennelijk was doordrongen van de ernst van de situatie bij AVEBE: ‘dat zijn wij ook, maar misschien in iets minder indringende mate. De fractie van het CDA heeft namelijk iemand in haar midden die *wel* kennis heeft genomen van de inhoud van dat rapport.’ Na deze suggestie klopte Dolman met de hamer: ‘Hiertegen maak ik bezwaar. Een minister die bepaalde vertrouwelijke informatie heeft gekregen, kan die niet in zijn fractie ter sprake brengen.’ Op verzoek van de voorzitter nam de D66’er zijn woorden terug, waarna de beschuldiging aan het adres van de CDA-fractie niet in de *Handelingen* werd opgenomen. Ter Veer mocht verderop echter weer wel zeggen ‘dat het doordrongen raken van de ernst van de situatie voor de Minister kennelijk zoveel gemakkelijker is dan voor ons’, aangezien de minister over het rapport beschikte.¹²³

Achteraf vertelde Ter Veer dat hij zijn uitlating had gedaan in het heetst van de strijd. ‘Bert de Vries was toen ook al heel geslepen: het was zo duidelijk als wat dat ze dat rapport hadden, en ik wilde het CDA dus provoceren. Ook voor Jan de Koning gold overigens dat die beslist “CDA” genoeg was om op zo’n manier met belangrijke vertrouwelijke rapporten om te gaan als hij op die manier zijn zin kon krijgen.’¹²⁴ Correct of niet, na de schrapping is dit vermoeden in de *Handelingen* in ieder geval niet meer terug te vinden.

Anderhalf jaar later deed zich een incident voor, waarbij een Kamerlid nog vóór het debat was begonnen met de voorzitter in onderhandeling ging over wat hij wel en niet mocht zeggen. Deze geslepenheid werd aan de dag gelegd door Marcel van Dam, die zodoende zelfs ‘strategisch’ wist te voorkomen dat zijn woorden werden geschrapt. Tijdens de Algemene Beschouwingen in oktober 1983 bleek het PVDA-Kamerlid het oneens te zijn met de uitleg van de regering over een extra eenmalige uitkering voor de echte minima. Op de hem bekende socratische wijze voerde hij de casus op van een fictieve tuinman van minister-president Lubbers, ene Flipse. Van Dam:

Die krijgt van u honderd gulden in de maand. Op een gegeven moment zegt u: 'Flipse, het zijn moeilijke tijden, wij doen er een tientje af, maar je hebt het zo moeilijk, je krijgt een eenmalige uitkering.' En Flipse zegt: 'Dank u wel mijnheer, dat is prachtig.' Volgend jaar weer. U zegt: 'Flipse, de tijden blijven moeilijk. We doen er weer een tientje af, maar: eenmalige uitkering.' Flipse komt thuis, geeft het loonzakje aan zijn vrouw en die zegt: 'Flipse, je hebt een tientje minder volgens mij.' 'Nee,' zegt Flipse, 'ik heb een eenmalige uitkering weer gehad.' 'Nee,' zegt zij, 'je hebt een tientje minder!'

Aan Lubbers stelde het Kamerlid nu de vraag hoe hij dat aan zijn tuinman zou uitleggen. Aanvankelijk verdedigde Lubbers zich nog door te zeggen dat het Van Dams verhaal en niet het zijne was. In reactie daarop maakte het PVDa-Kamerlid de beroemd geworden woordspeling: 'Alle echte minima worden, net als die tuinman, belubberd!'

Dolman herinnerde zich dat Van Dam tevoren voorzichtig naar hem toegekomen was om te vragen: 'Als ik het woord belazeren gebruik, hamer je dan af?' Dolman had geantwoord: 'Ja Marcel, dan hamer ik af.' In het debat zelf aarzelde de voorzitter niettemin kort wat hij met Van Dams woordkeuze aan moest; in een *split second* besloot hij de uitlating te laten passeren. Dolman: 'Inhoudelijk vond ik dat hij gelijk had. Bovendien dacht ik: Lubbers is wel mans genoeg om dat zelf af te handelen.'¹²⁵

De minister-president reageerde inderdaad als door een adder gebeten op deze beschuldiging van Van Dam, met wie hij nog samen in het kabinet-Den Uyl gezeten had:

Tegen deze woordspeling moet ik groot bezwaar maken. (...) De heer Van Dam probeert nu de suggestie te wekken dat de regering hier de zaak aan het bedonderen is. Ik acht dit volstrekt onaanvaardbaar. Als hij, hoe geestig hij het ook vindt, een woordspeling invoegt, acht ik dat, ook als oud-collega, onder de maat!

De *Handelingen* vermelden vervolgens: 'Applaus ter rechter zijde', waarop Van Dam nog inbracht: 'Wij zullen eens kijken, hoe de mensen thuis klappen!'¹²⁶

Er werd wel weer geschrapt in mei 1984, bij een debat over regionaal sociaal-economisch beleid. PVDa-woordvoerder Jaap van der Doef wond zich in dit debat nogal op over de verdeling van Europese gelden voor regionale ontwikkeling. Eerst beschuldigde hij zijn Limburgse CDA-collega René van der

Linden van betrokkenheid bij een deal tussen de Commissaris van de Koningin in Limburg en het kabinet over de financiering van de geplande Oost-West-baan op vliegveld Beek. Van der Linden vroeg hem die beschuldiging van 'gesjoemel' aan zijn adres terug te nemen, omdat 'dit zo niet functioneert bij het CDA'. Cynisch reageerde Van der Doef dat hij het eveneens 'schandalig' vond als Van der Linden er *niet* bij betrokken was, 'want er werd over zijn regio beslist'.

Het PVDA-Kamerlid had de toon zodoende al aardig gezet toen hij in zijn bijdrage toekwam aan het noorden des lands. Van de gelden voor dit gebied zou het kabinet al vijftig miljoen gulden hebben bestemd ter compensatie van de kosten voor de spreiding van de PTT-directie. Het Kamerlid vond dat deze kosten zo ten onrechte werden afgewenteld op de regio; Van der Doef veroordeelde dit als 'laakbaar' en 'onfatsoenlijk'; hij sprak zelfs van 'een element van chantage'. Dat mocht de PVDA'er allemaal zeggen, maar er kwam een moment dat diens beschouwingen over het genoemde bedrag voorzitter Dolman te gortig werden:

Van der Doef (PVDA): 'Weer een sigaar uit eigen doos, of misschien nog erger? Ik ben geneigd te zeggen, dat dit een nieuw voorbeeld van witteboorden-criminalliteit is, al is het niet strafbaar.'

De Voorzitter: 'Dat gaat te ver.'

Van der Doef: 'Dat vind ik ook.'

De Voorzitter: 'U zou het goede voorbeeld kunnen geven door uw term terug te nemen.'

Van der Doef: 'Goed, ik neem die terug (...) Ik zal er niet meer op terugkomen.'

De Voorzitter: 'Wat komt daarvoor in de plaats?'

Van der Doef: 'Hebt u iets moois wat er toch op lijkt?'

De Voorzitter: 'Witte-boorden-handelwijze?'

Omdat dit woord volgens Van der Doef de juiste associaties wekte, stemde hij graag met het voorstel in.¹²⁷ Terugblikkend meende Van der Doef dat Dolmans ingreep de juiste was geweest: 'Een voorbeeld van de wijsheid waarmee hij als voorzitter opereerde, maar ook van zijn humor en gevoel voor sfeer van een debat.'¹²⁸

In eerste instantie minder gelukkig met een ingreep van Dolman was Jeltje van Nieuwenhoven. In het midden van de jaren tachtig had zij als Kamerlid voor de PVDA een flinke aanvaring met de voorzitter, waarbij in haar herinnering ook een lijk viel. Dat althans memoreerde Van Nieuwenhoven toen zij in 2001

als voorzitter het afschaffen van de schrapbepaling verdedigde. Ze vertelde de Kamer de volgende anekdote: 'Een voorzitter heeft eens, toen ik woordvoerder was bij een onderwerp, een lijk gecreëerd en achteraf gezien vond ik dat merkwaardig. Toch is het nog steeds een lijk. Ik snap dat u nu heel nieuwsgierig geworden bent, maar ik vertel het u niet!'¹²⁹

Van Nieuwenhoven verwees toen naar een groot debat in 1986 over de stelselherziening in de sociale zekerheid. Het betrof een gecompliceerd onderwerp: de herziening omvatte acht wetsvoorstellen, en de grote fracties hadden de behandeling daarvan verdeeld over meerdere woordvoerders. Voor de PVDa behandelde Van Nieuwenhoven onder meer de zogeheten Toeslagenwet. Zij had een inbreng voorbereid van veertig minuten, maar halverwege haar betoog liet Dolman het lampje op de katheder branden dat speciaal bedoeld is om een spreker op diplomatieke wijze duidelijk te maken dat deze moet gaan afronden. Aldus zag Van Nieuwenhoven tot haar verbazing dat ze halverwege haar betoog al gemaand werd er een eind aan te maken. Dat deed haar uitroepen: 'Voorzitter! Waarom laat u dit lichtje branden? Ik raak daarvan een beetje in de war.'

Het bleek dat Dolman haar voor dit onderwerp niet had ingeschaald op een spreektijd van veertig maar van twintig minuten. Met veertig minuten zou volgens hem de tijd overschreden worden die de PVDa-fractieleden gezamenlijk hadden opgegeven voor de acht wetsvoorstellen. De *Handelingen* vermelden de discussie hierover tussen hen beiden, waarbij Dolman droogjes zegt: 'Ik merk op dat de totale spreektijd van uw fractie de opgegeven tijd te buiten gaat.'¹³⁰

Van Nieuwenhovens herinnering is minder klinisch. Volgens haar beet Dolman haar toe: 'Aangezien *iedereen* hier de *hele* dag maar over zijn spreektijd heen gaat, zou het *u* netjes staan als *u* wat minder spreektijd nam!' Daarmee bracht de voorzitter haar geheel van haar à propos, zo herinnerde zij zich. De *Handelingen* wijzen overigens uit dat Van Nieuwenhoven haar bijdrage op dit wetsontwerp vervolgens toch gewoon kon afronden. Zij voelde zich niettemin bepaald onheus bejegend door de voorzitter, en werd daarin met kracht gesteund door haar toevallig aanwezige fractiegenoot Wim Meijer. Van Nieuwenhoven: 'Wim zag dat gebeuren en heeft via de bode een briefje aan Dick Dolman gestuurd met als boodschap: dit heb ik nu even bijgewoond en dit kan dus écht niet wat je Jeltje nu maakt.' De volgende dag moest Van Nieuwenhoven zich melden bij de voorzitter. In haar herinnering stelde Dolman haar toen voor de hele discussie van de dag ervoor maar uit de *Handelingen* te schrappen, daarmee *de facto* zijn ongelijk bekenkend. Naar eigen zeggen ging Van Nieu-

wenhoven er daarom mee akkoord, 'en dat had ik natuurlijk nooit moeten doen, want daarvoor was het veel te leuk'.

De woordenwisseling is echter niet weggestopt in het lijkendossier; evenmin staat op de betreffende pagina in de *Handelingen* de gebruikelijke aanduiding dat er op last van de voorzitter enkele woorden zijn verwijderd. Van een lijk, of beter gezegd van een ingreep op grond van de schrapbepaling, is dan ook geen sprake geweest. Aannemelijker is dat Dolman, in overleg met Van Nieuwenhoven, heeft besloten om hun onderlinge discussie te 'kuisen' en gedeeltelijk weg te laten uit het verslag. In hoofdstuk twee is al besproken dat deze handelwijze niet ongebruikelijk was, zeker niet in wat chaotische situaties als deze.¹³¹

Het lijk is dood, leve de openbaarheid?

In de loop van de jaren tachtig werden schrappingen steeds zeldzamer, totdat in 1993 voor het laatst een uitlating naar het lijkendossier werd verwezen. De praktijk leerde dat het steeds zinlozer werd om iets als 'niet gezegd' te verklaren dat toch al door tv-camera's was geregistreerd en uitgezonden. De overtuiging groeide dat de *Handelingen* juist hun nut moesten bewijzen als volledige, ongecensureerde en ongekleurde overheidspublicatie, als tegenwicht van de mediaberichtgeving. Al langer gold bovendien dat het sop de kool vaak niet waard was: juist door een 'onparlementaire' uitlating te schrappen, was de kans groot dat er nog meer de aandacht op werd gevestigd.

Breed uitgemeten en enigszins opgeblazen werd de kwalificatie 'caudillo' die vvd-leider Bolkestein in oktober 1991 toekende aan collega Hans van Mierlo (D66). In zijn bijdrage aan de Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen op 10 oktober verwees Bolkestein naar een interview met de D66-leider in *NRC Handelsblad*.¹³² De liberaal memoreerde dat Van Mierlo had gezegd 'dat het karakter van politieke partijen wordt bepaald door personen', uitmondend in de vraag: 'moeten wij niet zeggen: wij maken geen partijprogramma, wij maken een houding?' Bolkestein wilde nu van Van Mierlo weten wat hij precies met deze uitspraak had bedoeld. Deze vraag bracht de voorzitter, Deetman, ertoe een opmerking over de orde te maken: hij wees Bolkestein erop dat dit punt niet geagendeerd was bij deze Algemene Beschouwingen. Deetman kende zijn pappenheimers, zo bleek ook uit zijn aansluitende opmerking dat hij Van Mierlo wel wilde toestaan te reageren, 'mits zijn gedegen beantwoording, die mij op dit soort vragen bekend is, kort en bondig is'. Van Mierlo kreeg daarop de gelegenheid kort uiteen te zetten dat hij niet bedoeld had te zeggen dat hij

van partijprogramma's af wilde, maar dat hij wel voorzag dat deze een andere functie zouden krijgen. In reactie hierop maakte Bolkestein bezwaar tegen het idee dat de houding van de partij en de persoon van haar leider in de toekomst voorop kwamen te staan, zoals de D66-leider in het interview had gesuggereerd. 'Dat doet mij denken aan een Latijnsamerikaanse "caudillo".'¹³³

Van Mierlo reageerde niet meteen op de term, en ook voorzitter Deetman liet de kwalificatie passeren. Enkele Kamerleden ontdekten echter dat het begrip 'caudillo' sloeg op een autoritaire leider die het volk opzweept met populistische leuzen; de term werd vaak gebruikt voor de Spaanse generaal Franco. Van Mierlo was woedend, en niet alleen Van Mierlo, zo herinnerde Bolkestein zich jaren later nog: 'Ik kreeg de rest van de Kamer ook over me heen.'¹³⁴ Die opschudding ontstond overigens buiten de vergadering, want in de *Handelingen* is er in het geheel niets van terug te vinden. Ook Deetman kon zich het voorval desgevraagd nog voor de geest halen:

Ik kende dat woord überhaupt niet en Van Mierlo volgens mij ook niet. Dus dan worden er woordenboeken geraadpleegd, en dan zeggen mensen: maar Wim, dat kan toch niet? Nou, als je dat zo in het woordenboek ziet, kan dat ook niet, nee. Bolkestein – anders dan Van Mierlo – spreekt Spaans en beschouwde het als normaal spraakgebruik, maar Van Mierlo voelde zich beledigd en kwam daarover naar me toe. Bolkestein bleek dat vervolgens nooit zo bedoeld te hebben. Dan is er maar één oplossing: excuses aanbieden en terugnemen.¹³⁵

Dat deed Bolkestein later in het debat: 'Ik neem dat begrip graag terug. De heer Van Mierlo is wel de laatste die ik in verband zou willen brengen met een dictator. Als ik die indruk heb gewekt, zeg ik hem dat mij dat spijt.' Hij had zijn opmerkingen slechts gemaakt, zo zei hij, 'omdat de opvatting over de politiek die [uit het *NRC*-interview] spreekt, een zeer personalistische is en bepaald niet de onze. Die deed mij denken aan Zuid-Amerika.'¹³⁶

Uiteindelijk werd deze woordenwisseling in zijn geheel in de *Handelingen* opgenomen, inclusief het teruggenomen gedeelte. De Kamerleden hadden hun geschil openlijk bijgelegd, waardoor Deetman geen reden zag om nog te schrappen. Deze oplossing werd vanaf de jaren negentig steeds vaker toegepast. Wanneer een voorzitter onwettig taalgebruik bespeurde, volstond hij met een vermaning en het verzoek de woorden figuurlijk 'terug te nemen', zonder dat ze werden geschrapt.

Een ander voorbeeld daarvan deed zich voor op 30 mei 1995. Een jaar eerder had het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) onder aanvoering van Jet Nijpels met zes zetels een stormachtige entree gemaakt in de Kamer. Al snel raakte de fractie echter verzwakt door interne ruzies. De broedertwist bereikte een voorlopig hoogtepunt toen het AOV-Tweede-Kamerlid Cees van Wingerden in de Kamer een splitsing van de fractie aankondigde. Van Wingerden voorzag dat de leden van het AOV zich binnenkort zouden gaan uitspreken over de koers van de partij. In zijn ogen zou de keus liggen tussen 'een verbond van ouderen voor ouderen, gebaseerd op degelijke principes, waarden en normen, waarmee wij ons willen onderscheiden van andere politieke partijen' of 'de lijn-Nijpels, dat wil zeggen een reguliere politieke partij, zonder onderscheid'. Zouden de leden voor het eerste kiezen, dan was – aldus Van Wingerden – duidelijk dat fractieleidster Nijpels, twee andere leden van de fractie, en 'vier van de veertien leden van het hoofdbestuur, afkomstig uit de familie- en kennissenkring van mevrouw Nijpels, het verbond zullen moeten verlaten'. Die laatste bijzonderheid deed Deetman ingrijpen:

De Voorzitter: 'Ik moet u thans onderbreken. Ik verzoek u zich tot het zakelijke geschil te beperken en mededelingen van persoonlijke aard achterwege te laten. Ik neem aan dat de woorden "afkomstig uit de familie- en kennissenkring van mevrouw Nijpels, het verbond zullen moeten verlaten" als irrelevant moeten worden aangemerkt. Ik verzoek u dan ook die woorden terug te nemen. Ze doen hier niet ter zake.'

Van Wingerden (AOV): 'Goed.'

Deze hele passage, zowel de door Deetman te persoonlijk geoordeelde mededeling als Van Wingerdens bevestiging dat hij ze introk, zijn in het verslag blijven staan.¹³⁷

Zo kon het ook gebeuren dat een 'onparlementaire', enigszins gezagsondermijnende uitspraak aan het adres van de Kamervoorzitter uiteindelijk gewoon in de *Handelingen* is na te lezen. In het najaar van 1997 kreeg Jan Marijnissen van de Socialistische Partij (SP) het aan de stok met waarnemend voorzitter Frans Weisglas, die Bukman verving. Aan de orde was een Kamerdebat met staatssecretaris van Justitie Elizabeth Schmitz (PvdA) over de opvang van uitgeprocedeerde asielzoekers. Toen SP-voorman Marijnissen haar in de loop van het debat wilde interromperen, werd hij door de voorzitter onderbroken. Weisglas maande hem het kort te houden gezien de sterke uitloop van het debat; het was al tegen zevenen en de avond kende nog een lange agenda.

Marijnissen reageerde hoogst verbaasd: het was zijn eerste interruptie in een debat dat al drie uur duurde en hij had tot dan toe nog geen woord gezegd. Toen Weisglas aanhield dat het dan wel erg kort moest, voegde de sp'er hem toe: 'Even dimmen, Voorzitter.' Dat schoot Weisglas in het verkeerde keelgat: 'Ik ken uw stijl en uw vocabulaire, maar als Voorzitter waardeer ik het niet als u "dimmen" zegt. Ik vraag u dat terug te nemen.' Marijnissen gaf echter te kennen dat hij dat 'absoluut niet van plan was'. 'Waarvan acte! Een korte interruptie', was de reactie waarmee de voorzitter de discussie besloot. Hij nam geen verdere maatregelen en liet Marijnissen alsnog zijn vraag stellen.¹³⁸

Na afloop was de ophef groot. Kamervoorzitter Bukman riep Marijnissen bij zich om hem duidelijk te maken dat hij met zijn uitroep te ver was gegaan, een mening die op het Binnenhof door velen werd gedeeld.¹³⁹ De sp-leider dacht daar anders over; hij publiceerde een jaar later een boekje over zijn wederwaardigheden in Den Haag, dat als titel *Effe dimmen!* kreeg. Terugblikkend schrijft hij het inmiddels befaamde incident toe aan een 'merkwaardige vorm van oppositie-pestening': 'Waar andere fractievoorzitters met alle egards worden behandeld en alle ruimte krijgen die ze vragen, word ik vaak in de rede gevallen en gemaand tot kort-zijn.' Dat zijn uitlating zou hebben getuigd van onvoldoende respect voor de voorzitter, vond Marijnissen onzin. 'Zolang er niet gevloekt en gescholden wordt, kan het bepaald geen kwaad als er ook in de Kamer wat meer gewone-mensentaal wordt gesproken.'¹⁴⁰ Toch was het niet de eerste keer dat de uitdrukking 'even dimmen' in de Kamer gebruikt werd: twee maanden eerder had de pvda-minister Ad Melkert dezelfde woorden juist gebruikt aan het adres van Marijnissen. Melkert sprak de bewering van de sp-voorman dat de inkomensverschillen de afgelopen drie jaar waren toegenomen uitvoerig tegen, en verzocht de sp-voorman ten slotte om 'een beetje te dimmen'. De voorzitter, Bukman, liet dit toen passeren.¹⁴¹

De 'gewone-mensentaal' zoals Marijnissen het noemde, bleef ook niet achterwege tijdens een vergadering in maart 2000 over de aanpak van de leerachterstand bij allochtone kinderen. Voorzitter was opnieuw Weisglas, nu ter vervanging van Van Nieuwenhoven. In een bij vlagen emotioneel debat kwam staatssecretaris van Onderwijs Karin Adelmund (pvda) hard in aanvaring met de Kamer. Haar grootste luis in de pels was sp-woordvoerster Agnes Kant, die het plan van de bewindsvrouw resoluut naar de prullenmand had verwezen als een 'brevet van onvermogen'. Op enig moment ergerde Adelmund zich er vreselijk aan dat Kant al meermalen had beweerd dat, zoals de staatssecretaris het interpreteerde, 'alle zwarte scholen slecht zijn'. Het sp-lid maakte bezwaar tegen deze kritiek: ze wees erop dat ze over het gemiddelde had gesproken,

niet alle 'zwarte' scholen over één kam wilde scheren, en stelde nogmaals vast dat de staatssecretaris weigerde iets te doen aan de verschillen tussen 'zwarte' en 'witte' scholen, bijvoorbeeld door vrijwillige spreiding van leerlingen. Vervolgens ontspon zich een opmerkelijke discussie, waarvan de *Handelingen* getuigen:

Staatssecretaris Adelmund: 'U bent erop klaargekomen. Dat is nu al drie keer het geval geweest.'

Kant (sp): 'Pardon?'

Adelmund: 'Ik zei dat u al drie keer over dit onderwerp steeds alleen maar conclusies heeft getrokken.'

Kant: 'Ik hoorde u iets anders zeggen. (...) Ik maak ernstig bezwaar tegen de woordkeuze van de staatssecretaris.'

Adelmund: 'Dan neem ik die bij dezen terug.'

Kant: 'Dat lijkt mij zeker op zijn plaats. Voor de derde keer beantwoordt de staatssecretaris niet mijn vraag over het vrijwillig spreidingsbeleid.'

Pas op dat moment liet ook Weisglas van zich horen:

De Voorzitter: 'Het Reglement van Orde zegt niet dat iedere vraag naar bevrediging beantwoord kan en moet worden.'¹⁴²

Enigszins besmuikt bekende Weisglas na afloop aan de pers dat hij de opmerking van de Adelmund niet gehoord had. 'Ze spreekt ook zo verschrikkelijk snel en ik ben niet goed thuis in het onderwerp. Pas toen mevrouw Kant bezwaar aantekende, begreep ik dat er iets aan de hand was.' En als Weisglas het wel had gehoord? 'Ik had de opmerking niet laten schrappen uit de *Handelingen*, maar de staatssecretaris wel verzocht haar woorden terug te nemen', aldus de plaatsvervangend voorzitter.¹⁴³

In december 2003 moest Weisglas, inmiddels regulier Kamervoorzitter, zelf tijdelijk worden vervangen wegens andere verplichtingen. Zijn taak werd waargenomen door Joost Eerdmans, afkomstig van de in 2002 tot de Kamer toetgetreden Lijst Pim Fortuyn en overtuigd voorstander van een vrijer verloop van het parlementaire debat. Onderwerp van vergadering was de begroting voor Sociale Zaken en het AOW-spaarfonds; de boventoon werd gevoerd door de linkse partijen, die protesteerden tegen de bezuinigingsmaatregelen van coalitiepartners CDA, VVD en D66. De kabinetsplannen brachten Ineke van Gent (GroenLinks) ertoe uit te varen tegen CDA-woordvoerder Aad Mosterd.

Zij was van mening dat werknemers bar weinig hadden aan de opstelling die de CDA-fractie in het debat koos: 'U praat gewoon in het luchtledige. Het spijt mij dat ik het moet zeggen, maar u bent zo vaag als de neten!' Mosterd kon daarop alleen maar antwoorden: 'Ik denk dat wij het inderdaad niet geheel eens zijn, mevrouw Van Gent.'¹⁴⁴

Op de vraag of hij overwogen had om Van Gent in de gelegenheid te stellen haar woorden terug te nemen, antwoordde Eerdmans achteraf ontkennend. Hij had in het geheel geen problemen met dit soort uitdrukkingen. 'Sterker nog: het leidt tot vertier, en dat zou best wat meer mogen in de Kamer. Het vrije en open gevoerde debat staat wat mij betreft voorop.' Niet ingrijpen was in dit geval dus ook een teken. Of Weisglas in dezelfde context wel zou zijn opgetreden, blijft ongewis. Niettemin is duidelijk dat Eerdmans diens nadruk op stijl en decorum in het debat slechts ten dele wil onderschrijven; naar zijn zeggen wordt er in het Presidium en de Commissie voor de Werkwijze regelmatig een 'richtingenstrijd' gevoerd tussen een oude, meer behoudende garde en de jongere volksvertegenwoordigers, die pleiten voor een versoepeling van de mores en codes van de Kamer.¹⁴⁵

Aanwijzingen dat de voorzitter de teugels zal laten vieren, zijn er vooralsnog niet. Bij de Algemene Beschouwingen in september 2005 had Weisglas de handen vol aan het waarschuwen van Kamerleden en bewindslieden die de vergadering verstoorden met geklets, gelach en gewandel. Dit gedrag had al te veel negatieve reacties van pers en publiek opgeroepen, zo verklaarde de voorzitter zijn ingrijpen. 'Dat is nu afgelopen. De leden komen binnen, nemen plaats in hun stoel en volgen het debat. Kortom, zij gedragen zich zoals volksvertegenwoordigers zich behoren te gedragen.'¹⁴⁶ Het twee dagen durende debat zelf werd bij vlagen zeer fel gevoerd, en daarbij mocht veel worden gezegd. Zo ontlokte de scherpe kritiek van PVDA-fractievoorzitter Wouter Bos op het koopkrachtbeleid van het kabinet bij CDA-collega Maxime Verhagen de opmerking: 'In het bos daar zit een vos die deed alsof hij slim was.' En 'vossen hebben ook streken. Zij zijn niet helemaal eerlijk'. Volgens Verhagen zorgden de plannen van de PVDA ter verbetering er juist voor dat de middeninkomens erop achteruit gingen in plaats van vooruit. Als reactie verzuchtte Bos: 'Voorzitter, de heer Verhagen doet het weer.' Op het verwijt kon hij 'niets anders zeggen dan: hij kletst uit z'n nek'. Kamervoorzitter Weisglas reageerde met een subtiële ingreep; met een grapje gaf hij Verhagen kort de gelegenheid om te reageren, 'alleen vanwege de opmerking van de heer Bos over het praten vanuit uw achterhoofd'.¹⁴⁷

Andere voorzitters waren hem in deze opstelling overigens voorgegaan. Fungerend voorzitter Zijlstra liet de uitdrukking in december 1995 al eens passeren toen zijn partijgenoot Peter van Heemst (PvDA) deze gebruikte aan het adres van zijn CDA-collega Frans-Jozef van der Heijden. En ook Gerda Verburg (CDA) greep niet in toen Cees Vendrik van GroenLinks in oktober 2003 beweerde dat premier Jan Peter Balkenende uit zijn nek kletste.¹⁴⁸

Onvertogen woorden vielen er kortom ook na het in onbruik raken van de schrapbepaling wel degelijk. Is het parlementaire taalgebruik dan steeds informeler aan het worden? De geschiedenis van de lijken leert in ieder geval dat het vroeger niet altijd beter was – in de jaren vijftig en zestig niet, en zeker ook in de jaren dertig niet.

Over lijken – Ter nagedachtenis

Toen de *Eerste* Kamer op 6 september 1983 debatteerde over de vraag of de schrapbepaling in het Reglement van Orde van die Kamer moest blijven staan, betoogde CDA-senator A.J. Kaland: 'Als het gaat om opmerkingen of uitlatingen waarvan de voorzitter meent dat de betreffende spreker ze terug dient te nemen, lijkt mij dit van generlei waarde te zijn voor historisch onderzoek.'¹ In dit boek is uitgebreid stilgestaan bij een groot aantal voorbeelden van zulke opmerkingen of uitlatingen in de *Tweede* Kamer: de lijken die ontstonden gedurende het bestaan van de schrapbepaling, tussen 1934 en 2001. Wat leren deze ontoelaatbaar geoordeelde uitlatingen van Tweede-Kamerleden ons over het eventuele gelijk van Kaland?

De Kamer heeft zich in de loop van de geschiedenis niet voor niets met enige regelmaat afgevraagd welke grenzen er aan het optreden van haar leden gesteld konden en mochten worden. Vaak werd zij tot deze 'zelfreflectie' gedwongen wanneer een aantal (nieuwe) afgevaardigden zich niet aan de bestaande regels en gebruiken bleek te willen houden. De strafmaatregelen in het Reglement van Orde zijn dan ook het resultaat van een aanhoudend streven de omgangsvormen, en daarmee de werkzaamheid en de waardigheid van de Tweede Kamer, in ere te houden. Aan het begin van de negentiende eeuw was het parlement nog wars van beperkende maatregelen, maar als gevolg van incidenten kreeg de Kamervoorzitter steeds meer middelen ter beschikking om de orde te kunnen handhaven. De in 1934 ingevoerde schrapbepaling was er één van.

De lijken die de revue zijn gepasseerd, wijzen uit dat de Kamervoorzitter nauwelijks over eenduidige richtlijnen kon beschikken om tot een schrappling over te gaan. Aan het begin van dit boek is beschreven hoe voorzitter Kortenhorst in mei 1950 ingreep toen Gerbrandy repte van 'Van Mook en zijn trawanten'. Het beledigende karakter van dit laatste woord was daarbij niet de enige overweging: Gerbrandy was eerder die vergadering ook al over de schreef gegaan. Toen ARP-fractievoorzitter Bruins Slot jaren later op het incident terugkwam en veronderstelde dat de term 'trawanten' inmiddels toch wel was

toegestaan, luidde de veelzeggende reactie van Kortenhorst: ‘Het hangt er van af op welke toon en met welk gezicht het gezegd wordt.’²

Net als de omgangsvormen in het parlement veranderde in de loop van de tijd ook de aard van de schrappingen. Elk tijdsgewricht kende op zichzelf nog wel een aantal ‘*not done's*’: woorden of uitdrukkingen die gemakkelijk een lijk konden creëren. Zo sprak Dolman er zijn verbazing over uit dat zijn voorganger Kortenhorst niet toeliet dat Kamerleden de term ‘onzin’ in de mond namen. In zijn tijd als voorzitter was dat inmiddels geaccepteerd. Zelf was hij echter nog steeds pertinent tegen het gebruik van de term ‘liegen’.³ In zekere zin reageerde het parlement op deze manier (vertraagd) op ontwikkelingen in het maatschappelijke verkeer.

Een ‘zwarte lijst’ van te schrappen woorden of uitdrukkingen was echter steeds maar van beperkte waarde voor het schrapbeleid van een voorzitter. Eigenlijk kon amper sprake zijn van een ‘beleid’, omdat een voorzitter steeds per geval moest oordelen, soms in het heetst van de strijd. In Dolmans tijd werd bijvoorbeeld geregeld tot een schrapping overgegaan als een Kamerlid het verwijt van ‘chantage’ richtte aan een collega of de regering. Zo schrapte Dolman deze uitdrukking toen die gebruikt werd door Ina Brouwer (CPN) in juni 1983. Maar hoe is dan te verklaren dat Dolman hetzelfde woord een jaar later toeliet toen Jaap van der Doef (PVDA) het gebruikte?

Dat dergelijke verschillen zich soms zo moeilijk laten duiden, zegt op zichzelf ook iets: het oordeel kon van zoveel factoren afhangen, dat de lijk en alleen zijn te begrijpen als heel nadrukkelijk naar de achterliggende factoren wordt gekeken. Voordat Dolman tot de schrapping bij Brouwer overging, had hij haar al een aantal malen gewaarschuwd vanwege de te felle toon die ze aansloeg. Van der Doef gebruikte het verwijt van chantage aan het adres van de minister van Economische Zaken, maar Dolman ging pas over tot schrapping toen het PVDA-Kamerlid repte van ‘witte-boorden-criminaliteit’ door de regering.

Bij de meeste schrapincidenten blijken de omstandigheden zwaarder te wegen dan het abstract beledigende karakter van de ‘onparlementaire’ uitlating. De strekking van het betoog en de wijze waarop het werd gehouden, de achtergrond en reputatie van een Kamerlid en zijn partij: dit alles was van belang voor de voorzitter om te kunnen bepalen welke (kennelijke) bedoeling de spreker met de betreffende uitspraken had. Deze factoren speelden vooral een rol bij de beoordeling van revolutionaire, extreem-rechtse en populistische Kamerleden. Als er uit de geschiedenis van de schrapbepaling één lijn te ontwaren valt, dan is het dat de maatregel vooral werd toegepast op non-conformistische parlementariërs, die zich ook nadrukkelijk als zodanig profileerden. Bij de

invoering van de schrapbepaling redeneerden de voorstellers dat een lid nooit door deze bepaling zou worden belemmerd, als hij zijn opvattingen maar op 'ernstige' wijze verkondigde, dat wil zeggen: op een naar de maatstaven van die tijd gematigde en serieuze manier. De fundamentele vraag of deze specifieke maatregel de vrijheid van meningsuiting beknotte, werd opvallend genoeg nauwelijks gesteld. Vanuit het perspectief van de gevestigde partijen is deze redenering begrijpelijk: zij hadden zich immers de 'ernstige wijze' van optreden eigen gemaakt en de regels bepaald. Zij cultiveerden en domineerden de bestaande parlementaire cultuur, met al haar gedragscodes en taalnormen.

Volksvertegenwoordigers met een profiel dat op een of andere manier sterk afweek van deze heersende normen wilden op hun beurt echter óók vasthouden aan eigen taalgebruik en omgangsvormen. Zij lieten zich juist veelal voorstaan op hun tegendraadse gedrag, tot ergernis en argwaan van de rest van het parlement. Dit wordt duidelijk zichtbaar in de jaren dertig: terwijl het politieke bestel zich naar het gevoel van velen in een identiteitscrisis bevond, werd de bestaande parlementaire orde fundamenteel ondermijnd door een aantal links- en rechtsradicale, antidemocratische groeperingen. De revolutionair-socialisten, communisten en nationaal-socialisten waren niet van plan zich rustig in de Tweede Kamer te nestelen. Integendeel zelfs: elk van deze partijen ontleende haar bestaansgrond en ideologie juist aan de wens tot omverwerping van het bestaande bestel.

Zodoende moesten de revolutionaire partijen wel met verachting spreken over het beleid van de gevestigde orde, wilden ze hun ideologie en achterban niet verloochen. Vaak ging dit hand in hand met praktische overwegingen. Vooral de communisten en de revolutionair-socialist Sneevliet gebruikten hun Kamerredevoeringen graag als propagandamateriaal: als zij hun uitlatingen eenmaal in het officiële verslag van een vergadering van de Tweede Kamer der Staten-Generaal hadden gekregen, konden zij daarvoor immers niet meer worden vervolgd. En de NSB zag kansen in het domweg flink in de war schoppen van de beraadslagingen: met de sancties die hierop stonden, hoopte de partij eens te meer de verderfelijkheid van het parlementaire systeem aan te tonen. Na de oorlog trachtte CD-voorman Janmaat op eenzelfde manier listig gebruik te maken van de ordemaatregelen: hij stak nooit onder stoelen of banken dat zijn successen vooral lagen in het maken van provocerende opmerkingen en het ontregelen van de beraadslagingen.

Aangespoord door de dissidente opstelling van deze volksvertegenwoordigers werd de rest van de Kamer juist eensgezinder in het uitdragen van wat wél en wat níet kon. Uit zorg over de voortgang van het parlementaire werk, ter

intimidatie wellicht, maar in ieder geval uit wantrouwen en voorzichtigheid, kwamen er meer beperkingen en hardere sancties. Met als gevolg dat ook uitspraken en toezettingen die eerder werden gedoogd, nu onparlementair en zelfs ontoelaatbaar waren. Uiteindelijk had het moedwillig tegendraadse optreden van de grootste lijkredenaars uit dit boek dan ook zijn keerzijde. Hun reputatie snelde gezegd voor hen uit: ook wanneer zij in rustige en op zichzelf neutrale bewoordingen opruiende of negatieve uitspraken trachtten te doen – of gewoon hun standpunten naar voren brachten – konden zij rekenen op verscherpt toezicht van de voorzitter. Onvermijdelijk liet deze zich in zijn oordeel bewust of onbewust leiden door de politieke kleur van de sprekers en de waarde die zij toekenden aan het parlementaire werk. Het kan niet anders of de voorzitter kwam ter wille van de ordehandhaving regelmatig in het gedrang met zijn verantwoordelijkheid als onpartijdig scheidsrechter. De verzameling lijken wijst uit dat de opeenvolgende voorzitters bij het maken van hun afwegingen de grens van een politiek-inhoudelijke beoordeling soms dicht naderden. Want indirect woog ook de politieke en maatschappelijke gevoeligheid van het debatonderwerp mee – en, niet onbelangrijk, de daarmee gepaard gaande media-aandacht. Dit blijkt uit het feit dat de meeste schrappingen ofwel betrekking hadden op omstreden politieke kwesties als het werkloosheidsvraagstuk, de koloniën en de Tweede Wereldoorlog, ofwel aansloten bij de specifieke programmatische thema's waar de partij van de spreker voor stond. Veel van de ontoelaatbare opmerkingen werden dan ook gemaakt tijdens hetzelfde debat; soms viel de hamer zelfs meerdere keren in één bijdrage van een Kamerlid.

Met dit alles is niet gezegd dat elke schrapping louter voortkwam uit strategische overwegingen, waarbij de sprekers en de voorzitter zich altijd bewust waren van de grens van het toelaatbare en die ook elk vanuit hun eigen motieven voortdurend afastten. Daarvoor speelde de sfeer van het debat en de toon van het betoog een te grote rol: de alertheid van de Kamervoorzitter werd mede bepaald door elementen als de intonatie, het spreekt tempo en het stemvolume van de spreker. Verder waren ook in een eerbiedwaardig instituut als het parlement factoren als willekeur en toeval niet uit te sluiten. Bovendien werd uiteindelijk ook veel wél getolereerd. Zelfs in tijden waarin de parlementaire democratie aan zorgwekkend veel kritiek blootstond, leidde onparlementair taalgebruik weliswaar vaak tot het toepassen van de schrapbevoegdheid, maar niet tot censuur. Uit de ontoelaatbaar geoordeelde uitspraken blijkt namelijk ook dat het schrappen van een aantal woorden of een passage weinig afdeed aan de inhoud van het betoog.

Aan een ordemaatregel als de schrapbepaling moet dan ook geen al te grote politieke invloed worden toegekend. Dat de CPN bijvoorbeeld zich ontwikkelde van een radicale groepering tot een partij met gevoel voor de heersende regels en omgangsvormen, had eerst en vooral te maken met strategische en politieke overwegingen. En zo paste de SDAP haar opstelling, waar die tot midden jaren dertig onparlementaire trekken vertoonde, vanzelfsprekend niet aan onder druk van de Kamervoorzitter, maar uit een verlangen naar regeringsdeelname. Uit deze wens vloemde het besef voort dat de partij ook in stijl aansluiting moesten vinden bij de parlementaire cultuur van de gevestigde, burgerlijke partijen.

Een schrapping had dan ook, en misschien wel vooral, een normstellende functie. De voorzitter kon met een ingreep laten merken dat de gewraakte uitspraken het verloop van de beraadslagingen belemmerden of niet in overeenstemming waren met de sfeer van het debat en de Kamer. Het is echter gebleken dat de schrapbepaling niet alleen gehanteerd werd om een spreker 'in toom te houden' of duidelijk te maken dat zijn stijl botste met de heersende conventies. Een schrapping kon tevens voortkomen uit de intentie de inhoud van de boodschap te pareren, zoals bij redevoeringen met een gezagsondermijnende, ondemocratische of discriminerende strekking. Illustratief hiervoor zijn enkele geschrapte uitlatingen van Janmaat. Door ze 'ontoelaatbaar' te verklaren, gaf de voorzitter het signaal af dat het parlement in zijn geheel een andere mening was toegedaan dan de spreker. In naam van de Kamer bood hij als het ware een 'neutraal' tegenwicht, dat in de *Handelingen* werd vastgelegd.

Zo bezien heeft Kaland toch ongelijk met zijn stelling dat incidenteel geschrapte uitdrukkingen van generlei waarde zijn voor historisch onderzoek. Wie beter kijkt, ontdekt dat de incidenten – juist omdat ze een afwijking vormen op het 'normale' gedrag – een afspiegeling kunnen zijn van breed gedeelde opvattingen over gewenste politieke omgangsvormen. Vanuit die gedachte bieden de lijken een fascinerende inblik in de cultuur van het Nederlandse parlement.

Noten

Noten Woord vooraf

¹ *HTK* 1949-1950, p. 1859-1865. Vgl.

HTK 1953-1954, p. 835.

² Het is onduidelijk wie de term 'lijken' heeft gemunt. N. Cramer, parlementair redacteur bij *Het Parool*, legde het intellectuele eigendom bij stenografen, terwijl zijn collega bij het ANP, D.J. Hoekstra, destijds stelde dat het woord afkomstig was van historici. Cramer, *Wandelingen*, p. XI en Hoekstra, *Een minister-president*, p. 8.

³ CATK, SD, Stukken betreffende de zogeheten 'Lijkendossiers' van de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, inv.nrs. 419-423. Tenzij uitdrukkelijk anders is vermeld, zijn de in dit boek aangehaalde lijken afkomstig uit deze dossiers.

⁴ Uit stilistische overwegingen worden de termen '(Tweede) Kamer' en 'parlement' vanaf hoofdstuk 2 door elkaar gebruikt.

⁵ Enkele bevindingen en passages uit dit boek zijn reeds eerder gepubliceerd in: Hoerink, 'Als de hamer valt', p. 69-81.

Noten hoofdstuk 1

¹ *Het Vaderland*, 15 februari 1934, ochtendeditie.

² Dolman, *Van de stoel af gezien*, p. 152-153. Vgl. Franssen, 'Veranderingen in de

werkwijze', p. 166; Bovend'Eert en Kummeling, *Van Raalte's Het Nederlandse parlement*, p. 14-15.

³ In de Eerste Kamer worden reglementswijzigingen ook voorbereid door de Huis houdelijke Commissie. Franssen en Van Schagen, *Over de orde*, p. 22-23 en Franssen, 'Veranderingen in de werkwijze', p. 166.

⁴ Het mogelijk ook externe rechtskarakter van het reglement is de laatste jaren wel onderwerp van discussie geweest, bijv. ten aanzien van de handhaving van de orde op de tribunes. Zie Hagelstein, *De parlementaire commissies* en de bespreking hiervan door P.P.T. Bovend'Eert in *RM Themis* 53 (1992) p. 324-328. Vgl. ook het standpunt van de Commissie voor de Werkwijze bij de reglementsherziening van 1993: *HTK* 1992-1993, Bijl. 22 590, nr. 5, p. 6.

⁵ Pippel, *Het Reglement van Orde*, p. 120-121.

⁶ Art. X en XII uit het *RvOTK* van 1815. Pippel, *Het Reglement van Orde*, p. 2-3.

⁷ *HTK* 1841-1842, p. 50-78 en Coopman, *Bescherming van het parlement*, p. 118. Zie voor enkele beschouwingen over de negentiende-eeuwse politieke vormelijkheid Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, p. 19-51 en Aerts e.a. (red.), *Het persoonlijke is politiek*.

⁸ *HTK* 1845-1846, p. 166, 175 en 178 en Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p. 166-167.

⁹ Thorbecke deed het voorstel tot reglementsherziening als lid van de Commissie voor de Grondwetswijziging in 1848; *HTK* 1848-1849, p. 299. Volledigheidshalve zij vermeld dat de Tweede Kamer in 1888 nogmaals de bepaling omtrent beledigingen uitbreidde door zichzelf ook bij deze overtreding de ultieme strafmaatregel van woordontneming toe te kennen.

¹⁰ De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', p. 179-188.

¹¹ *HTK* 1909-1910, p. 1568 en 1589-1591. Vgl. Cramer, *Wandelingen*, p. 111-117 en Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p. 167.

¹² *HTK* 1918-1919, p. 341-349.

¹³ Coopman, *Bescherming van het parlement*, p. 120. Vgl. ook de foutieve weergave van Van Raalte, die de schrapbepaling in het RvO al in 1919 dateert: Fockema Andreae en Hardenberg (red.), *500 jaar Staten-Generaal*, p. 313.

¹⁴ De Jonge, *Crisis en critiek*, p. 5-8; De Rooy, 'Een zoekende tijd', p. 198-201.

¹⁵ In 1918 werd de Communistische Partij in Nederland opgericht. De partij was een voortzetting van de Sociaal-Democratische Partij (SDP), in 1909 ontstaan als radicale afsplitsing van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Om beter aan te sluiten bij de Communistische Internationale, de overkoepelende organisatie van communistische partijen (met Duits als voertaal), werd de naam rond 1920 veranderd in Communistische Partij Holland (CPH). In 1935 werd uiteindelijk gekozen voor de naam Communistische Partij van Nederland (CPN).

¹⁶ Vossen, *Vrij vissen*, p. 139-141, 150-151.

¹⁷ In 1929 ontstond onder leiding van Sneevliet de Revolutionair-Socialistische

Partij (RSP), een afsplitsing van de CPH. In 1935 fuseerde de RSP met de (niet in de Kamer vertegenwoordigde) Onafhankelijk Socialistische Partij tot Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP). Het karakter van de RSAP verschilde nauwelijks van dat van de RSP. Vossen, *Vrij vissen*, p. 159.

¹⁸ *HTK* 1930-1931, p. 278-279.

¹⁹ *Ibidem*; Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p. 170-171.

²⁰ Cramer, *Wandelingen*, p. 174-177; *HTK* 1932-1933, p. 740.

²¹ De Rooy, 'Een zoekende tijd', p. 206-230.

²² Vossen, *Vrij vissen*, p. 173.

²³ Deputatenrede H. Colijn, 'Wankelen noch Weifelen' (1933), opgenomen in: *Geen vergeefs woord*, p. 308-321, citaat op p. 318. Ook: Langeveld, *Schipper naast God*, p. 33-35.

²⁴ Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 111-119; *HTK* 1933-1934, Bijl. 237, nr. 3, MvT, p. 4.

²⁵ *HTK* 1933-1934, Bijl. 237, nr. 3, MvT, p. 4.

²⁶ Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 165-166 en Van der Pot, *Handboek*, p. 277-278.

²⁷ Vgl. Nota Knottenbelt (*HTK* 1933-1934, Bijl. A, hfst. I, nr. 2.1.3, p. 24-25) en het antwoord van de regering (*ibidem*, nr. 2.1.4, p. 32).

²⁸ *HTK* 1933-1934, p. 1224-1225, 1228 en 1232; Coopman, *Bescherming van het parlement*, p. 125-127. Vgl. Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p. 170, waarin ten onrechte wordt beweerd dat de reglementswijziging het directe gevolg was van de komst van de NSB in de Kamer in 1933; de NSB nam namelijk pas in 1937 deel aan de parlementsverkiezingen. Wel speelde de dreiging die van deze partij uitging mee in de overwegingen.

²⁹ Zie Oud, *Het constitutionele recht*, p. 545-547 en Bovend'Eert en Kummeling, *Van Raalte's Het Nederlandse parlement*, p. 118. In de parlementaire geschiedenis is een aantal (vergeefse) pogingen gedaan om deze onschendbaarheid op te heffen wanneer immuniteitsgerechtigden zich schuldig maakten aan opruiing of schending van de geheimhoudingsplicht. Na een mislukt initiatief in 1910 kwam het in 1938 bijna zover; uiteindelijk werd het voorstel bij de tweede lezing van de grondwetsherziening weggestemd. In 1995 liet het Kamerlid voor Democraten 66 (D66) Thom de Graaf een proefballoon op in *de Volkskrant* (1 juni 1995) over het creëren van de mogelijkheid volksvertegenwoordigers strafrechtelijk aansprakelijk te stellen voor racistische of discriminerende uitspraken in het parlement. Bij gebrek aan draagvlak haalde zijn initiatief de Kameragenda niet.

³⁰ *HTK* 1933-1934, p. 1228, citaat aldaar. Zie ook Pippel, *Het Reglement van Orde*, p. 111-112. Bij deze wijziging werd ook bepaald dat de voorzitter voortaan eigenmachtig – d.w.z. zonder Kamerbesluit – een lid voor één dag kon uitsluiten.

³¹ *HTK* 1933-1934, p. 1218.

³² *Ibidem*, p. 1216-1220.

³³ Blom, *De muijerij*, p. 36-63. Langeveld, *Schipper naast God*, p. 33-35.

³⁴ *HTK* 1932-1933, p. 1625.

³⁵ *Ibidem*, p. 1637.

³⁶ *Ibidem*, p. 1221-1223; zie ook Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 51-52, 121.

³⁷ Vgl. Coopman, *Bescherming van het parlement*, p. 126 en *HTK* 1933-1934, p. 1224, 1228 en 1232, citaat op p. 1224.

³⁸ Vgl. Vossen, *Vrij vissen*, p. 180.

³⁹ *HTK* 1933-1934, p. 1227-1230. Zie ook Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 122.

⁴⁰ *HTK* 1933-1934, p. 1229. De Eerste Kamer nam de nieuwe bepalingen bij be-

sluit van 16 maart 1939 letterlijk over in haar eigen Reglement van Orde.

⁴¹ Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p. 169.

⁴² Zie de memoires van C.W.I. Wtrwaall van Stoetwegen (*De friele vertelt*, p. 180-184) en de uitgebreide reconstructie van het incident door J.C.F.J. van Merriënboer ('Crisis op de perstribune').

⁴³ *HTK* 1954-1955, p. 340-341.

⁴⁴ *Ibidem*. Vgl. Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 122.

⁴⁵ *HTK* 1954-1955, p. 341-342, citaat aldaar. Ondanks deze voorschriften, bevindt het stenogram zich niet (meer) in het lijkendossier. Mogelijkerwijs is het gewraakte verslag niet gespaard vanwege gebrekkige archivering, of is het vanwege de nasleep en de reikwijdte van het incident in een ander dossier terechtgekomen. Vgl. Van Merriënboer, 'Crisis op de perstribune', noot 19.

⁴⁶ *De Journalist* 6 (februari 1955) p. 9-10.

⁴⁷ Van Merriënboer, 'Crisis op de perstribune', p. 81-82 en Hemels, 'Grensverkenningen', p. 14-15.

⁴⁸ De gronden voor het tot de orde roepen en het nemen van verdere maatregelen luiden met de inwerkingtreding van het reglement in 1966-1967: het gebruiken van beledigende uitdrukkingen, de orde verstoren, de plicht tot geheimhouding schenden of, zij het slechts door het betuigen van instemming, aansporen tot onwettige handelingen. *HTK* 1964-1965, Bijl. 8042, nr. 2, Ontwerp van Reglement, p. 11, art. 57 en *ibidem*, nr. 3, MvT, p. 14.

⁴⁹ *HTK* 1964-1965, Bijl. 8042, nr. 3, MvT, p. 14. In de volgende hoofdstukken zal ingegaan worden op de achtergronden van de kritiek die Bakker verwoordde.

⁵⁰ *HTK* 1965-1966, Bijl. 8042, nr. 46 en *ibidem*, p. 2216.

⁵¹ HEK 1982-1983, Bijl. 160j. Vgl. Strak, *Vergelijking van het Reglement van Orde*, p. 191-192, die niet het nuanceverschil maakte tussen het door de spreker terugnemen of het door de voorzitter schrappen van woorden.

⁵² HEK 1982-1983, Bijl. 160t en 160aa.

⁵³ HEK 1982-1983, p. 1138-1139.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 1170.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 1156-1157.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 1174-1175, citaat op p. 1175.

⁵⁷ HTK 1991-1992, Bijl. 22 590, nr. 1 en 2.

⁵⁸ HTK 1991-1992, Bijl. 22 590, nr. 5, p. 62. Ook de ordemaatregel m.b.t. langere uitsluiting van leden uit de vergadering stond der discussie. Op basis van een dissertatie beargumenteerde de commissie dat dit in feite een strafmaatregel was, waarmee het *RvOTK* buiten haar rechtsgrenzen trad. *Ibidem*, p. 68-69.

⁵⁹ HTK 1992-1993, p. 5592.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 5540.

⁶¹ *Ibidem*, p. 5555.

⁶² *Ibidem*, p. 5582.

⁶³ *Ibidem*, p. 5585.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 5871.

⁶⁵ HTK 2000-2001, Bijl. 27 741 en p. 5799-5808.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 5807.

⁶⁷ HTK 2000-2001, Bijl. 27 741, p. 4.

⁶⁸ HTK 2000-2001, p. 5800, citaat aldaar.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 5803-5804.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 5804.

⁷¹ Van Middelkoop doet op het taalgebruik van de leden van de populistische partij Leefbaar Utrecht onder leiding van zanger/dj Henk Westbroek. Deze partij wist in 1998 negen en in 2000 vijftien zetels in de gemeenteraad te bemachtigen. HTK 2000-2001, p. 5804.

⁷² Telefonisch gesprek Van den Berg op 19 januari 2006.

⁷³ HTK 2000-2001, p. 6054.

⁷⁴ *RvOTK* 2005, art. 58, lid 2.

Noten hoofdstuk 2

¹ *De Kamerbode*, 17 juni 2002. Hierin stond overigens vermeld dat Ter Veld zei: 'Dat hebben *weer wij* goed gezegd.'

² De taakuitoefening en de regels omtrent correcties staan omschreven in een speciaal reglement. NA, TK, 2.02.28, Stukken betreffende het wijzigen en aanpassen van het Reglement voor de Stenografische Dienst 1850-1983, inv.nr. 7899.

³ Meningsverschillen over correcties en ook schrappingen worden voorgelegd aan de Gemengde Commissie voor de Stenografische Dienst. Hierin hebben de voorzitters en enkele leden uit beide Kamers zitting; als secretaris treedt doorgaans de griffier van de Tweede Kamer of zijn ondergriffier op. Zie NA, TK, Stukken betreffende het aanvullen en schrappen van passages uit redevoeringen van kamerleden en bewindslieden in beide Kamers 1919-1978, inv.nrs. 7999-8002 en Stukken betreffende de correctie van stenogrammen 1922-1986, inv.nrs. 8003-8007.

⁴ Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p. 272.

⁵ NA, Notulen MR, 18 april, 2 en 9 mei 1958.

⁶ *Het Parool*, 6 mei 1958.

⁷ HTK 1957-1958, p. 3216 en 3216a. Vgl. *de Volkskrant* op 29 april en de *NRC* op 2, 3 en 5 mei 1958. Zie uitgebreid Bonenkamp, *Zwijgend medewerker*, p. 297-299 en verder ook Drees, *Het Nederlandse parlement*, p. 280-281.

⁸ HTK 1959-1960, p. 1010-1011. Ook Drees, *Het Nederlandse parlement*, p. 281 en Bonenkamp, *Zwijgend medewerker*, p. 305.

⁹ NOS Teletekst, 27 april 2005. Nieuws-sites namen het bericht hierop over. HTK 2004-2005, p. 4706-4717, (aangepast) citaat op p. 4707.

¹⁰ Alleen *De Telegraaf* besteedde de volgende dag, 28 april 2005, nog aandacht aan de uitval van de voorzitter.

¹¹ *HTK* 1961-1962, p. 569 en *NRC*, 5 januari 1962.

¹² *De Gelderlander*, 11 januari 1962.

¹³ Hemels, 'Grensverkenningen', p. 14-15.

¹⁴ *De Gelderlander*, 11 januari 1962. Vgl.

NA, TK, 2.02.28, Stukken betreffende het aanvullen en schrappen van passages uit redevoeringen van Kamerleden en bewindslieden in beide kamers 1919-1978, inv.nr. 8002.

¹⁵ *HTK* 2002-2003, p. 3692; *de Volkskrant*, 18 april 2003.

¹⁶ *HTK* 1990-1991, p. 2884-2886, 2889-2890, 2895-2896 en 2969; Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, p. 60-61.

¹⁷ Gesprek Van Middelkoop op 8 augustus 2005.

¹⁸ Koops, *Praktische mededelingen*, p. 52.

¹⁹ Brief directeur SISG aan GCSD-voorzitter Slingerberg 6 februari 1935, NA, TK, 2.02.28, Stukken betreffende de correctie van stenogrammen 1934-1937, inv.nr. 8004.

²⁰ Chilton en Schäffner, 'Introduction', p. 7-8.

²¹ *HTK* 1933-1934, p. 1229.

²² Tot op heden zijn de lijkendossiers niet overgebracht van de Tweede Kamer naar het Nationaal Archief, waar het archief van de Staten-Generaal van vóór 1980 wordt bewaard. Sinds de afschaffing van de schrapbepaling in 2001 heeft het lijkendossier wel de status van statisch archief gekregen.

²³ Vgl. Pippel, *Het Reglement van Orde*; Cramer, *Wandelingen*; Hoekstra, *Een minister-president*.

²⁴ Zie de meer recente krantenartikelen rond de afschaffing van de schrapbepaling in juni 2001 en bijvoorbeeld De Zwart, *Binnenhof voor Buitenlui*, het

meest recente boek dat (kort) aandacht besteedt aan de lijken.

²⁵ De griffiers tussen 1934 en 2001 waren: L.A. Kesper (1931-1945), A.F. Schepel (1945-1973), W. Koops (1973-1986), T.H.E. Kerkhofs (1986-1993) en W.H. de Beaufort (1993-2004).

²⁶ Bepalingen bij het toegekende inzageverzoek van de staatsrechtgeleerde D.J. Elzinga ten behoeve van de actualisering van een handboek over parlamentsrecht: Brief Elzinga aan Griffier Koops, 2 februari 1983; brief Griffier Koops aan GCSD, 3 februari 1983 en brief Griffier Koops aan Elzinga 22 februari 1983; CATK, SD, Stukken betreffende de toestandkoming van de regeling inzake het verlenen van toestemming aan derden tot inzage in de zogeheten 'lijken' 1983, inv.nr. 425. Vgl. ook latere verzoeken tot inzage, die in het (nog dynamische) archief van de coördinator van de Stenografische Dienst berusten.

²⁷ Khan, *Inventaris van de archieven*, p. 12.

²⁸ De stenogrammen zijn per jaar bewaard in kleine omslagen, met het risico van slordigheden in de bewaring tot gevolg. Zo bevond zich een drietal steno's van passages uit redevoeringen van NSB-fractieleider De Marchant et d'Ansembourg in het mapje 1947.

²⁹ Deze tekst correspondeert met de vermelding die op het stenogram met de gewraakte uitlatingen werd geplaatst; vanaf circa 1935 gebeurde dit met behulp van stempels.

³⁰ Vgl. *de Volkskrant*, 11 december 1954, waar C.P.M. Romme verdedigde dat een uitlating niet werd geschrapt omdat ze in een doofpot moest, maar enkel om aan te geven dat de *Handelingen* er niet door ontsierd moesten worden.

³¹ Van de 458 gevallen van schrappingen zijn er vijf bekend waarvan het steno-

gram niet in het dossier bewaard is gebleven.

³² Het Nederlandse parlement kwam vanaf de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 niet meer bijeen; de eerste zitting na de bevrijding was op 25 september 1945.

³³ Niet vertegenwoordigd zijn: AOV, ChristenUnie, DS'70, EVP, GPV, GroenLinks, HGSP, PSP, RKP, RKVP, RPF, SP en Unie 55+. Van vier lijken zijn de sprekers niet bekend.

³⁴ Met de hier gebruikte indeling van revolutionaire partijen hebben de auteurs Vossen (*Vrij vissen*) gevolgd.

³⁵ Terzijde zij opgemerkt dat, bij een vergelijking van woordenboeken op het lemma 'vloeken als een ...', de combinatie met 'communist' verrassend hoog scoorde als uitdrukking. Deze vergelijking toont welk specifiek beeld er kennelijk bestaat van deze groep. Van Sterkenburg, *Vloeken*, p. 163.

³⁶ Zie hoofdstuk 1.

³⁷ De CPN verdween in 1986 uit de Kamer, om in 1989 weer deel te nemen aan de verkiezingen onder een gezamenlijke lijst van de PPR, de PSP en de EVP. In 1990/1991 ontstond hieruit GroenLinks.

³⁸ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 300-301; Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof*, p. 125; *BWN* deel 3, p. 219-222. N.b. De Groot droeg als doopnaam 'Saul', maar had als roepnaam 'Paul'.

³⁹ Dolman, *Van de stoel af gezien*, p. 105.

⁴⁰ Jansen, 'Van luchtschipper tot milleniumbaby', p. 16.

⁴¹ *HTK* 1934-1935, p. 921.

⁴² *HTK* 1970-1971, p. 2020.

⁴³ Janssens, *Strafbare belediging*, p. 51-63.

⁴⁴ *HTK* 1934-1935, p. 1574.

⁴⁵ *HTK* 1953-1954, p. 327, 328 en 358.

⁴⁶ *HTK* 1938-1939, p. 1312.

⁴⁷ Er zijn enkele parlementaire omgangsnormen te noemen die weliswaar

niet zijn opgenomen in het Reglement van Orde van de Tweede Kamer, maar wel gewoonte zijn geworden. Hiertoe behoort het gebruik dat een voorzitter niet in discussies betrokken mag worden, het gebruik dat sprekers zich richten tot de voorzitter en, bij het reageren op een ander lid, diens naam altijd vooraf laten gaan door 'de heer/mevrouw'; alleen de achternaam noemen of tutoyeren wordt ongepast gevonden. Ook is het uit den boze op een andere wijze dan strikt neutraal en respectvol te spreken over 'het parlement', 'de Kamer' en 'de leden'. Vgl. Bovend'Eert en Kummeling, *Van Raalte's Het Nederlandse parlement*, p. 377-379.

⁴⁸ Vgl. Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III*, p. 70.

⁴⁹ *HTK* 1971-1972, p. 951-961 en *NRC*, 2 september 1972.

⁵⁰ Gesprek Dolman op 28 februari 2004. Ook: Dolman, *Van de stoel af gezien*, p. 108, 112-114 en de latere Kamervoorzitter Deetman, 'Het parlementaire debat'.

⁵¹ Ontleend aan M. de Bruyne in *Reformatorisch Dagblad*, 14 oktober 2004. Gesprek Dolman op 28 februari 2004. Zie ook Deetman, 'Het parlementaire debat'.

⁵² *HTK* 2003-2004, p. 198; *De Groene Amsterdammer*, 4 oktober 2003 en *de Volkskrant*, 6 oktober 2003.

⁵³ Ter illustratie: het digitaal doorzoeken van de *Handelingen* vanaf 1995 op het woord 'onzin' via de website <http://www.overheid.nl/op> leverde meer dan 200 treffers op.

⁵⁴ *HTK* 1949-1950, p. 2474.

⁵⁵ *HTK* 1961-1962, p. 874.

⁵⁶ *HTK* 1933-1934, p. 1311.

Noten hoofdstuk 3

¹ *HTK* 1936-1937, p. 1872-1873. Vgl. Hoekstra, *Een minister-president*, p. 11.

- ² Vgl. de typering van de spreekcultuur bij de verschillende stromingen in Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, p. 131-132.
- ³ Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, p. 193.
- ⁴ Geciteerd in: Hoekstra, *Een minister-president*, p. 10.
- ⁵ *HTK* 1933-1934, p. 5. Ook: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, p. 119-122.
- ⁶ *HTK* 1936-1937, p. 1872-1873 en *HTK* 1937-1938, p. 79-81; *BWN* deel 1, p. 2-3.
- ⁷ *BWN* deel 1, p. 525-526; Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof*, p. 31-34 en Wtrwaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, p. 102-105.
- ⁸ *HTK* 1961-1962, p. 812.
- ⁹ Oud, *Het jongste verleden* deel 1, p. 32; Drees, *Het Nederlandse parlement*, p. 143-144. Ook: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, p. 128-129.
- ¹⁰ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, p. 118-124, citaat op p. 188.
- ¹¹ De Jonge, *Crisis en kritiek*, p. 6-10.
- ¹² Citaten Kortenhorst in *HTK* 1961-1962, p. 812.
- ¹³ *BWN* deel 4, p. 236-237.
- ¹⁴ Langeveld, *Dir leven van krachtig handelen*, p. 274-279.
- ¹⁵ *HTK* 1931-1932, p. 2136.
- ¹⁶ Vossen, *Vrij vissen*, p. 67-82; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde partij*, p. 100-106; idem, 'De verhouding tussen de ARP en de SGP tijdens het interbellum', p. 156-170.
- ¹⁷ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde partij*, p. 268-269.
- ¹⁸ *HTK* 1934-1935, p. 216; *Het Vaderland*, 9 november 1934, avondeditie.
- ¹⁹ Toespraak van minister Van Schaik, in: Colijn e.a., *Van 's Heeren Wegen*, p. 103-105.
- ²⁰ *HTK* 1934-1935, p. 217.
- ²¹ *Ibidem*, p. 218.
- ²² *Ibidem*, p. 216, 218 en 219.
- ²³ *Ibidem*, p. 219.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 798.
- ²⁵ Vossen, *Vrij vissen*, p. 82, 207-209 en 213.
- ²⁶ De Rooy, 'Een zoekende tijd', p. 215-216.
- ²⁷ De Vos, *Geschiedenis van het socialisme* deel 1, p. 199.
- ²⁸ Vossen, *Vrij vissen*, p. 93. Ter vergelijking met de vroege socialisten: Bos, 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden', p. 509-531.
- ²⁹ Het verbod zou gelden tot eind jaren dertig. Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 22-24 en 111-112 en Van Hulst e.a., *Het Roode vaandel*, p. 249-250. Vgl. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid*, p. 83-88.
- ³⁰ Aldus parlementair journalist Doe Hans, geciteerd in: Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof*, p. 187; *BWN* deel 4, p. 182-183.
- ³¹ *HTK* 1934-1935, p. 521-522 en *ibidem*, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1935, VIIIste Hoofdstuk, Bijlage A.
- ³² *HTK* 1934-1935, p. 525.
- ³³ *Ibidem*, p. 698.
- ³⁴ Vgl. Vossen, 'Dominees, rouwdouwers en klungels', p. 24.
- ³⁵ De Jonge, *Het communisme*, p. 54-60.
- ³⁶ Blom, *De mouterij*, p. 261.
- ³⁷ *Het Vaderland*, 21 februari 1933, avondeditie; Blom, *De mouterij*, p. 261-263.
- ³⁸ *HTK* 1933-1934, p. 1236.
- ³⁹ *Ibidem*, p. 1308.
- ⁴⁰ Drees, *Het Nederlandse parlement*, p. 161-162.
- ⁴¹ *HTK* 1933-1934, p. 1372.
- ⁴² *Ibidem*, p. 1418.
- ⁴³ *HTK* 1936-1937, p. 344.
- ⁴⁴ Citaat ontleend aan: De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, p. 121, geciteerd in: Langeveld, *Schipper naast God*, p. 107.
- ⁴⁵ Langeveld, *Schipper naast God*, p. 105-109; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 114-116.

⁴⁶ HTK 1933-1934, p. 2257-2258.

⁴⁷ HTK 1934-1935, p. 343-345.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 478.

⁴⁹ Vossen, *Vrij vissen*, p. 156.

⁵⁰ Perthuis, *Henk Sneevliet*, p. 368; Tichelman, *Henk Sneevliet*, p. 67-75 en *BWSA* deel 1, p. 111-119.

⁵¹ Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 26.

⁵² Blom, *De mouterij*, p. 252.

⁵³ RSP-verkiezingsprogram 1933 in: *Jaarboek Parlement en Kiezer* 1933-1934, p. 99.

⁵⁴ HTK 1933-1934, p. 256-259.

⁵⁵ Sneevliet in HTK 1933-1934, p. 259 en De Visser in *ibidem*, p. 372. Zie ook Oud, *Het jongste verleden* deel V, p. 108.

⁵⁶ HTK 1933-1934, p. 1411.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 1411-1412.

⁵⁸ HTK 1934-1935, p. 1750-1752.

⁵⁹ HTK 1935-1936, p. 198.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 201-203.

⁶¹ Vgl. *ibidem*, p. 327.

⁶² Vgl. *ibidem*, p. 331.

⁶³ HTK 1934-1935, p. 1658. Vgl. *Het Vaderland*, 12 maart 1935, avondeditie.

⁶⁴ HTK 1935-1936, p. 1135.

⁶⁵ HTK 1933-1934, p. 1741.

⁶⁶ HTK 1934-1935, p. 762 en 1582.

⁶⁷ 'Communisten over de moord op Rosa Luxemburg', NA, Ministerie van Justitie; geheim chronologisch archief oktober 1918 t/m december 1939, 2.09.22, inv.nr. 16542. Ook op <http://www.inghist.nl/> Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940. Met dank aan Koen Vossen, die ons hierop wees.

⁶⁸ HTK 1933-1934, p. 1743.

⁶⁹ HTK 1935-1936, p. 1135.

⁷⁰ HTK 1937-1938, p. 974.

⁷¹ *Ibidem*, p. 1588.

⁷² HTK 1935-1936, p. 505.

⁷³ HTK 1934-1935, p. 180.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 788.

⁷⁵ Vossen, *Vrij Vissen*, p. 174-178 en 188-190; De Jonge, *Het nationaal-socialisme*, p. 118-126.

⁷⁶ Vossen, *Vrij Vissen*, p. 174-178.

⁷⁷ 'Geheim overzicht no. 2, jaargang 1937', NA, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier) 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 1579. Ook op: <http://www.inghist.nl/> Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940.

⁷⁸ Sinnema, 'Dwarskijkers en spelbedervers', p. 116 en 120.

⁷⁹ Citaat uit *Het Nationale Dagblad*, 27 mei 1937, ontleend aan: Sinnema, 'Dwarskijkers en spelbedervers', p. 28.

⁸⁰ Vgl. De Jonge, *Het nationaal-socialisme*, p. 106.

⁸¹ HTK 1937-1938, p. 7-8.

⁸² *Ibidem*, p. 1599.

⁸³ Vgl. HTK 1938-1939, p. 1599 en Van den Toorn, *Wij melden u*, p. 209-210.

⁸⁴ Vgl. Van den Toorn, *Wij melden u*, p. 195-203 en 378-380. Van den Toorn concludeert dat er in de maatschappij op het gebied van taalgebruik noch van collaboratie, noch van verzet, noch van accommodatie iets te merken was. De taal van de NSB bleef beperkt tot haar aanhang en ging aan de rest van de bevolking voorbij.

⁸⁵ HTK 1937-1938, p. 107.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 1714-1718.

⁸⁷ HTK 1939-1940, p. 1344.

⁸⁸ *Het Vaderland*, 11 maart 1938, ochtendeditie.

⁸⁹ HTK 1937-1938, p. 1434-1435.

⁹⁰ Smeets, *De affaire-Oss*, p. 199-228.

⁹¹ Cramer, *Wandelingen*, p. 194.

⁹² Sinnema, 'Dwarskijkers en spelbedervers', p. 82-100. Aldaar op p. 84 citaat uit: Brief De Marchant et d'Ansembourg aan Rost van Tonningen 6 april 1938, NSB-archief, inv.nr. 252b.

⁹³ *HTK* 1937-1938, p. 1513-1514; *Het Vaderland*, 8 april 1938, ochtendeditie; *NRC*, 8 april 1938.

⁹⁴ *HTK* 1937-1938, p. 1862-1863.

⁹⁵ *Het Vaderland*, 22 juni 1938, ochtendeditie.

⁹⁶ *Ibidem*, 2 maart. 1939, ochtendeditie.

⁹⁷ *HTK* 1938-1939, p. 1590-1591.

⁹⁸ Cramer, *Wandelingen*, p. 194-201 en Barnouw, *Rost van Tonningen*, p. 37-45.

⁹⁹ *HTK* 1939-1940, p. 1544-1546.

Noten hoofdstuk 4

¹ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, p. 217-218; Beunders, *Publieke trainen*, p. 54-57 en Aerts, 'Emotie', p. 20-21.

² Te Velde, 'Van Drees tot Fortuyn', p. 471-472 en Maas (red.), *Drees-Van Schaik* band B, p. 390-400.

³ De hiernavolgende uiteenzetting van de problematiek rond de perszuiveringen is terug te voeren op: Duynstee en Bosmans, *Schermerhorn-Drees*, p. 283-301; Bogaarts, *Beel* band C, p. 2063-2089; *BWN* deel 4, p. 75-78; Van Esterik en Van Tijn, *Jaap Burger*, p. 70-78 en Giebels, *Beel*, p. 103 en 125.

⁴ Korttenhorst, *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?*

⁵ Bogaarts, *Beel* band C, p. 2077.

⁶ *HTK* 1946-1947, p. 1639.

⁷ *Ibidem*, p. 1641.

⁸ *Ibidem*, p. 1647.

⁹ *Ibidem*, p. 1652, 1656 en 1657.

¹⁰ Bogaarts, *Beel* band C, p. 2077.

¹¹ *HTK* 1946-1947, p. 1654-1655.

¹² *Ibidem*, p. 1669-1670.

¹³ *Ibidem*, p. 1675.

¹⁴ *Ibidem*, p. 1676.

¹⁵ *Ibidem*, p. 1679.

¹⁶ *HTK* Buitengewone Zitting 1948, p. 28.

¹⁷ De Ruiter, 'Parlementaire evoluties', p. 325.

¹⁸ *HTK* 1955-1956, p. 3-4.

¹⁹ *NRC*, 14 augustus 1958.

²⁰ De Ruiter, 'Parlementaire evoluties', p. 333 en 325; Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III*, p. 63-64.

²¹ Citaat Korttenhorst in *HTK* 1960-1961, p. 9-11; Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof*, p. 17.

²² De persoonlijke stijl van de sociaal-democraat Jaap Burger als oppositieleider speelde hierbij een voorname rol. Vgl. Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 64-65 en 99.

²³ Vgl. Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III*, p. 69 en Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde partij*, p. 272-275.

²⁴ Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, p. 33-36, citaat op p. 34.

²⁵ *Ibidem*, p. 67-78.

²⁶ *HTK* 1946-1947, p. 1315-1316.

²⁷ *Ibidem*, p. 1316-1318.

²⁸ Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 39-47.

²⁹ Maas en Clerx (red.), *Drees-Van Schaik* band C, p. 577-578.

³⁰ *HTK* 1949-1950, p. 818.

³¹ *Ibidem*, p. 819.

³² *Ibidem*, p. 1859-1865.

³³ *HTK* 1954-1955, p. 735.

³⁴ *Ibidem*, p. 744-746.

³⁵ *HTK* 1957-1958, p. 673.

³⁶ *HTK* 1955-1956, p. 2305.

³⁷ Elzinga en Voerman, *Om de stembus en 'Affiches Tweede-Kamerkiezingen 1918-2003'* op: *Website DNPP*, 1 april 2004, <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/2ekamer/affiche/>.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ De Jonge, *Het communisme*, p. 87-94 en Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, p. 164, 168, 178-180 en 182-204; Bogaarts, *Beel* band C, p. 1907 en Maas (red.), *Drees-Van Schaik* band B, p. 414-415.

⁴⁰ 1946: 10 zetels; 1948: 8; 1952: 6; 1956: 4; 1959: 3.

⁴¹ Zie Maas (red.), *Drees-Van Schaik* band B, p. 396 en Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III*, p. 70.

⁴² Bakker, *Wissels*, p. 57-59, citaat op p. 59.

⁴³ *Ibidem*, p. 171.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 60.

⁴⁵ Koedijk, 'Van "Vrede en Vrijheid" tot "Volk en Verdediging"', p. 59 en Bos-scher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', p. 64-71.

⁴⁶ Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III*, p. 70-71, citaat ontleend aan p. 71.

⁴⁷ *HTK* 1950-1951, p. 1846. Zie biografie in: Maas (red.), *Drees-Van Schaik* band B, p. 746-747.

⁴⁸ Gortzak, *Wat wij deden*, p. 14-15. Gortzak staat vermeld als ondertekenaar, maar het pamflet was duidelijk bedoeld als een partijpublicatie.

⁴⁹ Vgl. Bakker, *Wissels*, p. 145 en 166-170 en De Jonge, *Het communisme*, p. 100-101.

⁵⁰ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 300. Vgl. De Jonge, *Het communisme*, p. 101.

⁵¹ Vgl. Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, p. 80-115 en Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 300-302.

⁵² Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 276 en 300-302 en Bakker, *Wissels*, p. 166-170.

⁵³ Alleen fractiegenoot Wagenaar maakte het na de oorlog met 22 lijken nog bonter.

⁵⁴ *HTK* 1948-1949, p. 1306.

⁵⁵ Zie Maas en Clerkx (red.), *Drees-Van Schaik* band C, p. 687-690.

⁵⁶ *HTK* 1946-1947, p. 105-107.

⁵⁷ *HTK* 1948-1949, p. 788-790.

⁵⁸ *HTK* 1949-1950, p. 2118.

⁵⁹ *HTK* 1948-1949, p. 1189 en 1192.

⁶⁰ Bakker, *Wissels*, p. 171-172.

⁶¹ *HTK* 1960-1961, p. 385. Cursief in het geschrapte gedeelte van de auteurs.

⁶² *Ibidem*, p. 695.

⁶³ Bakker, *Wissels*, p. 171-172.

⁶⁴ Maas en Clerkx (red.), *Drees-Van Schaik* band C, p. 396-415 en Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, p. 24.

⁶⁵ Vgl. Bovend'Eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', p. 49-61.

⁶⁶ De schrappingen bevonden zich tussen 1948 en 1952 op een hoogtepunt: 8-14-6-3-7. Tussen 1951 en 1954 kwamen de lijken zonder uitzondering van de CPN.

⁶⁷ Vgl. Koedijk, 'Van "Vrede en Vrijheid" tot "Volk en Verdediging"', p. 63.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 66.

⁶⁹ Zie voor vergelijkingen ook Maas (red.), *Drees-Van Schaik* band B, p. 396-398.

⁷⁰ Vgl. De Jonge, *Het communisme*, p. 100.

⁷¹ Beperking van de spreektijd was een veelgebruikt instrument, tot grote ergernis van de CPN. Toen Wagenaar tijdens een debat dienaangaande in maart 1950 in woede ontstak ('Het is een schande wat hier gebeurt!'), werd hij tot tweemaal toe uit de Kamer verwijderd. Vgl. Verrips, *Dwars*, p. 284, die stelt dat in diezelfde weken ook elders in Europa communistische parlementsleden zich aan deze ongewone vorm van aandachttrekkerij schuldig maakten.

⁷² Koedijk, 'Van "Vrede en Vrijheid" tot "Volk en Verdediging"', p. 66-71 en 81.

⁷³ Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III*, p. 71; Brouwer en Van der Heiden (red.), *Drees IV*, p. 86-88 en Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, p. 175-176.

Noten hoofdstuk 5

¹ Uit de oudejaarsconférence 1966 van Wim Kan: 'Kom Koekoek' (gebaseerd op

'Kom Kees' uit *Heerlijk duurt het langst* van Annie M.G. Schmidt en Harry Bannink op langspeelplaat *Lachend over de loongrens (potje op 't vuur, voor 't laatste uur) een oudejaarsavondsprookje verteld door Wim Kan* (1967).

² *HTK* 1963-1964, p. 581-582; *HTK* 1971-1972, p. 951-961 en *NRC*, 2 september 1972.

³ Citaat uit *Eindhovens Dagblad*, 16 december 1966.

⁴ *BWN* deel 6 op: *Website ING*, 9 augustus 2004, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/thiell/>.

⁵ *HTK* 1972, p. 956-957; *Thielse Courant. Uitgegeven ter gelegenheid van het afscheid van Kamervoorzitter mr. F.J.F.M. van Thiel* 6 dec. 1972, NA, TK, 2.02.28, Stukken betreffende het kamervoorzitterschap 1963-1975 (KV), inv.nr. 3944, 1963-1972 mr. F.J.F.M. van Thiel.

⁶ Ter vergelijking: Van Schaik schrapte 150 uitlatingen in krap elf jaar en Kortenhorst 73 in iets minder dan vijftien jaar.

⁷ Van den Berg en Molleman, *Crisis*, p. 151 en J.Th.J. van den Berg in *NRC*, 15 juni 1974. Zie als illustratie ook de rede van Kortenhorst, die zich aan het begin van zijn laatste termijn als voorzitter al ongerust maakte over de afnemende ervaring (*HTK* 1962-1963, p. 7-8).

⁸ Vgl. *HTK* 1963, p. 9-10 en *Thielse Courant*, NA, TK, 2.02.28, KV, inv.nr. 3944.

⁹ De Rooy, *Republiek*, p. 240; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', p. 297-306.

¹⁰ Gerard Reve, 'Roeping', oorspronkelijk in: *Op de keper*, 19 februari 1973, geciteerd in idem, *Verzameld werk* deel 2 (Amsterdam 1999) p. 741.

¹¹ *Het Parool*, 9 december 1972.

¹² Om die reden schafte hij bijvoorbeeld de speciale aanduidingen 'mevrouw' dan

wel 'meijuffrouw' voor vrouwelijke Kamerleden af. Zie o.m. *De Tijd*, 9 december 1972 en *De Gooi- en Eemlander*, 21 december 1972.

¹³ *BWN* deel 2, p. 588-590.

¹⁴ Vondeling, *Schijn des kwaads*, p. 44-58 en 67-80, citaat op p. 74.

¹⁵ *BWN* deel 2, p. 589. *HTK* 1978-1979, p. 5883-5884.

¹⁶ Gesprek Dolman op 28 februari 2004. Vgl. Dolman, *Van de stoel af gezien*, p. 108.

¹⁷ Gesprek Dolman op 28 februari 2004 en Dolman, *Van de stoel af gezien*, p. 110-111.

¹⁸ Gesprek Dolman op 28 februari 2004.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *HTK* 1996-1997, p. 2645-2651.

²¹ Jurgens en Van Schagen, 'Wat kan een Reglement van Orde eigenlijk?', p. 137-143.

²² Gesprek Deetman op 1 april 2004.

Vgl. *HTK* 1996-1997, p. 2651-2654.

²³ Beiden beamen dit. Gesprek Dolman op 28 februari 2004 en gesprek Deetman op 1 april 2004.

²⁴ De motie die SP-fractievoorzitter Jan Marijnissen hiertoe indiende, werd uiteindelijk verworpen. Zie voor de motie, het debat en de stemming: *HTK* 1996-1997, Bijl. 23 103, nr. 1; *ibidem*, p. 2043-2065 en p. 2463.

²⁵ Citaten uit *Het Parool*, 3 december 1996; *Trouw*, 4 december 1996 en *NRC Handelsblad*, 4 december 1996. Zie ook *HTK* 1997-1998, p. 5678-5682.

²⁶ Gesprek Bukman op 19 april 2004; ook: *HTK* 1997-1998, p. 5681-5683. Op voorhand was al duidelijk dat er bij de periodieke verkiezingen van 1998 een nieuwe voorzitter zou komen: tijdens het debat over de voordrachtskeuze werd hier, behalve door het CDA, al openlijk over gesproken: *HTK* 1996-1997, p. 2043-2065.

- ²⁷ HTK 2002-2003, p. 4894-4901.
- ²⁸ Gesprek Van Nieuwenhoven op 15 maart 2004.
- ²⁹ *Ibidem*.
- ³⁰ Gesprek Weisglas en De Beaufort, 30 januari 2004.
- ³¹ Vgl. Vossen, 'Rechts-populisme', p. 45-46 en idem, 'De andere jaren zestig'.
- ³² Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, p. 128-130 en 'Boerenpartij. Kroniek' op: Website RKPP, 1 december 2005 www.ing-hist.nl/Onderzoek/Projecten/KPP/.
- ³³ *Het Vaderland*, 22 mei 1971.
- ³⁴ Stam, *De Boerenpartij*, p. 8 en 12. Vgl. Vossen, 'De andere jaren zestig' en *BWN* deel 4, p. 260-262.
- ³⁵ Vgl. het verkiezingspamflet uit februari 1967, geciteerd in: Nooij, *De Boerenpartij*, p. 46.
- ³⁶ Zie het door Koekoek geautoriseerde boekje Stam, *De Boerenpartij*, p. 9-10. Citaten ontleend aan: Elzinga en Voerman, *Strijd om de stembus*, p. 130.
- ³⁷ Vossen, 'Rechts populisme' en Van Donselaar, *Fout*, p. 124-126.
- ³⁸ *BWN* deel 4, p. 260-262.
- ³⁹ HTK 1965-1966, Verslagen openbare commissievergaderingen, p. C 645.
- ⁴⁰ 'Boerenpartij. Kroniek' op: Website RKPP.
- ⁴¹ HTK 1968-1969, p. 2378.
- ⁴² Van Donselaar, *Fout*, p. 125.
- ⁴³ HTK 1965-1966, p. 1182-1183. Zie voor een biografie *BWN* deel 4, p. 341-343 en voor de geproblematiseerde betekenis van de term 'jodenfooi': Van den Toorn, *Wij melden u*, p. 275.
- ⁴⁴ NA, TK, 2.02.28, Stukken betreffende het aanvullen en schrappen van passages uit redevoeringen van kamerleden en bewindslieden in beide kamers 1919-1978, inv.nr. 8000, 1964-1966. Vgl. Bonenkamp, *Zwijgend medewerker*, p. 328-330.
- ⁴⁵ HTK 1965-1966, p. 1183.
- ⁴⁶ *Het Parool*, 25 maart 1966.
- ⁴⁷ Vgl. Baartmans, *Boer Koekoek*, p. 51 en 59.
- ⁴⁸ Vgl. HTK 1969-1970, p. 844.
- ⁴⁹ *Ibidem*, p. 845.
- ⁵⁰ Brief N. Verlaan aan de Voorzitter z.d. [12 november 1969] en Brief Griffier Schepel aan GCSD 12 november 1969, NA, TK, 2.02.28, Stukken betreffende het aanvullen en schrappen van passages 1919-1978, inv.nr. 8001, 1967-1969.
- ⁵¹ Vgl. HTK 1969-1970, p. 2258.
- ⁵² Vgl. HTK 1970-1971, p. 4411.
- ⁵³ 'Boerenpartij. Kroniek' op: Website RKPP en *BWN* deel 4, p. 260-262.
- ⁵⁴ De beschuldiging dat Luns loog, is weliswaar geschrapt, maar niet in het lijken-dossier bewaard gebleven. HTK 1978-1979, p. 3915-3916 en Hoekstra, *Een minister-president*, p. 72.
- ⁵⁵ Vgl. o.m. Steenhorst en Huis, *Joseph Luns*, p. 154-163 en *Elsevier*, 27 mei 2000.
- ⁵⁶ Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming', p. 20; Van Holsteyn, 'Hans Janmaat. Kamerlid', p. 50 en Eisinga e.a., 'Het electoraat van extreem-rechtse partijen', p. 98; Hoerink, 'Boegbeeld van een sektarische partij', p. 140-143.
- ⁵⁷ *NRC Handelsblad*, 9 september 1982.
- ⁵⁸ Schikhof, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen', p. 144 en Van Donselaar, *Fout*, p. 184.
- ⁵⁹ Gesprek Dolman op 28 februari 2004.
- ⁶⁰ *Trouw*, 17 september 1982.
- ⁶¹ Van Donselaar, *Fout*, p. 184. Vgl. de voorbarige berichtgeving in *Trouw*, 10 september 1982.
- ⁶² *de Volkskrant*, 17 september 1982.
- ⁶³ Gesprek Van Nieuwenhoven op 15 maart 2004; HTK 1982, p. 6.
- ⁶⁴ Gesprek Dolman op 28 februari 2004.
- ⁶⁵ HTK 1982, p. 6 en 11; *Trouw*, 17 september 1982.

- ⁶⁶ *HTK* 1982, p. 22-23.
- ⁶⁷ *HTK* 1982-1983, p. 647, 649 en 715.
- ⁶⁸ *Ibidem*, p. 707.
- ⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1982-1983, p. 4836-4845; *HTK* 1992-1993, p. 1872-1873; *HTK* 1997-1998, p. 70.
- ⁷⁰ *HTK* 1982-1983, p. 4978.
- ⁷¹ *HTK* 1993-1994, p. 5118-5122.
- ⁷² Vgl. Van Donselaar, *Fout*, p. 187 en *Vrij Nederland*, 30 juli 1983.
- ⁷³ Gesprek Dolman op 28 februari 2004; gesprek Van Nieuwenhoven op 15 maart 2004.
- ⁷⁴ *HTK* 1982-1983, p. 4836-4844.
- ⁷⁵ *Vrij Nederland*, 30 juli 1983.
- ⁷⁶ *Ibidem*.
- ⁷⁷ *HTK* 1982-1983, p. 4977-4982 en 4990-4994.
- ⁷⁸ Vgl. *Vrij Nederland*, 30 juli 1983.
- ⁷⁹ *KHA* 1986, p. 364; *HTK* 1986-1987, p. 5031-5032.
- ⁸⁰ Van Donselaar, *De staat paraat?*, p. 22.
- ⁸¹ Vgl. *HTK* 1984-1985, p. 5380.
- ⁸² Dolman, *Van de stoel afgezien*, p. 141-142.
- ⁸³ 'Gesprek met de Tweede-Kamervoorzitter Dolman en Van der Wal, directeur van de Anne Frank Stichting over de CP', uitwerking programma IKON, Ned.2., 18.30 uur, in: 'Centrumpartij', *Beleid Beschouwd* (1984) nr. 4630, p. 4.
- ⁸⁴ Van Donselaar, *Fout*, p. 211-212.
- ⁸⁵ *HTK* 1989-1990, p. 6852 en Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, p. 150.
- ⁸⁶ Gesprek Deetman op 1 april 2004.
- ⁸⁷ *Ibidem*.
- ⁸⁸ *Ibidem*.
- ⁸⁹ *Ibidem*.
- ⁹⁰ *De Mediakrant* (1992) afl. 12 geciteerd in: Van Donselaar, *De staat paraat?*, p. 50. Ook: *Het Parool*, 19 februari 1994.
- ⁹¹ *HTK* 1992-1993, p. 427; gesprek Deetman op 1 april 2004.
- ⁹² *HTK* 1989-1990, p. 3984.
- ⁹³ *HTK* 1992-1993, p. 6990.
- ⁹⁴ Zie o.m. *Algemeen Dagblad*, 27 maart, 17 en 28 september 1993; *Trouw*, 20 september 1993; *NRC Handelsblad*, 28 oktober 1993 en 5 oktober 1996 en P. Bordewijk, 'Het succes van Janmaat', *Intermediar* 34 (1997) afl. 30, p. 23. Vgl. *HTK* 1993-1994, p. 5088-5090.
- ⁹⁵ *HTK* 1994-1995, p. 3284.
- ⁹⁶ Gesprek Van Nieuwenhoven op 15 maart 2004; gesprek Deetman op 1 april 2004; gesprek Bukman op 19 april 2004.
- ⁹⁷ *Trouw*, 12 februari 1993.
- ⁹⁸ *de Volkskrant*, 12 september 1991; Van Donselaar, *De staat paraat?*, p. 55-57.
- ⁹⁹ Koole, *Politieke partijen*, p. 264-269 en De Jonge, *Het communisme*, p. 161. Vgl. Bakker, *Wissels*, p. 149.
- ¹⁰⁰ Van der Molen, *Wie is wie* (zie noot 104), p. 21-24.
- ¹⁰¹ Koole, *Politieke partijen*, p. 266-267.
- ¹⁰² De Jonge, *Het communisme*, p. 159-160 en Koole, *Politieke partijen*, p. 266-267.
- ¹⁰³ Bakker, *Wissels*, p. 61-64.
- ¹⁰⁴ Citaat ontleend aan: Van der Molen, *Wie is wie*, p. 23.
- ¹⁰⁵ Vgl. *de Volkskrant*, 14 december 1972 en *Het Vrije Volk*, 16 december 1972.
- ¹⁰⁶ Vgl. De Jonge, *Het communisme*, p. 159.
- ¹⁰⁷ Zie hoofdstuk 2.
- ¹⁰⁸ *HTK* 1967-1968, p. 1169.
- ¹⁰⁹ *HTK* 1975-1976, p. 5020. Vgl. Bakkers opstelling bij het eerdergenoemde 'joden-fooi-incident'.
- ¹¹⁰ *HTK* 1982-1983, p. 4695.
- ¹¹¹ Vgl. De Jonge, *Het communisme*, p. 104.
- ¹¹² Koole, *Politieke partijen*, p. 268-269.
- ¹¹³ Gesprek Dolman op 28 februari 2004. Ook: gesprekken Deetman, Bukman, Van Nieuwenhoven en Weisglas.
- ¹¹⁴ *HTK* 1980-1981, p. 19-20.

¹¹⁵ *HTK* 1970-1971, p. 2775; *NRC Handelsblad*, 12 februari 1971; telefonisch gesprek met de toenmalige stenograaf, Hazekamp-Van Laarhoven op 23 september 2005.

¹¹⁶ *HTK* 1978-1979, p. 5376.

¹¹⁷ *HTK* 1980-1981, p. 1467-1468.

¹¹⁸ Website Ronald Giphart, 22 oktober 2005, <http://www.ronaldgiphart.nl/>.

¹¹⁹ *Vrij Nederland*, 18 april 1981. Met dank aan Jabaaijs dochter Karin Giphart.

¹²⁰ *HTK* 1980-1981, p. 3269-3273.

¹²¹ *Ibidem*, p. 3276.

¹²² *Ibidem*, p. 3299.

¹²³ *HTK* 1981-1982, p. 1916.

¹²⁴ Telefonisch gesprek Ter Veer op 23 september 2005.

¹²⁵ *HTK* 1983-1984, p. 395; gesprek Dolman op 28 februari 2004.

¹²⁶ *HTK* 1983-1984, p. 395.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 4654-4655.

¹²⁸ Brief J.C.Th. van der Doef aan auteurs, 27 oktober 2005.

¹²⁹ *HTK* 2000-2001, p. 5805.

¹³⁰ *HTK* 1985-1986, p. 4423; gesprek Van Nieuwenhoven op 15 maart 2004.

¹³¹ Gesprek Van Nieuwenhoven op 15 maart 2004.

¹³² *NRC Handelsblad*, 5 juli 1991.

¹³³ *HTK* 1991-1992, p. 457-458.

¹³⁴ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 168.

¹³⁵ Gesprek Deetman op 1 april 2004.

¹³⁶ *HTK* 1991-1992, p. 478. Ook: *NRC Handelsblad*, 11 oktober 1991 en Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 168.

¹³⁷ *HTK* 1994-1995, p. 4786.

¹³⁸ *HTK* 1997-1998, p. 681-682.

¹³⁹ Gesprek Bukman op 19 april 2004. Het incident kreeg alle aandacht van de televisierubriek *Den Haag Vandaag* en de geschreven pers: *Trouw*, 8 oktober 1997; *de Volkskrant*, 8 oktober 1997 en *NRC Handelsblad*, 11 oktober 1997.

¹⁴⁰ Marijnissen, *Effe dimmen*, p. 60.

¹⁴¹ *HTK* 1996-1997, p. 6985-6989. Vgl. *HTK* 1997-1998, p. 936.

¹⁴² *HTK* 1999-2000, p. 4170.

¹⁴³ *Algemeen Dagblad*, 24 maart 2000; gesprek Weisglas en De Beaufort op 30 januari 2004.

¹⁴⁴ *HTK* 2003-2004, p. 2244-2245.

¹⁴⁵ Telefonisch gesprek Eerdmans op 20 september 2005.

¹⁴⁶ *HTK* 2005-2006, p. 116. Vgl. *NRC Handelsblad*, 23 en 24 september 2005; *de Volkskrant*, 24 september 2005.

¹⁴⁷ *HTK* 2005-2006, p. 6-7.

¹⁴⁸ *HTK* 1995-1996, p. 2745 en *HTK* 2003-2004, p. 407.

Noten Ter nagedachtenis

¹ *HTK* 1982-1983, p. 1170.

² *HTK* 1953-1954, p. 835.

³ Dolman, *Van de stoel af gezien*, p. 142 en gesprek met Dolman, 28 februari 2004.

Lijst met afkortingen

ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
AOV	Algemeen Ouderen Verbond
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Antirevolutionaire Partij
Art.	Artikel
AVEBE	Aardappelmeel Verkoop Bureau
Bijl.	Bijlage
BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van Nederland</i>
BWN	<i>Biografisch Woordenboek van Nederland</i>
BWSA	<i>Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland</i>
CATK	Centraal Archief Tweede Kamer der Staten-Generaal
CD	Centrumdemocraten
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CHU	Christelijk-Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CP	Centrumpartij
CPG	Centrum voor Parlementaire Geschiedenis
CPH	Communistische Partij Holland (vanaf 1935 CPN)
CPN	Communistische Partij Nederland (tot 1935 CPH)
D66	Democraten 66 (tot 1986 D'66)
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
DS'70	Democratisch-Socialisten '70
EK	Eerste Kamer
EVC	Eenheids Vakcentrale
EVP	Evangelische Volkspartij
GCSD	Gemengde Commissie voor de Stenografische Dienst
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
HEK	<i>Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal</i>

HGSP	Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij
HTK	<i>Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal</i>
ING	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
KHA	<i>Keesings Historisch Archief</i>
KNP	Katholieke Nationale Partij
KVP	Katholieke Volkspartij
MR	Ministerraad
MVT	Memorie van Toelichting
NA	Nationaal Archief
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
NRC	<i>Nieuwe Rotterdamse Courant</i>
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
PKI	Partai Komunis Indonesia
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PTT	Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie
PVDA	Partij van de Arbeid
RKPN	Rooms-Katholieke Partij Nederland
RKPP	Repertorium Kleine Politieke Partijen
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RKVP	Rooms-Katholieke Volkspartij
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
RSAP	Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (tot 1933 RSP)
RSP	Revolutionair-Socialistische Partij (vanaf 1933 RSAP)
RVOEK	<i>Reglement van Orde van de Eerste Kamer der Staten-Generaal</i>
RVOTK	<i>Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal</i>
SD	Stenografische Dienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDP	Sociaal-Democratische Partij
SDSG	Stenografische Dienst der Staten-Generaal (tot 1965 SISG)
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SISG	Stenografische Inrichting der Staten-Generaal (vanaf 1965 SDSG)
SP	Socialistische Partij
TK	Tweede Kamer
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
Vgl.	Vergelijk

VN	Verenigde Naties
VNH	Verbond voor Nationaal Herstel
VSI	Verenigde Staten van Indonesië
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Lijst van geraadpleegd materiaal

Archivalia

Centraal Archief Tweede Kamer der Staten-Generaal (CATK)

Archief van de Stenografische Dienst (SD)

Nationaal Archief (NA)

Archief Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier) 1914-1940

Archief Tweede Kamer der Staten-Generaal (TK)

Ministerie van Justitie; geheim chronologisch archief oktober 1918 t/m december 1939

Notulen Ministerraad (MR)

Gedrukte bronnen

Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen (Kampen 1951)

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK)

Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)

Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (ROTK)

Gesprekken

F.W. Weisglas en jhr. W.H. de Beaufort, 30 januari 2004 te Den Haag

D. Dolman, 28 februari 2004 te Den Haag

Mw. J. van Nieuwenhoven, 15 maart 2004 te Den Haag

W.J. Deetman, 1 april 2004 te Den Haag

P. Bukman, 19 april 2004 te Den Haag

R.M. van Middelkoop, 8 augustus 2005 te Utrecht

B.J. Eerdmans, 20 september 2005 (telefonisch)

Mw. E.A.W.M. Hazekamp-van Laarhoven, 23 september 2005 (telefonisch)

P.K. ter Veer, 23 september 2005 (telefonisch)

J.T. van den Berg, 19 januari 2006 (telefonisch)

Periodieken (gericht geraadpleegd)

Algemeen Dagblad
Beleid Beschouwd
Eindhovens Dagblad
Elsevier
De Gelderlander
De Gooi- en Eemlander
De Groene Amsterdammer
Jaarboek Parlement en Kiezer
De Journalist
De Kamerbode
Keesings Historisch Archief (KHA)
Het Nationale Dagblad
Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)
NRC Handelsblad
Het Parool
Reformatorisch Dagblad
RM Themis
De Telegraaf
De Tijd
Trouw
Het Vaderland
de Volkskrant
Vrij Nederland
Het Vrije Volk

Internetpagina's

Website Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING), Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/>

Website Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING), Repertorium Kleine Politieke Partijen, 1918-1967 (RKPP)

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/KPP/>

Website Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING), Rapporten Centrale Inlichtingendienst
1919-1940

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940/>

Website Overheid.nl, officiële publicaties

<http://www.overheid.nl/op/>

Website Ronald Giphart

<http://www.ronaldgiphart.nl/>

Website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Verkiezingsaffiches

<http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/2ekamer/affiche/>

Literatuur

- Abspoel, A.W., *Van Binnen- en Buitenhof. Schetsen van het Haagse Binnenhof* (Amsterdam 1956)
- Aerts, R., 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2003. *Emotie in de politiek* (Den Haag 2003) p. 15-25
- Aerts, R., J. de Jong en H. te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002)
- Baalen, C. van en J. Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945 deel 5, Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001)
- Baartmans, K., *Boer Koekoek* (Amsterdam 1966)
- Bakker, M., *Wissels. Bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983)
- Barnouw, D., *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994)
- Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983)
- Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (2^e druk; Alphen a/d Rijn 1977)
- Beunders, H., *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam/Amsterdam 2002)
- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA) (Amsterdam 1986-2003)
- Biografisch Woordenboek van Nederland* (BWN), 5 delen (Den Haag/Amsterdam 1979-2001)
- Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën – Reacties en gevolgen in Nederland* (Bussum 1975)
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 2, De periode van het kabinet-Beel (1946-1948)*, 4 banden (Den Haag/Nijmegen 1989-2004)
- Bonenkamp, B.J., *Zwijgend medewerker en aandachtig luisteraar. 150 jaar Stenografische Dienst* (Den Haag 1999)
- Bordewijk, P., 'Het succes van Janmaat', *Intermediair* 34 (1997) afl. 30
- Bos, D., 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische beweging van Amsterdam', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 115 (2000) p. 509-531
- Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland deel 11, De tijd na 1945* (12^e druk; Assen 1999)

- Bosscher, D.F.J., 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)' in: J.C.H. Blom en G.N. van der Plaats (red.), *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986) p. 63-83
- Bovend'Eert, P.P.T., 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', *Politieke Opstellen* 7 (1987) p. 49-61
- Bovend'Eert, P.P.T. en H.R.B.M. Kummeling, *Van Raalte's Het Nederlandse parlement* (9^e druk; Deventer 2000)
- Brouwer, J.W. en P. van der Heiden (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 6, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004)
- Chilton, P.A. en C. Schäffner, 'Introduction. Themes and principles in the analysis of political discourse' in: idem (red.), *Politics as text and talk. Analytic approaches to political discourse* (Amsterdam/Philadelphia 2002) p. 1-41
- Colijn, H., J.H. Rietberg en A. Goslinga, *Van 's Heeren Wegen – De Afscheiding van 1834 op 10, 11 en 12 oktober te Utrecht herdacht* (Kampen z.j. [1935])
- Coopman, I., *Bescherming van het parlement. Maatregelen tegen de orde verstorende en revolutionaire afgevaardigden* (Amsterdam 1939)
- Cramer, N., *Wandelingen door de Handelingen* (Den Haag 1974)
- Daalder, H., *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004)
- Deetman, W.J., 'Het parlementaire debat: een saai bedoeining?' in: E.C.M. Jurgens en F.A. van Schagen (red.), *Tweede Kamer op orde. Beschouwingen over het herziene Reglement van Orde* (Den Haag 1993) p. 131-136
- Dolman, D., *Van de stoel af gezien* (Den Haag 1985)
- Donselaar, J. van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991)
- Donselaar, J. van, *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa* (Den Haag 1995)
- Drees, W., *Het Nederlandse parlement. Vroeger en nu* (2^e druk; Naarden 1975)
- Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 1, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946)* (Assen/Amsterdam 1977)
- Eisinga, R., J. Lammers, M. Lubbers en P. Scheepers, 'Het electoraat van extreem-rechtse partijen: individuele en contextuele kenmerken' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998) p. 93-112
- Elzinga, D.J. en G. Voerman, *Om de stembus... Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002)
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995)
- Esterik, Ch. van en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars. Een politieke biografie* (Amsterdam 1984)
- Fieret, W., *De Staatskundig Gereformeerde partij. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990)

- Fieret, W., 'De verhouding tussen de ARP en de SGP tijdens het interbellum' in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) p. 156-170
- Fockema Andreae, S.J. en H. Hardenberg (red.), *500 jaar Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1965)
- Franssen, H.M., 'Veranderingen in de werkwijze van de Tweede Kamer' in: J.Th.J. van den Berg e.a. (red.), *Tussen Nieuwspoor & Binnenhof. De jaren 60 als breuklijn in de naoorlogse ontwikkelingen in politiek en journalistiek. Opstellen aangeboden aan prof.dr. N. Cramer* (Den Haag 1989) p. 165-173
- Franssen, H.M. en J.A. van Schagen, *Over de orde Mijnheer de Voorzitter. Werkwijze van de Tweede Kamer* (Den Haag 1990)
- Giebels, L.J., *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag 1995)
- Gortzak, H., *Wat wij deden. De communisten in de Tweede Kamer* (Amsterdam 1952)
- Gortzak, H., *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist* (Amsterdam 1985)
- Haan, I. de en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN* III (1996) p. 167-200
- Hagelstein, G.H., *De parlementaire commissies* (Groningen 1991)
- Hemels, J.M.H.J., 'Grensverkenningen tussen pers en politiek tijdens de rooms-rode coalitie', *Politieke Opstellen* 6 (Nijmegen 1986) p. 9-15
- Hoekstra, D.J., *Een minister-president verkoopt nooit leugens. Onparlementair taalgebruik* (Dieren 1984)
- Hoetink, C., 'Boegbeeld van een sektarische partij. Hans Janmaat (1934-2002)', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002. Nieuwkomers in de politiek* (Den Haag 2002) p. 140-143
- Hoetink, C., 'Als de hamer valt. Het lijkendossier en de ontwikkeling van onparlementair taalgebruik 1934-2001', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emoties in de politiek* (Den Haag 2003) p. 69-81
- Holsteyn, J. van, 'Hans Janmaat. Kamerlid' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998) p. 47-60
- Hulst, H. van, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* (Den Haag 1969)
- Jansen, F., 'Van luchtschipper tot millenniumbaby. Honderd jaar Nederland en Nederlands in oude en nieuwe woorden' in: P. Burger en J. de Jong (red.), *Taalboek van de eeuw* (Den Haag 1999) p. 11-27
- Janssens, A.L.M.J., *Strafbare belediging* (Groningen 1998)
- Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972)
- Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1979)
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (2^e druk; Utrecht 1982)

- Jurgens, E.C.M. en J.A. van Schagen, 'Wat kan een Reglement van Orde eigenlijk?' in: idem (red.), *Tweede Kamer op orde. Beschouwingen over het herziene Reglement van Orde* (Den Haag 1993) p. 137-143
- Khan, J.u.D.Y., *Inventaris van de archieven van: 1. De gemengde Commissie van de Stenografische Dienst der beide Kamers der Staten-Generaal 1848-1989, 11. De Stenografische Dienst 1849-1989* (1993) (Den Haag 1993)
- Koedijk, P.C.M., 'Van "Vrede en Vrijheid" tot "Volk en Verdediging". Veranderingen in anticommunistische psychologische oorlogsvoering in Nederland, 1950-1965' in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) p. 57-81
- Koole, R., *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996)
- Koops, W., *Praktische mededelingen voor leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (8^e druk; Den Haag 1981)
- Korttenhorst, L.G., *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?* (Den Haag 1945)
- Langeveld, H. *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944* deel 1, 1869-1944 (Amsterdam 1998)
- Langeveld, H., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944* deel 2, 1933-1944 (Amsterdam 2004)
- Liagre Böhl, H. de, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990' in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) p. 263-342
- Lucardie, P., 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998) p. 17-30
- Maas, P.F. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 3, *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)* band B, *Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw* (Nijmegen 1992)
- Maas, P.F. en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 3, *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)* band C, *Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996)
- Marijnissen, J., *Effe dimmen. Een rebel in Den Haag* (Amsterdam 1998)
- Merriënboer, J.C.F.J. van, 'Crisis op de perstribune, december 1954', *Politieke Opstellen* 17 (Nijmegen 1997) p. 73-86
- Molen, F. van der, *Wie is wie in de 2e Kamer* (Amsterdam z.j. [1970])
- Nooij, A.T.J., *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel 1969)
- Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, 6 delen (Assen 1948-1951)
- Oud, P.J., *Het constitutionele recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, 2 delen (Zwolle z.j. [1947-1954])

- Perthus, M., *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië* (Nijmegen 1976)
- Pippel, J.G., *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en zijn toepassing* (3^e druk; Den Haag 1954)
- Pot, C.W. van der, *Handboek van het Nederlands staatsrecht bewerkt door A.M. Donner* (10^e druk; Zwolle 1977)
- Raalte, E. van, *Het Nederlandse parlement* (Den Haag 1958)
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979)
- Rooy, P. de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) p. 177-262
- Rooy, P. de, *Republiek der rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002)
- Rosenmöller, P., *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003)
- Ruiter, A.C. de, 'Parlementaire evoluties tijdens de Kortenhorst-periode', *Tijdschrift voor Overheidsadministratie* 19 (1963) p. 324-326 en 332-334
- Schikhof, M., 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998) p. 143-156
- Sinnema, J.T.J., 'Dwarskijzers en spelbedervers. De visie van de nationaal-socialistische beweging op de Nederlandse parlementaire democratie en een analyse van het optreden van de NSB-Tweede-Kamerfractie aan de hand van concrete voorbeelden' (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1989)
- Smeets, J., *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (Amsterdam 2001)
- Stam, W., *De Boerenpartij. Een politieke verkenning* (Amsterdam 1966)
- Stassen, M.J.L.A., *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936. Een leven lang een vaste waarde* (Maastricht 2000)
- Steenhorst, R. en F. Huis, *Joseph Luns. Biografie* (Amsterdam 1985)
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie* (2^e druk; Den Haag 2001)
- Strak, A.H.J., *Vergelijking van het Reglement van Orde van 1983 met de Reglementen van Orde van 1815, 1849, 1888, 1950 en 1967* (Den Haag 1989)
- Tichelman, F., *Henk Sneevliet 1888-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam 1974)
- Toorn, M.C. van den, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* (Den Haag 1991)
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Velde, H. te, 'Van Drees tot Fortuyn. Politiek leiderschap in Nederland vanaf 1945', *Spiegel Historiael* 37 (2002) p. 470-475
- Verrips, G., *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995)

- Vondeling, A., *Schijn des kwaads. Bespiegelingen over gedragsregels van politici* (Den Haag 1978)
- Vos, H. de, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, 2 delen (Baarn 1976)
- Vossen, K., 'Dominees, rouwdouwers en klungels. Nieuwkomers in de Tweede Kamer 1918-1940', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002. Nieuwkomers in de politiek* (Den Haag 2002) p. 20-27
- Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003)
- Vossen, K., 'Rechts-populisme in de Nederlandse politiek. Een verkenning', *Nieuwste Tijd* (augustus 2003) p. 39-48
- Vossen, K., 'De andere jaren zestig. Opkomst en ondergang van de Boerenpartij', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004) [moet nog verschijnen]
- Weezel, M. van en L. Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters* (Amsterdam 1999)
- Wijne, J.S., *Tussen dogma en werkelijkheid. De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement in het Interbellum* (Amsterdam 1992)
- Wittwaal van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973)
- Zwart, M. de, *Binnenhof voor Buitenlui* (3^e druk; Breda 2001)

Personenregister

- Aalberse, P.J.M. 26, 27, 50, 63, 64, 93
Abma, H.G. 171
Adelmund, Karin 182, 183
Albarda, J.W. 21, 27, 43, 57, 71, 103, 104
Apostolou, A. 161-163
- Bakker, Marcus 29, 124, 125, 130, 131, 147, 151, 164-167
Balkenende, Jan Peter 185
Beckers, Ria 41, 42
Beel, L.J.M. 109
Beelaerts van Blokland, Pieter 169
Berg, J.T. van den 32-35
Bergh, R. van den 29, 30
Boedisoejtjittro 75
Bolkestein, Frits 164, 179, 180
Bommer, J. 136
Bos, Wouter 40, 184
Brake, J. van de 146
Braks, Gerrit 175
Brinkhorst, Laurens-Jan 172, 173
Brinkman, Elco 41, 42
Brouwer, Ina 32-34, 48, 153, 168, 188
Bruins Slot, Sieuwert 111, 187
Bukman, Piet 141, 153, 181, 182
Burger, Jaap 28, 55, 108-113
Bylandt, W.K.F.P. van 16, 17
- Castricum, Frits 173
Cheney, Dick 41
Colijn, H. 22, 23, 25, 63, 66, 67, 69, 76, 79, 80, 87, 90, 94, 95, 104, 107
- Coops, J.A.H. 88
Cramer, N. 148
- Dam, Marcel van 169, 170, 175, 176
Dam van Isselt, E.W. van 14, 15
Deckers, L.N. 71, 72
Deetman, Wim 31-33, 41, 140, 141, 159-162, 179-181
Dieters, G. 50, 93, 94
Dijkstra, Minne 150, 151
Dis, C.N. van 59, 60
Doef, Jaap van der 176, 177, 188
Doel, Hans van den 167, 168
Dolman, Dick 11, 12, 50, 56, 57, 139-141, 153, 154, 156, 158, 159, 168-170, 172-179, 188
Drees, Willem 37, 65, 77, 108, 114, 115, 120, 124, 128, 131, 132
Drop, W. 99
Drucker, H.L. 16
Duys, J.E.W. 73, 81
- Eagleburger, Lawrence 173, 174
Eerdmans, Joost 183, 184
Effendi, Roestam 49, 75-78, 83, 85, 86, 127
Ernsting, M. 171
- Fabius, J. 146
Fortuyn, Pim 183
Franco 180
Franssen, J. 163

- Gabor, Dzsinginsz 161
 Geer, D.J. de 17, 63
 Gelderen, J. van 97
 Gent, Ineke van 183, 184
 Gerbrandy, Pieter Sjoerds 7, 8, 109, 116,
 120-122, 187
 Gier, Chr.G. de 100
 Giphart, Ronald 171, 172
 Goedhart, Frans 111, 127
 Goes van Naters, M. van der 116, 129,
 147
 Gortzak, Henk 49, 50, 52, 53, 55, 59, 126,
 127, 134, 167
 Goseling, C.M.J.F. 98-101
 Graeff, A.C.D. de 87
 Groen van Prinsterer, G. 13
 Groenman, Louise, 161
 Groot, Paul de 75, 117, 126, 128-131, 134,
 164

 Haersma Buma, S. van 39
 Haken, Jan 133
 Hall, F.A. van 14, 15
 Halsema, Femke 40, 142
 Harmsen, E.J. 47, 144, 146, 148
 Hatta 115
 Heemst, Peter van 185
 Heijden, Frans-Jozef van der 185
 Hennekam, Ben 172, 173
 Hirsch Ballin, Ernst 161
 Hitler 88, 91, 92, 104, 115, 121, 133
 Hoekstra, D.J. 43
 Hofstra, H.J. 38

 Jabaaij, Wijnje 171, 172
 Janmaat, Hans 47, 139, 153-164, 168, 189,
 191
 Joekes, A.M. 21, 22, 80, 90, 117, 118
 Jurgens, Erik 32

 Kaland, A.J. 31, 187, 191
 Kan, Wim 135
 Kant, Agnes 182, 183
 Kennedy, Robert 59, 60

 Kersten, G.H. 48, 66-70, 73
 Ketelaar, Th.M. 85
 Klaauw, Chris van der 172, 174
 Klein Beekman, familie 148
 Koekoek, Hendrik 52, 135, 143-148, 151,
 152
 Kombrink, Hans 169, 170
 Koning, Jan de 175
 Kortenhorst, L.G. 7, 28, 52, 55, 57, 60,
 65, 108-114, 118-120, 122, 124, 125, 127-
 131, 133, 135, 137, 167, 187, 188
 Kronenburg, H.Ch.J.M. 47, 151, 152

 Laan, K. ter 71-73
 Lankhorst, H.J. 39, 131
 Lenin 85, 86, 141
 Lijnden, zuster Van 76
 Linden, René van der 176, 177
 Lubbers, Ruud 155, 172, 175, 176
 Luns, Joseph 39, 147, 152
 Luxemburg, Rosa 89

 Marchant et d'Ansembourg,
 M.V.E.H.J.M. de 49, 50, 54, 55, 94-
 96, 98, 104, 105, 148
 Marchant, H.P. 42
 Marijnissen, Jan 181, 182
 Marx 59
 McCarthy, Joseph 132
 Meijer, Wim 178
 Melkert, Ad 182
 Middelkoop, Eimert van 35, 42
 Mierlo, Hans van 179, 180
 Mook, H.J. van 7, 116, 120, 187
 Moorman, H.C.W. 147, 167
 Mosterd, Aad 183, 184
 Mussert, A.A. 91, 92
 Mussolini 84, 92

 Nieuwenhoven, Jeltje van 142, 143, 154,
 156, 177-179, 182
 Nijpels, Jet 181
 Nispen van Sevenaer, H.L.M. van 88

- Ossendorp, F.L. 42
 Oud, P.J. 28-30, 65, 125
- Paulis, Walter 170
 Pechtold, Alexander 39
 Posthumus, S.A. 55
 Prawirodirdjo 75
 Putt, K.L.H. van der 103
- Quayle, Dan 41
 Quisling, Vidkun 104, 105
- Raalte, E. van 28, 29, 38
 Reuter, J.F. 53, 54, 122
 Reve, Gerard 137
 Rolland, Romain 88, 89
 Romme, C.P.M. 28, 29, 116
 Roolvink, Bauke 144
 Rosenmöller, Paul 162
 Rost van Tonningen, M.M. 49, 56, 96-104
 Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M. 18, 50, 51, 63, 64, 67-70, 76, 80, 88, 91-93
 Ruijter, H. 103
- Sardjono 75
 Savornin Lohman, A.F. de 16, 17
 Schaepman, Th.F.M. 90
 Schaik, J.R.H. van 19, 63-65, 68, 88, 93, 96, 97, 100, 107, 108, 112, 130, 133, 137
 Schalker, C.J.P. 49, 51, 75, 80, 81, 91
 Schaper, J.H.A. 15-17, 76
 Schendelen, J.A. van 57
 Scheps, J.H. 27-29
 Schip, Wim van het 167, 168
 Schmitz, Elizabeth 181
 Schoonenberg, A.D. 110, 112
 Schouten, J. 7, 8, 116
 Sipkes, Leoni 41
 Slotemaker de Bruïne, J.R. 20
 Smeenk, Ch. 94
 Sneevliet, Henk 19, 26, 27, 48-50, 55, 58, 60, 74, 79-92, 189
 Soeharto 166, 167
- Soekarno 60, 61, 115-118, 120, 121
 Spek, Fred van der 173, 174
 Stalin 87, 133
 Staveren, Piet van 52
 Stokvis, B.J. 128
 Suring, J.G. 90
 Suurhoff, J.G. 53, 54
- Talma, A.S. 15
 Thiel, F.J.F.M. van 52, 56, 135-137, 143, 145-147, 149-151
 Thijn, Ed van 165
 Thorbecke, J.R. 13, 15
 Thorn, Gaston 174
 Thurlings, Th.L.M. 31
 Troelstra, Pieter Jelles 18, 51, 71
 Trotski 83
- Uyl, Joop den 140, 151, 165, 169, 176
- Veen, T.R.A. 30
 Veer, Pieter ter 175
 Veld, Elske ter 37
 Vendrik, Cees 185
 Verburg, Gerda 185
 Verdonk, Rita 57
 Verhagen, Maxime 40, 184
 Verlaan, N. 147, 148-151
 Visser, Lou de 19-22, 24, 25, 49, 50, 54, 56-58, 67, 75, 77, 80, 82-86, 90, 91
 Visser, S.H. 38, 39
 Vliegen, W.H. 85
 Vlijmen, Thijs van 41, 42
 Vogel, Kurt 89
 Vondeling, Anne 137-139, 152, 165, 166
 Voogd, P. 144, 146
 Vries, Bert de 175
 Vries, Klaas de 57
- Wagenaar, Gerben 49, 50, 58, 125, 132, 134
 Weisglas, Frans 39, 143, 181-184
 Welter, Ch.J.I.M. 116, 119, 120
 Wendelaar, W.C. 100, 101, 104, 105

Westerman, W.M. 48, 49, 55, 56, 61
 Wiegel, Hans 172, 173
 Wijnkoop, David 19, 21, 25, 49, 53, 69,
 75, 76, 83, 89, 90, 96, 97, 111, 112, 168
 Wilhelm, keizer 53, 89
 Wingerden, Cees van 181
 Witte, H.B.J. 37, 38
 Wolff, Joop 167
 Wolters, Frans 170, 171
 Woudenberg, H.J. 50, 93, 94, 104
 Wtrewaall van Stoetwegen, C.W.I. 27-29,
 171

 Zandt, P. 70, 117, 118
 Zijlstra, Martin 163

Op 5 februari 1958 noemde oud-premier Gerbrandy de Indonesische president Soekarno in een Kamerdebat een 'oorlogsmisdadiger'. Bij het horen van die kwalificatie greep voorzitter Kortenhorst in:

De Voorzitter: 'Ik maak de geachte afgevaardigde erop attent, dat hij het staatshoofd van een bevriende mogendheid heeft betiteld als oorlogsmisdadiger. Ik acht deze uitdrukking niet toelaatbaar.'

Gerbrandy (ARP): 'Dan neem ik deze uitdrukking over uw vriend terug, Mijnheer de Voorzitter!'

De Voorzitter: 'Mijn vriend? Hij is het hoofd van een bevriende staat en dus ook uw vriend, als u uzelf tenminste een nationale figuur acht!'

Hierop besloot Kortenhorst de term 'oorlogsmisdadiger' te schrappen uit het officiële verslag van de vergadering. Daarmee was er een zogeheten 'lijk' gecreëerd: een ontoelaatbaar geoordeelde uitspraak die, op last van de Kamervoorzitter, niet in de *Handelingen* werd opgenomen. Deze lijken geven een prachtig beeld van opmerkelijke uitspraken uit de Tweede Kamer. De bevoegdheid om te schrappen bestond van 1934 tot 2001. Wat werd in deze periode zoal 'ontoelaatbaar' verklaard, en waarom? Door de incidenten van een achtergrond te voorzien, laten de auteurs zien dat de lijken méér zijn dan een aaneenschakeling van anekdotes: dit boek is een vrolijke cultuurgeschiedenis van het Nederlandse parlement.

Peter Bootsma is politicoloog en werkt bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Hij was eindredacteur van het Srebrenica-rapport en schreef eerder met Willem Breedveld *De verbeelding aan de macht – Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Carla Hoetink is als promovendus politieke geschiedenis verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

www.uitgeverijboom.nl

